

Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

ISSN 0374-8588

'Do Research For the Good of Mankind'

- Pt. Jawaharlal Nehru

Vol. LIX

Nos. 3-4

July-December, 2014

Editors

Dr. Bharati Shelat

Dr. Krishnakant Kadakia

સંતપ્તાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાઽપિ ન જ્ઞાયતે
મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।
સ્વાત્યાં સાગરશુક્તિમધ્યપતિતં તન્મૌક્તિકં જાયતે
પ્રાયેણાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥

નીતિશતક, ૬૭

‘તપેલા લોખંડ પર પડેલા પાણીનું નામનિશાન પણ જણાવું નથી. કમળના પાંદડા પર રહેલું તે જ (પાણી) મોતીના આકારે શોભે છે. સ્વાતિ નક્ષત્રમાં દરિયાની છીપમાં પડેલું તે (પાણી) મોતી બની જાય છે. ઘણું ખરું, અધમ, મધ્યમ કે ઉત્તમ ગુણ સોબતથી થાય છે.’

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

Macbeth and Banquo being confronted by three witch ladies while returning after winning Karnesh.
(See Dr. Kirti Shelat's article)

Banquo's ghost at Macbeth's Party.
(See Dr. Kirti Shelat's article)

Julius Caesar being assassinated by Brutus and others in the senate hall.
(See Dr. Kirti Shelat's article)

Editorial

It is with pleasure we are presenting to the readers the July-December, 2014 issue, Vol. LIX, nos. 3-4 of the Journal of Gujarat Research Society. This issue contains varigated articles pertaining to History, Culture, Ancient Sanskrit Literature like Veda, Mahābhārata, Purāṇas, English and Gujarati Literature, Folk Literature, Art and Architecture etc.

The article on 'Tragedies of Shakespeare' deals with the three famous dramas of Shakespeare - 'Julius Caesar', 'Macbeth' and 'Antony and Cleopatra'. The Author describes the theme of all these three dramas vividly with pictorial presentation. The articles on 'Human Anatomy in the Vedas', 'अग्निपुराण में आयुर्वेद', 'पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था' and 'महाभारत में लोकनिर्माण की राजकीय योजनाएँ', are worth readable. 'Architectural System and Design in Patan Stepwell' and 'Cultural Heritage of Ahmedabad' focus on art and epigraphy of Gujarat. Gandhiji's first Biography article is presented as an Unknown Page of History.

Review of the *Journal of Archieves of South Asian Heritage* is presented along with the other reviews of the books on History and on coins of Gujarat.

We hope readers will enjoy reading this issue.

Bharati Shelat
Krishnakant Kadakia

Guidelines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 \$ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4 : Rs. 5,000/-

Cover Page 3 : Rs. 4,000/-

Cover page 2 : Rs. 5000/-

Full Page : Rs. 3,000/-

Half Page : Rs. 1,500/-

For correspondence write to :

Hon. Director,

Gujarat Research Society

445, Paldi (West),

Opp. ESI Dispensary,

D. 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2015

Printed by : **Krishna Graphics**

966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013

Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ શાખા

હોદ્દેદારોની સૂચિ

૨૦૧૪-૨૦૧૫

પ્રમુખ શ્રી
ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંતભાઈ શાહ

ઉપપ્રમુખ શ્રી
શ્રી ક્ષિતીશભાઈ મદનમોહન

માનદ નિયામક
ડૉ. ભારતીબેન શેલત

માનદ મંત્રીશ્રી
શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા

માનદસભ્યશ્રીઓ
ડૉ. પંકજભાઈ શાહ
ડૉ. કીર્તિકુમાર શેલત
શ્રી યોગેનભાઈ બી. પટેલ
શ્રી ગૌરાંગભાઈ દીવેટિયા
ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા
કોઓર્ડિનેટર
શ્રી મદનમોહન વૈષ્ણવ

Readers are requested to send their views regarding the Journal. They are also requested to send their annual subscription in time, which is Rs. 100 for one year. Cheques to be drawn in favour of Gujarat Research Society, Ahmedabad. Donations for Journal activity are also welcome. Add 20 Rs. more to your subscription cheques if it is from outside Ahmedabad bank. Advertisements are also welcome. Rates for advertisement are printed elsewhere in the Journal.

નીચેનાં પુસ્તકો ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી ખાતે ઉપલબ્ધ છે.

અનુ.નં.	પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
૧.	જયસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૨.	જયસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૩.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૪.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૫.	ભારતસંહિતા માટે અગ્રાહ્ય અંગો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨-૦૦
૬.	ગુજરાતી ઉચ્ચારણ-મીમાંસા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૧-૦૦
૭.	રણછોડ ભગતના 'ધોળ'	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦-૦૦
૮.	ભારતીય અમેરિકનો-લેખ સંગ્રહ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૫-૦૦
૯.	A few notable Articles	કે. કા. શાસ્ત્રી	૪૬-૦૦
૧૦.	ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનાં મૂળતત્વો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫-૦૦
૧૧.	ભાવાંજલી-સંકલન (શ્રદ્ધાંજલિ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૨.	વૃત્તમંજરી (પિંગળ-પરિચય, કવિતા અને રસ અલંકાર સાથે)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૫૦-૦૦
૧૩.	જોડણી મીમાંસા (લેખસંગ્રહ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨૦-૦૦
૧૪.	ભાણદાસના ગરબા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૭૦-૦૦
૧૫.	અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૬.	અમદાવાદનાં ખતપત્રો	ભારતી શેલત જુબેર કુરેશી	૧૦૦-૦૦
૧૭.	રાજવિનોદ મહાકાવ્ય (પ્રાપ્તિસ્થાન : જામીયા ઈબ્ને અબ્બાસ મદરેસા, સરખેજ પોલીસ સ્ટેશન પાસે, સરખેજ	ભારતી શેલત જુબેર કુરેશી	૧૫૦-૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

નરસિંહ ભગત છાત્રાલય પાછળ, ઈ.એસ.આઈ ડી.સ્પે. સામે,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

अनुक्रमशिका

Human Anatomy in the Vedas	Dr. Prajna Jogesh Joshi	१
Architectural System Design in Patan Stepwell	Shekhar Chatterjee	११
Cultural Heritage of Ahmedabad	Dr. Bharati Shelat	१७
Tragedies of Shakespeare		
Julius Caesar, Macbeth, Antony & Cleopatra.	Dr. Kirti Shelat	२८
Mr. M.K. Gandhi's First Biography:		
An Unknown Page of History	Prof. Mehboob Desai	४६
Cultural Violence against Women Patriarchy,		
Media and Making of Women body image	Dr. Prem Anand Mishra	५२
पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था	डॉ. मणिभाई ई. प्रजापति	६३
अग्निपुराण में आयुर्वेद	केतनकुमार एच. भट्ट	६८
महभारत में लोकनिर्माण की राजकीय योजनाएँ : एक विवेचन	डॉ. दक्षा जंखित प्रजापति	७५
रामगुप्त की ऐतिहासिकता	डा. ए. एल. श्रीवास्तव	८५
कालिदास के रघुवंश में नैतिक मूल्य : एक अध्ययन	प्रा. रबारी बलाभाई एस.	८९
भक्तब्रह्मदी आचार्य शंकर का परिचायक स्तोत्र :		
देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्	डॉ. महाकान्त जे. जोशी	८६
'राङ्गडा' लघुकथा-संग्रह में व्यक्त सामाजिक समस्याओं का निरूपण	तरुलता वी. पटेल	१०१
आत्मकथा में गांधी	डॉ. कोकिला पारेख	११२
आज के युवा में मूल्यशिक्षा की आवश्यकता और		
शिक्षा का मूल्य-शिक्षा में योगदान	डॉ. श्रद्धा बी. राय	११६
श्रीमद् भागवतनी मंत्रभाषा	डॉ. हर्षदेव भाधव	११८
गुजराती लोकसाहित्यमां हास्यविनोद	श्रीरावरसिंह ज्ञेय	१२२
दलभतराम : ओगझीसमी सदीनी सामाजिक येतनाना उद्गाता	डॉ. प्रहल्ला ब्रह्मभट्ट	१२८
हिन्दु - मुस्लिम अकेतानुं प्रतीक अटले लूथर मोरी युद्ध	अब्दुलकादर कासमभाई मेतर	१३४
१८मी सदीमां गुजरातमां स्त्री शिक्षणनो विकास : अके अव्यास	डॉ. सुरेशकुमार सी. पटेल	१३८
अके विद्यासागरनो अक्षरदेह	डॉ. कृष्णकान्त कडकिया	१४१
ओब्सेसीव कम्पलीव डिसऑर्डर	डॉ. प्रशव शेलत	१४६

ગ્રંથસમીક્ષા :

<i>Archives of South Asian Heritage – Journal</i>	Prof. A L Srivastava	૧૪૮
ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૧૪૯
ગુજરાતનાં દેશી રજવાડાંના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૧૫૦
વજોદરાના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૧૫૧
સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૧૫૨
કચ્છના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૧૫૩
સુરત સંદર્ભે પ્રકાશિત લેખો અને વિશેષ લેખોનો સંગ્રહ	ડૉ. રસેશ જમીનદાર	૧૫૪
આપણા દેશમાં ઇતિહાસનિરૂપણની કેટલીક હકીકત	ડૉ. રસેશ જમીનદાર	૧૫૭
પેટધૂટા પ્રશ્નોના દિલધૂટા જવાબોથી સભર અનોખું પુસ્તક	ડૉ. રસેશ જમીનદાર	૧૬૦

Human Anatomy in the Vedas

Dr. Prajna Jogesh Joshi*

The science of the full structure of the body of a living being is called 'Anatomy'. Its knowledge is obtained by practical experimentation through the dissection of the dead body. In a way it is a branch of Biology. In the Western world, it is said that Pythagoras and Alemaeon the student of Democritus residing in Crotona dissected the dead bodies of animals in order to make a comparative study of the anatomy of human body. Hippocrates belonged to Cos (about 460 B.C.) who is believed to be the father of medicinal science, though not of anatomy. His concepts of anatomy are rather incomplete and incorrect. In the opinion of the recognized European scholars, Aristotle (about 364 B.C.) has been regarded as the founder of this science. It seems, he too formulated his tenets on the basis of the dissection of animals, but he did not himself dissect the human body. It was he who named as 'Aorta' the main vein carrying the blood. Subsequently, Erasistratus (250 B.C.) dissected the body of the criminals for the first time. Hirophilus, too, is said to have done the dissection. Celsus (63 B.C.) has written a book titled 'De Meeicina' about the anatomy.

In India, Atharvāhgirasas loved to study anatomy. They are connected with the literature connected with the Atharvaveda belonging to the Rgvedic period. Being inspired by the Vedic hymns he started the study of the human and animal bodies.

Anatomy in the *Rgveda*

In the *Yakṣma-nāśana* hymn¹ there is a description of the disease of tuberculosis (*yakṣmā*) that has percolated to, and is to be removed from the limbs of human body, such as eyes, head, arms, lungs, heart etc. We get here a glimpse of the anatomy in it. It has been said in the hymn: "From your eyes, nostrils, ears, chin, head, brain, tongue, veins of the throat, hind muscles of the neck, marrow, spine, shoulders, arms, intestines, veins of anus, belly, heart, both the kidneys, lever, thighs, knees, ankles, ribs, fingers of feet, waist, buttocks, vulva, phallus and nails.

I am removing the disease from every limb, every hair, every joint, from wherever it be, from all those places, from the entire body.'

Sāyaṇa has explained some of the words used in this hymn as follows:

---

* Lecturer, Maharshi Academy of Vedic Science, Ahmedabad-380 015, Gujarat, India.

(1) *Cubuka*=chin; (2) *Uṣṇiha* = vertical muscle; (3) *Kikasa* = bone; (4) *Anuk* = ligament; (5) *Matasnā* = kidneys; (6) *Yakna* = liver; (7) *Plāśih* - lungs, spleen, etc.; (8) *Pārṣṇi* = heels; (9) *Prapadā* -fingers of feet; (10) *Bhāsad* = waist; (11) *Bhaṁsas* = anus; (12) *Vanam-karaṇa* = kidney.

In the *Yakṣma-nāśana* hymns of the *Atharvaveda*,² too, different limbs of the human body are mentioned.

Anatomy in the *Yajurveda*

In the 25th Adhyāya of the *Yajurveda* is devoted to the anatomy of the animal body. The limbs mentioned in it are as follows:

danta - tooth (cf. RV. 8.43.3; 10.68.6); *danta-mūla* = gums; *barsva* = socket of a tooth; *daṁṣṭra* = fangs (large tooth); *agra-jihvā* = tip of the tongue; *jihvā* = root of tongue; *tālu*= palate; *hanu* = chin / jaws; *āśya* = mouth; *aṇḍa* = testicles; *smaśrū* =beard; *bhrū* = eyebrow; *kanīnikā* = pupil of eye; *pakṣma* = eyelash; *nāsikā* = nostril; *prāṇa* =breath; *apāna* = out breath (through anus); *adhara* = lower lip; *saduttara-prakāśa* = bright look; *anukāśa* = gloss of the lower part of body; *mastiṣka* = head; *karna* = ear; *śrotra* = internal ear, *adhara-kaṇṭha* = lower neck; *śuṣka-kaṇṭha* = fleshless part of the neck; *tedani*³ = clotted blood; *manyā*⁴= nape or back of the neck; *śiras* =head; *stupa*⁵ = knot of tuft of hair; *keśa* = hair; *svapasāvaha* - active shoulder; *śukuni-sāda* = quick spring; *śapha* =hoof; *sthūrā*⁶ = ankles, buttock or lower part of the fetlocks of thigh; *jaṅghā* = thigh; *jāmbīla* = kneepan, knee joint; *atiruk* = horse's fetlock; *dos*⁷ = forearm; *aṁsa* = shoulder; *pakṣa* = right side rib; *nīpakṣa* = left side rib; *dakṣiṇa-pārśva* = right flank; *uttara-pārśva* - left flank, *skandha* = shoulder; *prathamā kikasā* =first, second and third rib cartilage; *puccha* = tail; *bhāsad* — hind-quarter, buttock; *śroni* = hip; *ūru* = thigh; *algā* = groins; *kuṣṭhā* = cavities of the loins; *sthura* = buttocks; *vanīṣṭhu*⁸ = part of the entrails of an animal; *sthūla-gudā* = large intestine; *āntṛa* = entrail ; *bastī* = bladder; *gudā* = guts; *aṇḍa* = testicle; *vṛṣaṇa* =scrotum; *śepaḥ* = penis; *retas* = seed; *vīrya* = semen; *pitta* = bile; *pradara* = fissure; *pāyu* = anus; *śaka-piṇḍa* = lumps of dung; *nābhi* = navel; *rasa* - flavour; *yūṣṇa* = broth; *vipruḍ* = drops of fat; *uṣmaṇa* = heart; *vasā* = marrow; *āsru* = tear; *dūśikā* = rheum of eye; *aśrk* = blood; *anga* = limb; *rūpa* = beauty; *tvak* = skin; *kroḍa* = chest; *pājasya*⁹ = belly, flank, sides; *jatru* = clavicles; *bhasad*¹⁰ = nether hind part; *puritūt*¹¹ = pericardium, or some other organ near the heart; *udarya* - belly; *matasnā* = cardiac bone; *vṛkkā* = kidney; *plāśih* = duct; *pīhā* = spleen; *kloma* = lungs; *glau* ~ lumps or part of flesh, arteries or vessel of heart; *hīrā* = vein; *kuṣṭi* = flanks; *udara* = belly; *bhasman* = ashes.

Atharvanic Anatomy

The seer of the Atharvavedic hymn 10.2 is Nārāyaṇa. He introduces us to the physicians of prehistoric times who were practising as the priests as also the

physicians. Nārāyaṇa is a representative of this India tradition of physicians. He is also the seer of the famous *Purusa-sukta*¹² of the R̥gveda, and many references to the human anatomy are referred to in it. His name is also connected with many hymns.

The bones of human body in the Atharvaveda

The details of the human bones as given in the Pārṣṇi-sukta¹³ are as follows:

1. *parṣṇī* = heel; 2. *gulpha* = ankle bone; 3. *aṅgulī* — finger; 4. *ucchlaṅkha* =metacarpal or metatarsal bone of hand and foot; 5. *pratiṣṭhā* = bottom of foot; 6. *aṣṭhīvantu* = knee-cap; 7. *jaṅghā* = shank; 8. *jānu-sandhi* = knee-joint; 9. *śroṇi*— pelvic cavity; 10. *ūru* = thigh; 11. *urah* =chest bone; 12. *grīvā*. = wind pipe; 13. *stana* = breast; 14. *kaphoḍa* = shoulder blade, scapula; 15. *skandha*-shoulder bone; 16. *prṣṭī* = spinal back bone; 17. *aṃsa* = collar bone; 18. *lalāṭa* = superciliary ridge at the eyebrow; 19. *kkāṇikā* — central facial bone; 20. *kapāla* = cranium with temples; 21, *hanu-citya* =pile of jaw; 22. *kīkasa* = spinal column; 23. *anūkyā*¹⁴= thoracic portion of spine, explained as ‘belonging to the backbone’.¹⁵

The detailed information about the bones of the body testifies to the deep observation of the bodies, not only of human ones, but also of animals by the ancient Vedic seers, who obviously knew the knowledge of dissection.

In the Atharvaveda, there is mention of 360 bones of the human body, but it is not easy to recognize them. The RV. 1,164.48 reads:

Dvādaśa pradhayaś cakram ekaṃ trīṇi nabhyāni kau tac ciketa /

Tasminṃ tsākam triṃśatā na śaṃkavo rpitāḥ ṣaṣtirna calācalāsaḥ //

And, the AV. 10.8.4 reads:

Dvādaśa pradhayaś cakram ekaṃ trīṇi nabhyāni kau tac ciketa /

Tatrāhatās trīṇi śatāni śaṃkavo ṣaṣṭiśca khilā vicācalāḥ ye //

There is some variance between third and the fourth quarters. But the scholars have not been able to explain them fully. It is difficult to make out the twelve parigha, one discus, three nābhi, and three hundred sixty *saṅku*, or the *khila*. Normally, this metaphorically means 12 months, 1 year, 360 days. But, there is no indication of any reference to human body. However, there is no restraint against in interpreting it to refer to human body (*cakra*): its three main parts, viz., the head, the trunk and the feet directed towards the sky (*nabhyāni*); the twelve limbs, viz., eyes, ears, nose, tongue, hands, feet, anus and penis (*pradhayaḥ*); three hundred conical bones (*śaṅkavaḥ*) and sixty peg-like bones (*khilāḥ*). Monier-Williams¹⁶ explains the word *khila* to mean ‘a post’ in the context of the AV. 10.8.4a.

The Organs of the Human Body

The hymn (AV.2.33)¹⁷ devoted to Brahma in the Atharvaveda provides an Human Anatomy in the Vedas]

account of the limbs of human body with comments, which includes almost all the main limbs described in the traditions of Caraka and Dhanvantari. They are as follows: *akṣi* (eye), *nāsikā* (nose), *kārṇa* (ear), *chubukā* (chin), *śīrṣa* (head), *mastiṣka* (brain); *jihvā* (tongue), *grīvā* (neck), *uṣṇihā* (nape of neck, or medulla oblongata), *kīkasā* (spinal column, probably cervical portion of the vertebral column), *anūkyā* (thoracic portion of the spine), *dośa* (superior extremities), *aṃsa* (muscles of the shoulder along with collar bones), *hṛdaya* (heart), *kloma* (lungs), *halikṣṇā* (gall bladder, part of pancreas), *matasnā* (gall duct), *plihā* (spleen), *yakna* (liver), *āntra* (intestine, entrails of groins), *gudā* (anus), *vaniṣṭhu* (rectum), *udara* (abdomen), *kukṣi* (sides of abdomen), *plāśi* (colon), *nābhi* (umbilicus), *puritat* (pituitary gland), *saha-kañṭhika* (passage for food, esophagus), *ūrū* (thighs), *aṣṭhivat* (knee), *prapadā* (transverse arches of feet), *bhasadya* (glans penis), *śroṇi* (waist), *bhāsad* (buttocks), *bhaṃsasa* (vaginal orifice), *asthi* (bone), *majjā* (marrow), *snāva/snāyu* (muscle), *dhamanī* (artery), *pāṇi* (hand), *aṅguli* (finger), *nakha* (nail), *aṅga* (limb), *loma* (hair on the body); *parvaṣṇā* (joint), *tvac* (skin), *mehanam* (urinary organ), *basti* (bladder for urine), *basti-bila* (bladder; orifice).

These terms occur in the different hymns and different contexts, such as *majjā*, *carma*, *māṃsa*, *asthi* and *loma* in AV. 4.12.3,4,5; and *prṣṭhī*, *varjahva*, *pārṣva*, etc., in AV.11.8.14.

Similarly, the *Vājasaneyī Saṃhitā*¹⁸, the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*¹⁹, and the *Śatapatha Brāhmaṇa*²⁰ give description of the human body. In the following verse of the Atharvaveda the human body is said to comprise the following two main parts; the *para-gātra* (upper portion) and the *avara* (lower portion)-

Śaṃ me parasmai gātrāya śaṃ astu varāyame/

Śaṃ me caturbhyo angebhaḥ Śaṃ astu tanve 3 mama// (1.12.4)

According to Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa²¹, the main limbs of a human body are four, viz., arms - feet, trunk, head, skeleton, and they are divided into 56 sub-limbs.

Special Terms used by Atharvaṇa

The most important limbs are the brain, heart and the bladder. The Atharvaveda knew the difference between the head (AV. 10.2.6) and the brain (AV.10.2.8,26). According to Caraka,²² the '*kloma*' has been connected with the respiratory system near the heart, but is different from the lungs. Probably, it is the lung. According to Suśruta, '*phuphphusa*' is on the left side, while the '*kloma*' is on the right side. Atharvaṇa, Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa use the singular number for it. According to Atharvaṇa, '*halikṣṇ*' is located in between the '*kloma*' and the '*matasnā*'.²³ But, in the Āyurvedic literature, it is not mentioned anywhere else. Sāyaṇa, and others following him, interpret it as 'a particular mass of flesh'. Weber²⁴ explains it to mean 'lever'. Sāyaṇa explains '*matasnā*' as '*vrkyā*', and Caraka ex-

plains 'vrkkā' as kidneys, and the two sacks near as receptacles for bile. 'Plāṣī' is a receptacle with numerous holes meant for excreta. 'Karu-karāṇī' (AV. 11.9.8) are the bones of hands and feet, The terms 'varjahve' (=cūcukau, Av.10.10.J4), 'pājasyam' (=āmāśayā' AV.9.12.5), 'puritat' (AV. 9.7.11) (caphgranthi); kaphoḍau (shoulder blade:(scapula) AV.9.5.15,16, 17; 9.12.11) are used in the later works, too; only a few terms are dropped.

Similarly, the Atharvaṇa-mantra (AV. 10.2.31), which is called a source of the Tantric mysticism, provides a wonderful description of the human body in a metaphorical style:

*'Aṣṭa-cakrā nava-dvārā devānāṃ pūr ayodhyā /
Tasyāṃ hiraṇyayaḥ kośaḥ svargo jyotiṣāvṛtaḥ //*

Here, the human body is compared to an invincible city, and the brain is a golden treasure. The eight wheels are: (1) *mūlādhāra*, (2) *svādhiṣṭhāna*, (3) *maṇipura*, (4) *anāhata*, (5) *viśuddha*, (6) *lalanā*, (7) *ājñā*, (8) *sahasrāra*. The nine doors are: two eyes, two ears, two nostrils, mouth, anus, and penis. The gods meant are: earth, water, light, air and sky. The golden treasure is the heart, with three qualities, viz., *sattva*, *rajas* and *tamas*.

Circulatory System - Veins and Arteries

Bolling²⁵ says that Atharvaṇa has no knowledge of the difference between the veins and arteries; it is not right, because it has been mentioned clearly in the AV.1.17.3. In the common sense of internal canals, it refers to the intestines, vagina, etc.

There is a formulae (AV.1.17.1) for stopping the bleeding from the wounded limb or of menstruation, in which the term '*hirā*' means vein, and it has been explained by Sāyaṇa as the channels for the flow of the menstrual discharge. In reality, '*hirā*' refers to the nerves, which are the sensors covering the veins. The term '*hata-varcas*' refers to the flow of blood, and it is meant to be stopped by a sort of an anesthetic. According to Sāyaṇa, in this prayer to the veins, they are shown to be located in the upper, lower and middle parts, and as big and small.

The number of the veins and arteries has been mentioned clearly. Veins are 100, and its sub-veins are 1000, as attested by the *Kāṭhopanīṣad*²⁶ and the *Praśnopanīṣad*.²⁷

The Atharvavedic hymn 7.35 is about stopping the embryo of the inimical woman. Here, too, is a mention of 100 *hirās* and 1000 *dhamanīs*. Sāyaṇa interprets '*hirā*' to mean the five veins inside the uterus²⁸ and the *dhamanī* the big veins enveloping it.²⁹ Although the context is different, he interprets them identically. Although the numbers shown in the Av. 1.17.3 and Av. 7.35.2 are different, but it is clear that *dhamanī* refers to the bigger channel flowing the blood with palpi-

tations, the *hirā* or *śirā* is thin and linked with the nervous system. The term '*nāḍī*'³⁰ is a common term for both the types of channels for blood.

***Nāḍī*, a General Term**

In '*ye te nāḍyau deva-kr̥te yayos tiṣṭhati vṛṣṇyam*',³¹ the channels of the testicles carrying the semen are described. V. S. Apte³² and Monier-Williams³³ explain the word to mean 'a tubular organ', derived from '*nāḍa*' is 'a species of reed', and Atharvaṇa calls it a limb of speech, i.e., the air pipe.³⁴ The term is used thus in the R̥gveda.³⁵ In the hymn 7.90.2 the body of the persons suffering from the disease of belly and arthritis of the joints is said to be enveloped by 100 *dhamanīs*, which is a synonym for the term '*nāḍī*'. In AV.18.4.33,³⁶ the word '*dhenu*' is used to denote a vein. In AV. 1.17.4 the two veins called '*sikatāvatī*' and '*gavīnikā*'³⁷ are the ones on the either sides of the urinary channel, Sāyaṇa³⁸ explains it as the fallopian tubes.

The tendons (*snāvaḥ*) are mentioned with the veins.³⁹ Sāyaṇa explains them as very thin veins, and they differ from one another in thinness or thickness.⁴⁰

This testifies to the fact that Atharvaṇa knew not only the difference between the veins and the arteries, but also their different functions.

Basic Elements

Rasa (chyle), *rakta* (blood), *māṃsa* (flesh), *meda* (fat), *aṣṭhi* (bone), *majjā* (marrow), and *śukra* (sperm) are called the '*dhātu*' (basic elements) created from food. Caraka⁴¹ and Suśruta⁴² give a detailed description. These basic elements are described in all the Ārthavaṇic hymns connected with the disease and its cure. The description of *rohiṇī*, a medicinal herb for healing wound, shows the mutual relation of all the *dhātus*.⁴³ Here, it is noteworthy that the description of *majjā*, *māṃsa*, *aṣṭhi*, and *śukra*, is depicted along with the knowledge regarding their internal relation. The term '*asṛk*' possibly denotes the bone-marrow.

From these basic elements the '*śukra*' or '*retas*' is regarded as the basis of the body. Suśruta says that the loss of virility gradually destroys the other elements, also.⁴⁴ Moreover, the fact that the semen is life generative has been put as a question by Ātharvaṇa: '*Ko asmin reto nyadadhāt tanturā tāyatām iti*, i.e., Who has put the life-generative semen in this?'⁴⁵ Here, the semen has been called the life-generative motto. The term '*tanturā*' possibly refers to the chromosomes. The semen and the female seed in the embryo, or the egg are like the threads. In the context of generation, the continuity of life through the semen is also mentioned in the R̥gveda.⁴⁶

Ojas is the essence of these seven basic elements. The Atharvaveda describes it in the context of the body⁴⁷, and puts it in many places with '*bala*' (strength). Thus, *ojas* is the eighth basic element according to Caraka and Suśruta,

and the best aspect of all the seven *dhātus*, and is said to be oily, white, cool, and soft.⁴⁸ Sāyaṇa also calls the *Ojas* the eighth basic element, and quotes a reference of an unknown Āchārya, viz., '*Kṣetrajñasya tad ojas tu kevalāśraya iṣyate / Yathā snehaḥ pradīpasya yathā 'bhram aśani-tviṣaḥ //*'

Nervous System

The '*manas*' and the '*citta*' have been regarded as different from each other by Atharvaṇa in '*prañānnude manasāpra cittenota brahmaṇā*',⁴⁹ which testifies to his knowledge of them as such being an ancient as the Atharvaveda. Sāyaṇa considers '*manas*' as an internal organ, and the '*citta*' as its particular condition. The Atharvaṇa hymn 3.25 supports Sāyaṇa's interpretation. '*Citta*' is the will power of the brain, the acceptance of this interpretation only can clarify the mantra: '*yathā mama ṛtāvaso mama cittam upayāsi / Athaināṃ akratuṃ kṛtvā mamaiva kṛṇutaṃ vaśe //* (AV. 3.25).

'*Kratu*' = intention '*saṅkalpa*' = thought; '*manyu*' = decision, determination, etc., are various phases of the mental tendency. It has been connected with the heart, too.⁵⁰ Caraka and Suśruta also explain it similarly. The intimate connection between the brain and the heart is mentioned in '*Mūrdhānam asya saṁsivvyātharvā hṛdayaṃ ca yat*' (AV. 10.2.26), because the heart is called the seat of consciousness. The seven basic elements are authenticated in the '*Kaḥ sapta khāni vi tadarda śirṣaṇi karṇāv imau nāsike cakṣuṇī mukham*' (AV. 10.2.6).

Dissection and Care

Dissection is important in the study of anatomy. The Atharvaveda calls one to be careful for clean and healthy dissection. Here the context is of dissecting a goat. Here the instructions that one should first take out the skin, then separate the limbs from the joints, not to cut unnecessarily, etc., prove that the Atharvaṇas had the experience of dissection, and that they had developed this branch also.

On the strength of all these references, it can be concluded that the Atharvaṇas possessed the knowledge of human anatomy, and probably it was acquired through the practical dissection of the dead bodies. The comparison of each of the limbs of the human body with the year and a divine city testify to the special interest and ability of explanation on the part of the Atharvaṇas. This is not possible without a deep study.

It would be more beneficial to update this knowledge in consonance with our age, instead of branding, or despising, it as an obsolete myth. All the scientific discoveries are the heritage of the entire human society. But, according to the ancient dictum of '*yad deśasya yo jantus tasyaiva tasyauśadham*', I feel that if our ancient knowledge is coordinated and modified in the context of the current age and the modern discoveries and developments in the various branches of knowledge and science, it would be useful for the entire human world.

References :

1. RV. 10. 163. 1-6.
2. AV. 2.33; 20. 16.
3. Ś Br. 1.9.2.35; 13.5.3.8.
4. AV. 6.25.1.
5. Ś Br. 1.3.3.5; 12.4.10; 3.5.3.4.
6. RV. 4.21.4; 6.19.10 ; 6.29.2; 8.9.34 ; 4.19 ; 21.1; 24.29; 54.8; 10.156.3; G Br. 1.5.5, p.77.
7. Ś Br. 8.3.4.4; 4.3.10.
8. RV. 10.163.3; AV. 2.33.4; 9.12.12; 10.9.17; 20.96.2.
9. AV. 4.14.8; 9.12.5; 10.10.20; S Br. 10.6.4.1.
10. RV. 10.86.6; AV. 4.14.8.
11. AV. 9.7.11; 10.9.15; S Br. 8.5.4.6; 14. 5.1.21;
12. RV. 10.90; AV. 19.6.
13. AV. 10.2.1-8.
14. AV. 2.33.2.
15. Suryakant: A Practical Vedic Dictionary, p.44.
16. Sir Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, p.340.
17. Cf. AV. 2.33; RV. 10.163.
18. VS. 19. 89-93; 20.5-9; 25.1-9; 31.10-13; 39.8-10. 19. Brh. Up. 2.8.11.
20. Ś Br. 12.9.1-3.
21. Caraka 4.7; Suśruta 3.4 ; Ast, Hr. 2.3 (p.184). i
22. Hṛdayam kloma kaṇṭham ca tālukam sasamāśritā /
Mṛdvi sā kṣudra-hikketi nṛṇāṃ sādhyā prakīrtitā //
23. AV. 2.33.4.
24. A.A. Macdonnell and A.B. Keith. *Vedic Index of Names and Subjects*, Vol. II, p.500.
25. Bolling: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. 'Vedic Medicine' - IV, pp.762 ff.
26. Kaṭh. Up., 2.6.
27. Praśna, Up. 3.6.
28. Garbha-dhāraṇārtham antar-avaṣṭhitāḥ sūkṣmā yā nāḍyaḥ /
29. *Garbhāśayasya avaṣṭambhikā bahavā sthūlā yā nāḍyaḥ /*
30. Sikatāvati (AV. 1.17.4) may be a Nadī on which strangury depended.
31. AV. 6.138.4.
32. Apte, V. M. - A Sanskrit-Hindi Dictionary, p. 526.
33. Sir Monier Monier-Williams : A Sanskrit-English Dictionary, p. 526.
34. AV. 5.18.8.

35. RV. 2. 11.8.
36. Nighaṇṭu, 1,11.
37. AV. 1.3.6; 10.25.10-13.
38. *Gavīṇike yoneḥ pārśva-vartinyau vinirgamana-pratibandhake nāḍyau/Sāyaṇa* on AV.1.11.5.
39. AV. 11.8.11-12; 7.50.9; 12.5.69; 2.33.7.
40. *Caraka*, 5.5.6-8.
41. *Ibid.*, 1.28.4.
42. *Suśruta*, 1.14.10-11.
43. AV. 4.12.2-5.
44. *Suśruta*, 1.41.10-17.
45. AV. 10.12.17.
46. RV. 10.129.5.
47. AV. 1.12.1; 2.17.1.
48. *Suśruta*, 1.15.21-22.
49. AV. 3.6.8.
50. AV. 3.25.6.

Bibliography

(a) Sanskrit Works:

1. *Atharvaveda Saṁhitā* : Ed. S. D. Satavalekar, Swadhyaya Mandal, Pardi, Dist. Valsad, 4th Edn.
2. *Aṣṭāṅga-hṛdayam* of Vāgbhaṭa: With the Vidyotini Hindi commentary by Kavirāja Atridéva Gupta, ed. by Vaidya Yadunandan Upadhyay, Chaukhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi, 11th edn., 1993.
3. *Īśādyasṭottara-śatopaniṣadaḥ* : Edt. Vasudev Sharma, Vyas Publication, Varanasi, 1st Edn. reprinted, 1983.
4. *Rgveda Saṁhitā* : Ed. S.D. Satavalekara, Swadhyaya Mandal, Pardi, Dist. Valsad, 4th Edn.
5. *Gopatha Brāhmaṇam* : Ed. Dr. Vijaypal Vidyavaridhi, Pub. Savitri Devi Bagadiya Trust, Calcutta, 1st Edn., 1980.
6. *Niruktam* (Nighaṇṭu) of Mahārṣi Yāskācārya, Vol. I: With commentaiy of Pandit Devarak Yajvan, 5, Clive Row, Calcutta, 1st Edn. 1952.
7. *Vājasaneyi-Mādhandini Śukla-yajurveda Saṁhitā*: Ed. S.D. Satavalekara, Swadhyaya Mandal, Pardi, Dist. Valsad, 2nd Edn., 1970.
8. *Śatapatha Brāhmaṇam* : Ed. by A. Chinnaśwami Shastri and Pt. Patabhīram Shastri, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi, 2nd Edn. 1984.

9. *Suśruta Saṃhitā of Suśruta* : With Nibandha-sangraha Commentary of Shri Dalhanacharya, Ed. by Vaidya Jadavji Trikamji Acharya and Narayan Ram Acharya, Chaukhambha Orientalia, 4th Edn, reprinted, 1980.
10. *The Caraka Saṃhitā* : Ed. ShreeGulab-kunvarba Ayutvedic Society, Jamnagar, India, 1st Edn. 1949.

English and Hindi Works

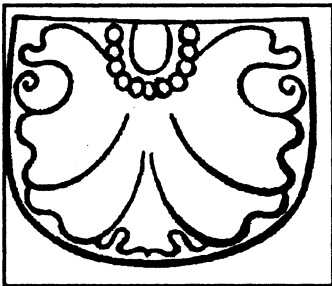
11. A.A. Macdonell, .A. B. Keith : *Vedic Index of Name and Subject*. Motilal Banarasidass, Delhi, 1st Edn. reprinted, 1982.
12. Chakraberty Chandra : *An Interpretation of Ancient Hindu Medicine*, Neeraj Publishing House, Delhi. 1st Edn, reprinted, 1983.
13. Sir Monier Monier-Williams: *A Sanskrit-English Dictionary*, Motilal Banarsidass, Delhi, 1st Edn. reprinted, 1986.
14. Suryakanta : *A Practical Vedic Dictionary*, Oxford University Press, Delhi, 1981.
15. Swami Satya Prakash Sarasvati: *The Critical and Cultural Study of the Śatapatha Brāhmaṇa*, 3, Govindram Hasanand, Delhi, 1st Edn., 1988.
16. Vaidya (Pt.) Ramgopal Shastri: *Vedo-meṃ Āyurveda* (Hindi), Parimal Publications, Delhi, 2nd Edn. 2003.
17. V. M. Apte : *A Sanskrit-Hindi Dictionary*, Nag Publication, Delhi, 1st Edn., 1988.

Architectural System Design in Patan Stepwell

Shekhar Chatterjee*

The construction of the stepwell was commissioned in the late eleventh century by queen mother of the then monarch of Solanki dynasty. The territorial possessions and wealth were continuously increasing of the dynasty. The design and execution of the stepwell was the most ambitious project of that time. The most experienced and learned experts must have got invitation for its execution. The stepwell is a subterranean structure, the builders had faced many problems and challenges, which were never encountered in erecting temples and other monuments. Probably the architects of the stepwell were required to construct an underground staircase from the ground above to the bottom of the well shaft, and to raise strong embankments against both sides of the trench to protect this path from the rather loose sand that forms the soil in this part of western India. The perfection in design evolved after much experimentaion through the centuries. As I have understood from the book "*Queen's Stepwell*" by Kirit Mankodi that the procedure

utilized two entirely distinct architectural operations – the excavation of a pit into which the stepwell would be accomodated, and the taking of measures to make it strong; and the building of the stepwell itself for which the trabeate mode, universally practised by Indian architects, with the exclusive use of beams, pillars and corbels to enclose space, was employed. In the preparation of the pit, the architects cleverly introduced a retaining structure of bricks at the core of the monument to with-

stand the pressure of the earth. They divided up the tall side wall into a series of steps or terraces; and provided for baulks or buttresses at regular intervals.

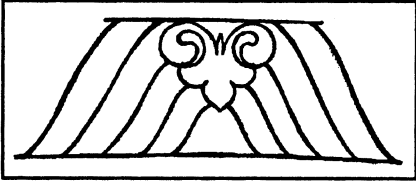
At the western end, a circular trench or pit must have been excavated for the well, and four trenches, which, to judge from the form of the finished stepwell, were of a trapezoid shape and separated from each other by four-meters wide baulks, were dug parallel to each other. While the stepwell's finished structure lies on an east-west axis, these first trenches lay on across, or north-south, axis. After reaching a predetermined depth of about four meters, a brick wall was built against the north and south faces of the trenches. Probably at this stage the middle portions of the baulks were removed, and similar brick walls were raised against, the three faces of the residual baulks on the north and south. In the place of the four original

---

* Visiting Faculty, Indian Institute of Information Technology, Design and Manufacturing, Jabalpur

trenches, one large trench on an east-west axis, but with a jagged outline, now resulted. At the bottom of each original trench a one-meter wide ledge was left, and digging was continued downwards for another four meters; then the treatment received by the upper level was repeated, that is, the north and south faces were sealed off by building brick walls, the middle portions of the baulks cleared, and the residual baulks faced off with bricks. Since a ledge was left marking a stage of digging, a stepped or terraced form resulted. From east to west the trenches had gradually greater depth; trench I— which eventually became the first stage of the corridor - had two terraces; trench II — the corridor's second stage — had four terraces; trench III — the third stage — had six terraces; and trench IV had seven. In this way a deep terraced trench having a rectangular outline above, and divided internally into four smaller interconnected rectangles. The advantage of this stepping down structure was effectively reduced the height of the wall, thus minimizing the risk of collapse; the step provided a foothold and working space to the builders. In the space that became available when the baulks were removed, eventually the four multistoried pillared pavilions were built.

At the base of each terrace on the walls, a projecting stone slab was placed so as to form a ledge. On the floor of each terrace were placed long

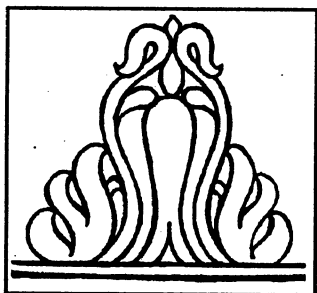
beams, their faces relieved with divine figures. Above these, a series of plain dressed slabs were placed edgewise against the brick wall behind. Above the basal beam, a row of upright posts were placed at regular intervals, their front faces carved with female figures. Large

stone slabs placed sideways against the brick structure forming the core. A basal beam was placed along the ledge securing also the back slab. At regular intervals uprights were fixed on the basal beams. A coping beam rested on the top of the back slab as also the uprights. Finally, a stele bearing a divine image was installed in the niche.

A maximum of five terraces on the corridors walls are preserved now, but originally seven were built, or atleast planned. The base of the *torana* provides the drum line, and the top of the structure reached upto this point. An imaginary line drawn from the *torana*'s base would touch the top of the lower tier of brackets in the well. The depth between this line and the Vth terrace exactly equals the height of two terraces, where the VIth and VIIth terraces would have been raised. The remnants of the retaining structure of the bricks which formed the core of the walls of the well was raised by one more terrace, where the upper tier of the brackets was built. The tank itself is in excellent condition, with the steps leading down to its floor still firmly bonded just as they were original. The walls on its sides rose up to the maximum number of seven terraces, out of which the five lowest are very

well preserved together with their images, the six partially, and the seventh is non existent. The water table must have been reached at fourteen meters where we see today the first sculpture of *Viṣṇu* on terrace. Since there are three sculptures of *Viṣṇu* on terrace, one below the other, at fourteen, seventeen and twenty meters respectively, we can guess that the level of water during the dry season was going down up to the lower level at twenty meters and perhaps even lower.

The stepwell was never quite completed in every respect, and its unfinished and ruined condition brings into sharper focus questions about the mechanics of the construction of a stepwell. The builders probably amended the design of the stepwell

and introduced an additional bracing structure, while construction was in progress, and also closed in the lowest storeys of the fourth pavillion next to the well. There is a strong evidence that while, on one hand, the sculptural adornment of the stepwell was never completed, and that more than two hundred large images were never executed, yet, on the other hand, individual doners continued to install images in vacant niches. Sculpture enhances the corridors, walls, the pillared pavilions and the

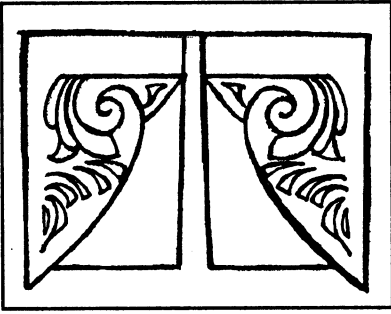
inside of the well itself. Large images alone, even in its present ruined and unfinished state, number some four hundred; had all the seven levels of the monument been fully furnished with all of their planned sculptures, the total number would certainly have been atleast eight hundred.

Design of a stepwell is a great tradition in India, traditional planning and architectural structure are visible in simple to complex stepwell monuments. Queen's stepwell is a regular structure which is elaborated expansively and added decorative structure on the entire wall of the shrine. Both the side wall decorated heavily, diameter of the well is also much larger than the regular size of the stepwell. The wall of the circular structure of the well is also decorated immensely. Intermediate horizontal platforms connect, stabilize and balance the structure of the well. The pillars on the horizontal platforms create underground structure dynamics. Probably the construction started from bottom. The entire stepwell is constructed by three layers. Layer first is brick wall, layer second is structure wall of sand stone, and layer third is the decorative wall of the surface. Where all the niches are the same size, the decorative pieces were being used as modular system. The pattern repeated in the modular system is more or less same. Still the foundation of the well is a mystery, at the same time the perspective view of the heavenly body on stone carving creates the climax of the amalgamation.

I realize the genius of India reflected with greater nowhere else than in its philosophy, literature and sculpture. India did not look at life in compartments; nor

did it recognize the domain of art, religion, philosophy and mystic experience as separate. Our tradition views existence as a whole in a harmonious pattern. Our outlook on life was based on an all-pervasive *Dharma* with four fundamental values *Purushartha*. Indian sculpture, therefore, was almost synonymous with iconography. Although Indian architects built temple, stepwell, ponds as well as palaces, the houses of the gods, came to be made of stone or cut out of rocks. Today, they remain the only witness of the architectural grandeur of Ancient India.

In India, art found its home in the religious monuments, which was not only the physical core, but the soul of the community because it was the home of *Dharma*. The shape and forms of its sculpture and the colour on its walls only recorded the heart-breath and the spiritual aspiration of a vigorous racial life. When the worshipper spics the spire of the holy monuments, he breathes a sign of relief. The shapes and figures of gods, men, animals and foliage on the walls spring before his eyes into vivid form, and the varied richness of the creation is about him. Then, as he observes one figure after another and follows with interest the successive meaning of the *Puranic* episodes depicted on the walls, his sub-conscious mind embraces both the history and the hopes of his race. He recognizes his favorite gods. His heart turns to them in thankfulness or expectation. He becomes one with them. He feels that he is in a higher world, surcharged with divine power. When he bows before the deity, he feels himself in the presence of God. This is the purpose of sculptured image. It stimulates the worshipper's imagination, vivifies association, and

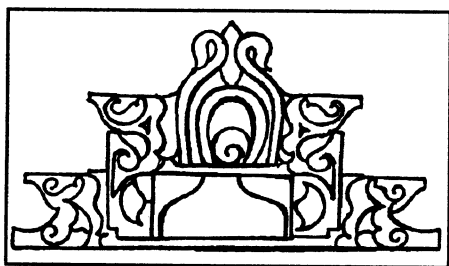
gives his aspiration a shape. By its divine touch a living, inspiring presence is brought into his life. It is only possible by a unique combination of *Stāpatya kalā* (Art of Fabrication) and *Shilpa kalā* (Art of Sculpture). The Queen's concept of stepwell was very well visualized by the *Rājmistri* (master craftsmen) and planned and executed in such a manner that it is able to stand and glorify its rareness creative attribute to the world of Art. From project ideation to accomplishment, various levels of system design process had been implemented with consultation of the various experts, right locating for the monument, the divisions of fabrication and sourcing of right materials, sourcing of manpower, their logistics, quality control, phase wise plan and their execution, performance of intermediate religious rituals, inspection and accountability, rejection and further collation, funding and financial management and many more systems worked together very efficiently in all aspects. Breaking the system down into smaller pieces requires some thought into what those pieces are going to be and how they fit together, which is exactly the art of system design. Design, in my observation is any indication, best learned

by a long and varied process of trying, failing, and trying again under the guidance of someone who is an expert at the task. The fact that good designs come from good designers, but this does not tell us where the good designers come from. I am actually indicating all the masters and their subordinate, assistance; their team work had worked precisely for accuracy and perfection. In this mega project the experts from various parts of India might be contributed, their speciality in sculptural art, technical knowledge of complexity, water rescue management, secret underground subway for safety issue, health issue and other social and religious concerns were deliberately merged in the system design of the mission of this stepwell. A small gate is placed below the last step of the well, leading to a 30 km. long tunnel, now blocked by fallen stones and mud. The tunnel goes to the town of Sidhpur, near Patan, and was built as an escape gateway for the royal family. The monument is also covered the aspect of safety escape of the royal family in emergency. So it had been designed, considered all the parameter in the monument. It is an example of a complex design solution which has many unrevealed facts.

Throughout the period we are dealing with the architect – *Stapati*, was a learned man. The *Shilpa śāstra* - the text-books of the craft was as much his monopoly as were rituals or medicine. Throughout the country he had a common heritage inspired by a single mission. The artisans who worked under the architect – the surveyor, the designer and the craftsmen – also belonged to certain caste – guilds which specialised in religious building. His skill and technique were perfected by training handed down from generation to generation, and it was the caste-guilds to which such artisans belonged that were pressed into service by the royal dynasties which were anxious to build great monuments in all parts of India. The differences in plan and technique arose either because of the difference in local traditions or on account of external influences as in the North-West of India.

Each craftsman was no more than a link in the chain of the traditional heritage which was derived from *Vishvakarman*, the ancient father of the art. The skill and reputation of the best of them, however, lay in making an image which should be instinct with life and movement. In this creative process, he had no merely to carve a copy of older image, but to convey to his contemporaries the significance of the life and mission of the god for whom the image stood. Even that was not enough; the image had to take the soul

of the worshipper to the higher plane. The craftsman had, therefore, not only to bring out the spirit and mood of the deity, but so to symbolise him in action that they could speak to the worshipper, move him to his depth and give him hope,

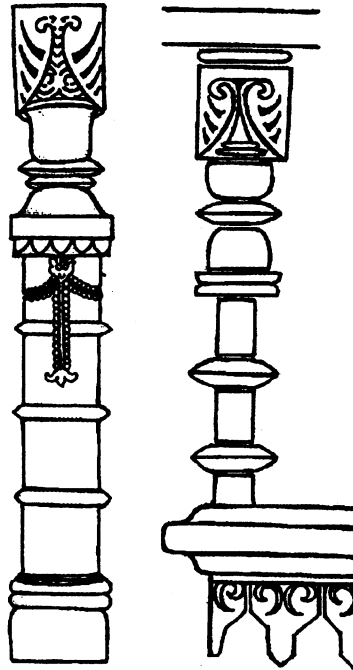
strength and solace.

Descend into any of Gujarat's stepwells, and the first thing you might notice is the temperature change—though they are bone dry, it's nonetheless like stepping into a pool of cool water. The second sensation is disorientation. They are marvels of proportion and symmetry, but they're also recursive and vertiginous. The final impression, as you look up, down, and through the stepwell, surprises us that something as mundane as a well can be both monumental and intimate. The specialists involved in this mammoth work were all maven in their own field and their efforts are alive till now in the form of the monument.

References

- Cox, Richard & Savalia R. T., *The Stepwells of Gujarat, Rajasthan and New Delhi*, Journal of the B.J. Institute, Ahmedabad, 'Samipya', Vol. XXIV, No. 1-2, April-Sept., 2007
- Mankodi, Kirit., *The Queen's stepwell at Patan*, Franco-Indian Pharmaceuticals, Ltd, 1991
- Newbauer, Jutta Jain., *The Stepwells of Gujarat*, Abhinav Publications, New Delhi, 1981
- Sadani, Jaikishnadas., *Underground Shrine: Queen's Step-Well at Patan*, Journal of B.J. Institute, Ahmedabad, Vol. XXIV, Nos. 3-4, Oct., 2007- March, 2008
- Savalia, R. T., *Steps of Indology*, B. J. Institute of Learning & Research, Ahmedabad, 2009

Line drawing of Design motifs on the outer surface of the Queen's Stepwell of Patan

Cultural Heritage of Ahmedabad

Dr. Bharati Shelat*

Ahmedabad is a historical and industrial city of Gujarat state. It has a long and rich social, cultural and architectural heritage.

There are hundreds of temples, mosques and other pilgrim spots in the city. The walled city is a living museum of human habitation. A part from the marvelous Islamic architecture of the Sultanate period, there are more than one hundred fascinating Jain temples, some of which being the splendee architectural ornaments from medieval Gujarat. Various poles and their fascinating houses with wonderful wooden carving are unique to Ahmedabad walled city. The pole culture is the essence of community living. The Chabutarās or bird feeders show the evolvment of early people residing in poles. This medieval age city has a glorious past of tradition, history and knowledge.

During last 30 years, the recent researches in the field of epigraphy, Palaeography, manuscriptology and archieval sources represent huge amount of information about this 600 years old city. In the field of epigraphy many unpublished inscriptions from Hindu and Jain temples, Jewish synagogue, Parsi Agiaris, Shikh Gurudwaras have been found which throw ample light on the harmonious blending of the Culture of various people belonging to different sects and religions.

I. Sanskrit Inscriptions of Hindu and Jain temples :

- (1) **Nilkantha Mahadeva temple Sanskrit inscription** in Saraspur Rakhial area of Ahmedabad city dated V.S. 1641, Māgha śu.di.12, Soma (1 Feb., A.D. 1585) records that the Jirṇoddhāra-renovation of the temple was carried out by one Rāmi family in the presence of Kazi Gazafar and Kasim and the villagers, patel, talāṭi, other Hindu and muslim dignitaries during the reign of Mughal emperor Akbar (Shelat, 2011)
- (2) **Kālā Rāmji Temple at Haji Patel's Pole** : About 350 years old Kālā Rāmji temple in a narrow lane in Haji Patel's pole, a unique wooden Haveli temple of Shri Kālā Rāmji with a magnificent image of Lord Rām in sitting position in black stone is a wonderful heritage of Ahmedabad city of Mughal period. Recently the conservation and restoration work is going to be carried by the city Heritage centure during next two years.
- (3) Six marble stone inscriptions dated V.S. 1646 (A.D. 1590) have been fixed on the outer left wall of the Guḍhamāṇḍapa in the Shantinath Jain temple in

---

* Former Director, B. J. Institute, Ashram Road, Ahmedabad.

Shantinath pole Kalupur area. These Sanskrit inscriptions record that Kharatara Gacchiya saṁgha along with Mantri Sāraṅgadhara, Devakaraṇa and other Śrāvakas of Śrīmālī caste reconstructed the temple with 25 Devakulikās, with the expense of lot of wealth in V.S. 1646.

4. A black stone Sanskrit inscription in the Shamla Pārśvanāth temple in Shamla Pole, Raipur area, dated V.S. 1653, Ilāhi San 42 (A.D. 1597) records that Saṁghapati Somaji along with his family members caused to have renovated the temple and installed Shamla Pārśvanāth Bimba in V.S. 1653.

The Inscription is historically important as it refers to Ilāhi era introduced by Mughal emperor Akbar who established Dine-Ilāhi faith in 1584 A.D. the first year of this era being counted from the coronation year of Akbar in 1555 A.D.

The occurrence of Ilāhi era along with the Vikrama era in Jain inscriptions is significant in the sense that it gives an idea of the role played by Jain faith in the life of Akbar. The inscription also records the contribution of yugapradhāna Jinacandrasūri to the development of Jain faith in the society. It also records the ancient name of Shamla pole as Laṭakaṇa Sādhū pratolikā. Amadavada caitya paripāṭi written by Lalitasāgara in V.S. 1662 (A.D. 1606) also corroborates the name of the pole as Laṭakaṇa Shah Pāṭaka.

5. Cintāmaṇi Pārśvanāth temple praśasti at Bibipur (Saraspur) records the detailed account of the construction of a magnificent Jain temple, dated V.S. 1678 (A.D. 1621-22). Sheth Shantidas Zaveri and his brother Vardhamāna built the temple named as Mānatuṅga and arranged for its consecration by the formal instalment of the image of Pārśvanāth. It had two turrets, four shrines with idols of the Jaina.
6. Ajitnatha temple inscription of the time of Govindrao Gaikwad, dated V.S. 1860, Śaka 1726 (A.D. 1804) records that Shāntidās's descendants Vakhatacanda and his family members caused to have built Ajitanātha temple in Vaghan pole, Zaveriwad.
7. The magnificent Hutheesing temple erected in Hutheesing wadi, Delhi Darvaja is a unique religious monument in the city. A historical account of the construction of this grand temple and the pratiṣṭhā, the elaborate and grand ceremony organised at the time of the installation and consecration of the image of Dharmanātha tirthankara is recorded in detail in the Sanskrit inscription fixed in the Bhamati i.e. Pradakṣiṇā patha. Sheth Hutheesing initiated the plan to build the temple in V.S. 1901, but because of his sudden demise, the project was completed by his wife Harakumvara in V.S. 1903 (A.D. 1847). Four Lakh people hailed from several regions and immense wealth was spent for the installation of the caityabimba image inside the temple as well as the

reception of the Saddharmins, conferers, pontiffs, sūris and Sādhus.

The Gujarati inscription in the Bhamati dated V.S. 1903 records that Hathisaṃgha, son of Kesarisaṃgh along with his two wives Rukmaṇi and Harakuṇvara went on pilgrimage to Siddhācala along with the samgha. Dharmanātha prāsāda with 52 shrines was constructed and consecration ceremony was performed for 21 days.

8. **Jain image inscriptions of Ahmedabad :** More than 200 old Jain temples and images in the walled city of Ahmedabad are the important source of religious and cultural history of the people. They show the extent and popularity of Jainism in Ahmedabad at different periods and also indicate the stage which the Jain architecture and iconography reached.

The study of these Jain image inscriptions well reflect the particulars about the donors who got the images carved, the sūris who installed them and the date of the installation. They are also important for the study of different castes of Śrāvakas, gacchas, gotras, paṭṭāvalis of the sūris, the place names and the personal names of the donors.

Recently in 2007 about 24 relics of Jain images and shrines have been unearthed kotesvar Mahadev temple in Sarkhej. These relics include small black stone shrines with tirthaṅkara images, Piṭhikā portions of Pārśvanātha with an inscription dated V.S. 1343, Māgha, ba. di 1, Soma (3 Feb., A.D. 1287), toraṇa portion of the shrine, black stone tirthaṅkara image, caturviṃśati paṭṭa of the tirthaṅkaras, white marble tirthaṅkara images in Kāyotsara mudrā etc. The Jain relics reflect the prevalence of Jain religion in the 12th-13th cent. in Sarkhej area.

II. Persian Inscriptions of Ahmedabad :

Epigraphic records of the mosques, mausoleums and sufi shrines of great Muslim saints of Ahmedabad city during the Sultanate and Mughal periods well reflect the names of Sultans and Amirs and queens who built the mosques, the life of sufi saints, calligraphy and quotations from quran (Chaghtai. 1942). Some persian inscriptions give information about the mausoleums of Ahmedabad too.

III. Inscriptions of the Parsi Agiaris of Ahmedabad :

- (1) An inscription in the Pārsi Agiari in Bukhara Maholla near Khamasa gate dated Yazdagardi era 1253 (A.D. 1884) written in Parsi dialect of Gujarati language mentions the erection of this agiari as ātaśa Dādagāha in V.S. 1940 (A.D. 1884) by Sheth Navaroji Pestanji Vakil and Jahangirji Pestanji Vakil for the bliss of their parents (Shahstri, Shelat, 1980, 485-87)
- (2) Kankaria Parsi Agiari has an inscription in Gujarati, dated A.D. 1925 which refers to the erection of the agiari by Aradeshwar Dosabhai Vadia with the

expenses of Rs. 30,000/-.

- (3) Some old Parsi inns on Salapos Road in the city have three inscriptions dated A.D. 1866, 1892 and 1893. The inscription dated 1866 A.D. refers to the erection of caravansarai by Sorabji Jamshedji Jijibhai in the memory of his daughter Gulamanji. This inn collapsed in the flood of Sabarmati river and a new inn was again erected by Navaroji Pestanji Vakil for the bliss of his wife Bachubai in V.S. 1949, A.D. 1893. Its foundation stone was laid by Khan Bahadur Firoz Hosank Dustur in V.S. 1948, A.D. 1892. The total cost of the erection of the Parsi inn mentioned in the epigraph is Rs. 25,000/-. (Shastri, Shelat, 1980, 18-19).

IV. Epigraph of the Jewish Synagogue :

- (1) A trilingual inscription in Hebrew, Marathi and English on the outside wall on right, dated A.D. 1933 and Hebrew year 5694, records the foundation stone laid by Mrs. Abigailbai Benjamin Aizak Bhonkar (L.C.P.S., Bombay). The name of the synagogue mentioned in the inscription is 'Magen Abraham'. i.e. Shield of Abraham.
- (2) **Epitaphs on the Jewish cemetery :** On Dudhesvara road behind Advance Mill is situated the Jewish cemetery. Many of the Jewish graves have epitaphs in Hebrew and English. Some of the epitaphs are trilingual i.e. in Hebrew, Marathi and English. Some graves are given the shapes of the scroll. The earliest year in the epitaphs is A.D. 1887. In Marathi epitaphs sometimes the Śaka year is also mentioned.
- (3) **An Armenian epitaph :** An Armenian epitaph of the time of Lord Stiphen, dated Armenian era 1077 (A.D. 1628-29) written in Armenian language was found from the Douch and Portuguese cemetery near Kankaria Lake. It is now preserved in the B. J. Institute, Ahmedabad. (Rapp. 1967.22)

V. Inscriptions of the Shikh Gurudvaras :

- (1) A bilingual inscription in English-Gujarati in the Shikh Gurudvara at Saraspur records the ceremony of the foundation stone of Guru Nanak Khalasa school by saint Nechalsinghji in V.S. 2027-A.D. 1970.
- (2) In a shikh Gurudvara at Maninagar an inscription on a palanquin records that the palanquin and its marble decoration was prepared by Smt. Lachhamibai Bhojarajmal in the commemoration of her husband who died in 1962 A.D. (Shastri and Shelat. 1981. 181-183).

VI. Stepwell Inscriptions of Ahmedabad :

- (1) **Bai Harir stepwell inscription :** Two inscriptions of Bai Harir stepwell in Asarva area, one in Sanskrit and the other in Persian are dated V.S. 1556, Śaka sam. 1421 and A.H. 906 (A.D. 1500). The inscription records that the

stepwell was built by powerful, religious chief counsellor of Sultan Mahmud Begada and the general superintendent of Sultan's harem bai Harira at the cost of 3,29,000 Lakh taṅkāś.

- (2) Stepwell inscription at Adalaj dated V.S. 1555, Māgha su.di.5, Budha (16 Jan., A.D. 1499) records that King Virasimha's queen Ruḍādevī built the stepwell at the cost of 5 lakh taṅkāś for the welfare of the people.
- (3) **Amadupura stepwell in Saraspur area :** In Amadapura-saraspur area just opposite to Kutbi Roja of Voras, there is a Bhojanalay-lodge building for the vora Jamat. Behind this building about 475 years old stepwell with stepped corridor, one entrance has two stone inscriptions - one in Persian and the other in Sanskrit. The Persian inscription is dated A.H. 946 (A.D. 1539) and the Sanskrit inscription is dated V.S. 1596, Śaka 1461, Kārttika, su.di. 1, Ravi (i.e. 12 octo., A.D. 1539). The plain stepwell was built during the time of Sultan Mahamudshah III (A.D. 1537-1554).
- (4) The Amṛtavaraṣiṇī stepwell in the panch-kuva area of the city, an interesting monument with an L shaped descending corider has a Sanskrit inscription on the marble tablet, dated V.S. 1779, Śaka saṁ. 1644, Māgha ba.di. 5, Guru (14 Feb.; A.D. 1723). It records that Raghunāthadāśa, son of Bhagavāna and grandson of Kṣātra Gokula caused to have built this stepwell in Gurjaranagara for the welfare of the people. The construction work was supervised by shilpi Kāshidāśa and built by Shilpi Rāmadāśa. The Persian inscription dated Hijri san 1135 (A.D. 1722) is fixed on the right side wall in the first Pavilion. The inscription mentions that Raghunāthadāśa caused to have built the stepwell. (Shastri and Sompura, 1964, 286-288).
- (5) **Ashapura stepwell inscription on Pillar :** Ashapura stepwell situated in the Saraspur area is 46.5 m. in length, 6 m. in width and 15 m. deep. The stepwell has four storeys and 2 wells. On the second floor on one of the pillars has an inscription dated V.S. 1520. On the top of the epigraph the figures of the sun and the moon and on the lower panel figure of a cow is carved.
- (6) **Ahmad Sar (Lake) inscription of Sarkhej :** An inscription on the top of a wall on the left edge behind the mosque of Ahmad Khattu situated on the Ahmad Lake is dated V.S. 1571, Mahā su.di. 5 (31 Jan., A.D. 1514). The language of the inscription is old Gujarati and the script is Devanagāri. The epigraph records that the measurement of the lake is 432 Gaja (844 feet) in north-south and 381 Gaja (762 feet) in east-west. It was built during the time of Muzaffershah I at the expense of 9 lakh taṅkāś.

VII. A memorial stone inscription - A sati stone inscription :

1. Memorial stone (Pāliya) inscriptions commemorate the events like the fall of a hero in the battle or social customs such as self immolation of a widow. They are the valuable source for writing and reconstructing the cultural and political history of the region.

At Dudheswara cistern in Ahmedabad a mutilated marble sati stone has been found in the basin of a well. It is dated V.S. 1672, Vaiśākha, su.di. 3, Guru (20 April, A.D. 1615). The Pāliya of Rūpacanda contains in the two corners of the upper panel the figures of the sun and the moon. The middle of the upper panel has the figures of a horse rider and three female figures with the heads mutilated. The inscription in the four margins records that three wives named Rūpaśrī, Komā and Kesarajani of Rūpacanda became Sati (*Trāṇe Sāgamana Kidho* - in Gujarati).

2. Jati Sati temple on the bank of Sabarmati river near Dandi bridge has a Sati sthānaka, where six small sati stones have been constructed on the four sides of a big platform. All the sati stones have the figures of erected hand upwards with the bengals in the hand. None of the Pāliyas bear inscription except one which contains 18th century date.

VIII. Khatpatras and documents :

Khatpatras and deeds regarding the sale and lease of property like house, hāt, land etc. are the valuable source for the history and culture of the place. These Khatpatras are in Sanskrit, Gujarati and Persian. The beginning portion containing the date and the name of the king or the emperor is in Sanskrit language, whereas, the names of the seller and the purchaser, the details regarding the house and currency, the measurement of the house are in Gujarati. Sometimes in Persian Khatpatras the map of the house is also shown. They contain the names of the office-bearers like Divāna, Baxī, Kāzī, Koṭavāla, Havāladāra, Kānugo, Darogā and the names of Nagarsheth Nathushāh, Deepashāh, Malukcand and Vakhatacanda.

These Khatpatras also mention the names of various poles and Chaklas of Ahmedabad walled city; e.g. Raipur chakla, Sankadi Sheri, Astodia, Akasheth Kuva's pole, Dhinkva chaklu, Mali's pole, Phatahani pole, Hinglok Joshi's Pole, Lakha patel's pole, Devni Sheri, Talia's pole, Dariapur, Khadia, Sarangpur, Shahpur Chakla, Jamalpur, Pada pole, Kachariya pole etc.

The castes Like Vadnagara Nagar, Sathodara nagar, Audichya tolakiya, Disaval, Nagar Vanik, Shrimali Zarola, Porvad, Barot, Kanabi, Srigoda Brahmana Bhatnagar, Kayastha are referred to in the Khatpatras.

The sale-price of the house is mentioned in rupees. The field of 20 Vighās is on lease. The lease price Rs. 601 of 20 Vighā field is referred to in one Khatapatra. The sale price is usually mentioned both in figures and words. Gujarat

Vidya Sabha collection has more than 150 Sanskrit, Gujarati and Persian Khatapatras. They throw ample light on the history and culture of the city.

IX. Coins and Currency :

The Sultans of Gujarat started their mint at Ahmedabad. Their coins were struck in Ahmedabad mint, Ahmadnagar, Junagadh, Champaner, Dive, Burhanpur and Daulatabad. Eventhough Ahmedabad was the capital city of Sultans of Gujarat, very few coins with the name of Ahmedabad mint have been struck. The earliest silver coin of this period with the name of the mint *Shahre Muazzan*-the greatest city is that of Mahmud Shah III (A.H. 959 = A.D. 1552). One coin of Muzaffar Shah III dated A.H. 991 (A.D. 1583) was struck from this mint. The copper coins of Mahmudshah III dated A.H. 953-57 (A.D. 1546-1550), A.H. 960 (A.D. 1552-53), A.H. 964 (A.D. 1556-57), Ahmad Shah III and Muzaffarshah III dated A.H. 970 (A.D. 1562-63), 977-78 (A.D. 1569-71) had been struck from Ahmedabad mint. But they are very meagre in numbers. Two coins of Muzaffarshah III bear the name of the Ahmedabad mint as *Darud-Jarba*.

During the Mughal period (A.D. 1573-1758), the Ahmedabad mint was working and from the victory year A.H. 980 (A.D. 1572-73) of Gujarat by Mughal emperor Akbar who started to struck gold, silver and copper coins from this mint. the mint name Ahmadabad was struck on gold and silver coins of A.H. 980 (A.D. 1572-73). A few coins of the same year had Darul Khilafate Ahmadabad (Ahmedabad - the capital of Khilafat). Darussultanate and on silver coins of A.H. 981 (A.D. 1573-74) with the mint name Ahmedabad Darussultanate Shahre Muazzam (The greatest city - a capital of Sultanate) is inscribed. On some of Akbar's coins of Ilāhi years the mint name Ahmedabad is struck. Akbar's copper coins struck from Ahmedabad mint have legend fuluse jerbe Ahmadabad (Fulus struck in Ahmedabad mint).

A gold coin from Ahmedabad mint dated A.H. 1037 (A.D. 1627-28) bears the name of Jahangir's begum Nurjahan.

Silver coins of Jahangir dated A.H. 1027 (A.D. 1617-18) - regnal year 14 with zodic Meṣa, Vṛṣabha, Mithuna, Karka, Simha, and Vṛścika were struck from Ahmedabad mint. Two nithāra type silver coins with low weight struck from Ahmedabad mint, dated A.H. 1027 (regnal year 13) have been found. Jahangir also caused to have struck a few copper coins with fuluse Ahmadabad legend have been found.

Gold, silver and copper coins of emperor Shāhjahān have been struck from Ahmedabad mint along with the name of the mint on the coins.

only silver coins of Aurangjeb, struck from Ahmedabad mint are found.

The practice of conferring epithets on the cities like Shahre Muazzam for Ahmedabad mint stated by the Gujarat sultans was subsequently followed by the Mughals.

Thus Ahmedabad is a unique city with multicultural and pluralistic background. It blends harmoniously an ancient heritage with a vibrant present.

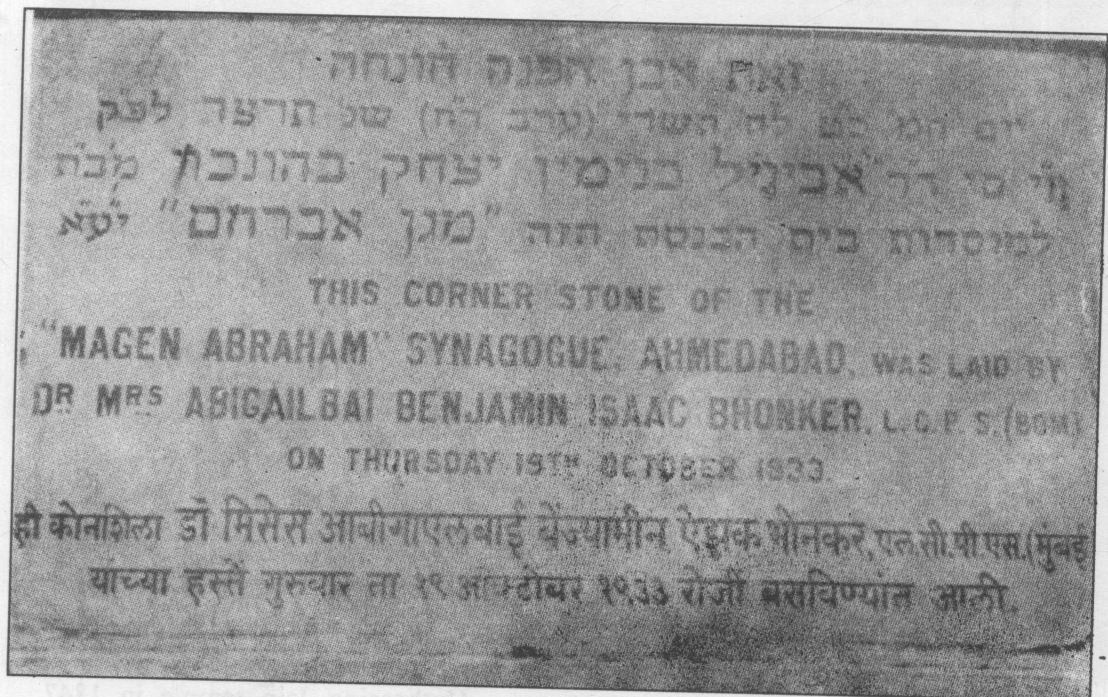
References

- Chaghtal, M.A. (1942), '*Muslim Monuments of Ahmedabad through their inscriptions*', Poona.
- Paul, John (2012), 'Kālā Rāmji Mandir at Haji Patelni Pol', *Times of India*, Feb., 19. 2012, Times city, p. 5
- Rapp, E.L., (1967), 'An Armenian Epigraph at Ahmedabad', *Journal of Oriental Institute*, Vol. XVII, pp. 22ff.
- Shastri, H.G., Shelat B.K., (1980), 'Ahmedabad Inscription of Fatesimharao Gaikwad, V.S. 1868'. *Vidyapith*, Ahmedabad : issue - 105, pp. 61-67
- (1980) Inscriptions of the Agiraris at Ahmedabad (Gujarati). *Buddhiprakash* : Vol. 127, Ahmedabad, pp. 485-489.
  - (1981). Inscriptions of the Parsi Inns at Ahmedabad. '*Pathik*', Vol. 20, Issue 3. Ahmedabad. pp. 18-20.
  - (1981). Inscriptions of the Shikh Gurudvaras at Ahmedabad. *Buddhiprakah* : Vol. 128, Ahmedabad, pp. 181-183.
- Shelat, Bharati (1981). 'Stone Inscription of the Jewish Synagogue at Ahmedabad'. *Vidyapith*. issue 110, Ahmedabad, pp. 3-8
- (1997). *The Jain Image Inscriptions of Ahmedabad*, Ahmedabad.
  - (1983). 'Gujarati stone Inscription of Hathisimha Jain Temple'. *Pathik*. year 22-12. pp. 27-28.
  - (2008). 'Sufi shrines of Gujarat' in *Bhakti and Sufi Movements in Medieval Gujarat* (eds. Mehta.Shelat.Savalia). Darshak Itihas Nidhi. Vadodara. pp. 74-83.
  - (2006). 'The Memorial Stone (Paliya) Inscriptions : Cultural Heritage of Gujarat, Saurashtra and Kutch'. In *Script and Image* (eds. Adalbeart J. Gail, Gerd.J.R. Mevissen and Salomon, Richard). Delhi : Motilal Banarasicass, pp. 185-216.
  - (2009-2010). 'The Sanskrit Inscriptions of the Reservoirs of Gujarat' in *Jnana Pravaha*. Research Journal. Vol. XIII. Varanasi : centre for cultural studies and Research. pp. 98-115.
  - (2008) Nilkanth Mahadeva Temple Inscription at Ahmedabad, dated V.S. 1641. *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. VIII, nos. 1-2. Jan.-June, pp. 50-53.
  - (2005) '*Lipi*' in Gujarati. Ahmedabad. Gujarat Vishvakosha.
- Shastri, H.G. and Sompura, K.F. (1964), 'Amrutvarṣiṇi Stepwell', *Kumar*. Vol. 41, Ahmedabad.pp. 286-288.
- Shelat, Bharati, Bhatt, Manish (2011). Exploration at Jati Sati temple near Dandipul, Vadaj. in Nov., 2011
- Shelat, Bharati and Qureshi, Zubair (2012). Exploration of Amadupura stepwell and deciphered Sanskrit and Persian Inscriptions in the stepwell on 14-4-2012.

Sanskrit Inscription from Nilakantha Mahadev Temple in Rakhial, Ahmedabad.

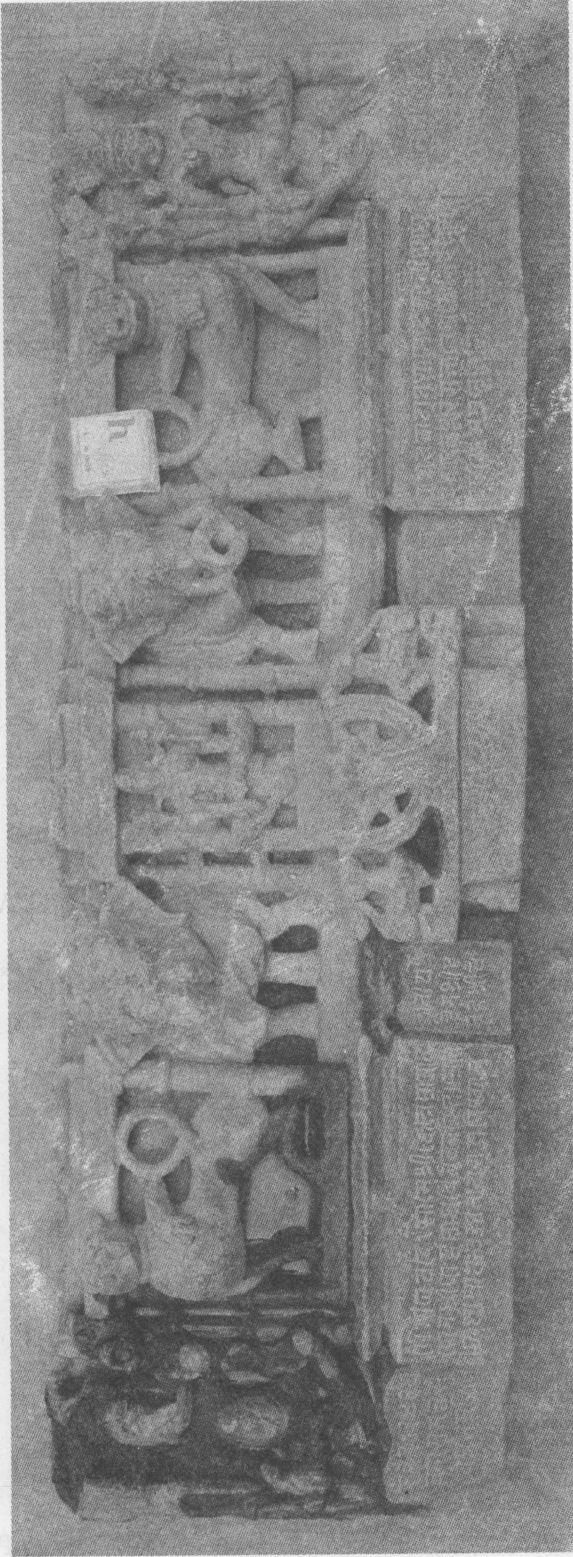

A trilingual inscription in Hebrew, English and Marathi from Jewish Synagogue, Ahmedabad.

An inscribed portion on the Pithikā of Pārshvanātha image found from Sarkhej

Tragedies of Shakespeare

Julius Caesar, Macbeth, Antony & Cleopatra.

Dr. Kirti Shelat*

Julius Caesar :

A Procession was passing through the streets of Rome headed by Julius Caesar. People were out to celebrate the victory of Caesar on an enemy defeated recently. People were laughing, dancing rejoicing to celebrate Caesar's victory. Amidst this rejoicing suddenly Caesar hears a loud voice and he becomes astonished to see a man – a fakir wearing dirty and torn clothes and approaching him. He comes closer to Caesar and is staring at the face of Caesar and murmuring something. Then he warns Caesar, worst is approaching. Be alert and after this he vanishes in the crowd.

Julius Caesar

While the whole audience was rejoicing, there was one person Cassius who was burning with jealousy and was not happy with the development. Cassius was a member of the senate. He was brooding in his mind, 'people are worshipping Caesar now but they are foolish and ignorant of the dangers of Caesar's supremacy'. Caesar should be pulled down but how this can happen and an idea flashed in Cassius's mind about Brutus who was a friend, philosopher and guide for Caesar. Brutus loved Caesar but he was against the idea of Caesar becoming a king and supreme. Brutus was aware of the evils of kingship and he was of the opinion that no Roman should become a slave of kingship. but people had become blind to the senses and wanted to crown Caesar as a king.

And then Cassius approaches Brutus to plan a plot to assassinate Caesar. Initially Brutus discloses his unhappiness to the idea of Caesar becoming a king and Roman people becoming the slaves of kingship. and this helps Cassius to convince Brutus to do something that prevents Caesar from becoming a king. He pleads before Brutus if Caesar is a warrior, are we less capable warriors ? It is a delusion that he is great I have saved him when he was about to drown in the Tiber river which was in spate. At that time he was shouting for help. Once he was ill and he was crying like a weak man. He is a coward and he boasts to become the king. Rome and Roman people would become slaves if he becomes the king. People are like herd of sheeps blindly following each other. If he can become a king why Brutus you or I can't ? and then Brutus tells Cassius, you have awakened me at the right time. I would not support any act which would make

---

* 9, Snehbandhan Apts. Chandranagar, Narayannagar Road, Paldi, Ahmedabad-380007

Roman people slaves of kingship and Cassius was happy that his plan is drifting in the right direction.

In the meantime news came that Mark Antony presented the crown to Caesar three times but Caesar refused to bow to accept the verdict. Cassius takes the help of his friends senate members and others in grinding the wind against Caesar but he was afraid that Brutus may budge out at the last moment. Cassius plans tricks and Brutus every day starts receiving letters from various persons indicating Brutus as their leader and saviour.

In the meantime city of Rome witnessed events which suggested something undesired and unpleasant would happen.

A lion was seen roaming in the city. clusters of owls started screaming loudly and making people panicky. A slave who plunged his hand in fire when brought out he found no damage to his hands. All these were rumours and people felt that something unusual will happen. Their belief was further strengthened when heavy rains thunders and lightnings started flashing in the skies of Rome.

On that dark night a group of men were seen heading towards Brutus's house. The leader of the mob knocks Brutus's house and Brutus peeps from his window to see who was there and he finds Cassius and his followers there. Brutus gets surprised but Cassius introduces others to Brutus and explains the reason why they have gathered together to give a final touch to their noble plan to assassinate Caesar and to save Rome and its people from slavery. Brutus was initially hesitant but later agrees to the plot when he read various letters posted by Cassius suggesting futility of Caesar becoming king and Roman people his slaves. When Brutus agreed to the planning others congratulated him that his decision would save people from tyranny and slavery.

On the next day some well wishers were to convince Caesar to accept the throne and crown and that was the right time to act and when Caesar comes forward to accept the throne, attack him and see that even Mark Antony does not escape.

Brutus was shocked on Cassius's advice why Antony ? May be Antony is the right hand of Caesar but we are not cowards we are doing this for the sake and good of the people to save them from slavery tyranny and other evils. Antony left out alone will not do any harm to us and to assassinate him with Caesar is not proper. In the end Cassius agrees to Brutus's view to spare Antony with a pinch of salt.

On that night Brutus could not sleep. His mind was restless. He was tense disturbed. Portia his wife notices this and asks him, 'Brutus what is wrong ?' Since last few days I see a change in you. What is the reason Are you ill or not well. Please let me know the reason for your agony and unhappiness and she is almost about to cry. Brutus initially tells Portia that he is not well and a bit upset but in

the end agrees that he is confused and is about to disclose her his idea of assassinating his friend Caesar. But at that moment some one knocks the door and the matter ends there undisclosed.

Caesar's wife Calphurnia gets horrible dreams of someone murdering Caesar and pleads before Caesar not to go to the senate for gods sake. Something is wrong. Some one is going to meet a fatal end. My heart tells me that you are not safe. and then Caesar consoles her why you are so fearful. Brave people are never afraid of death only cowards die many times before they die. I don't fear anybody. Calphurnia falls to his feet pleading to abstain from attending the court and senate cries a lot and ultimately convincing Caesar to remain at home.

But then what was to happen happened. As per Cassius's plan Decius came to take Caesar to the senate. Caesar told him his determination not to attend the senate. Decius was clever. He pleaded to Caesar, 'if you don't come 'people will think odd about you and will criticise you'. In the end he succeeded in taking Caesar to the senate. There Antony, Cassius, Brutus and other leaders joined Caesar. Caesar also saw the fakir there who predicted his future. Caesar taunted the fakir, 'see, fifteenth march has already come'. But the fakir was silent and said let us see what happens. A school teacher was aware of the plot and he handed a letter to Caesar to be cautious about Cassius and Brutus As per the plan a citizen came forward pleading pardon for a guilty person, Brutus also pleaded for the same, and embraced Caesar with warmth and stabbed him with a dagger during the embrace. Caesar was taken with shock and surprise and exclaimed 'Brutus you to also !' and then one by one various senators attacked and stabbed Caesar. Caesar fell on the ground in a pool of Blood and died instantaneously.

The news of Caesar's murder spread all around within a short time and now the task of convincing people and justifying this act fell on Brutus. and Brutus thought if he takes Antony into confidence, half of the task shall be fulfilled. He calls Antony and tells him and assures him, 'dont fear us, you are safe'. Antony comes and tells 'I do not know how many more are on your target and if you have plan to hit me, I am here, hit me'. I would prefer death together with Caesar. His voice was choking with emotions, Brutus again assures Antony about his safety and pleads that whatsoever is done is done for the safety and well being of the people of Rome and we have saved Rome from the dictatorship and tyranny of Caesar and we want to bring this to the notice of the public.

Antony now tells Brutus and others 'whatever you thought is just and whatever you have done is proper but please permit me to speak few words of obituary before the gathered masses as a last tribute to Caesar'. Cassius becomes worried lest. Antony may by his speech make people furious against their act of murdering Caesar. But then Brutus tells Antony that after his own speech at the

funeral he can speak a few words giving tribute to Caesar but he should refrain from critising their acts. And then Brutus started justifying his act before the masses. 'I have murdered Caesar and I do not shirk from that responsibility. I loved Caesar from my heart and my mind. I loved Caesar but I loved my country more than Caesar. If he would have been alive, people of Rome shall have no freedom to speak and Rome worst than a slave state'.

Brutus further conveyed to the people that I have slain Caesar for the sake of the wellbeing of the people of Rome. Your freedom and wellbeing was more important to me than Caesar's life and hence I killed him. I am standing here before you if you think that I have done wrong you can pick up your sword and my head is here bending before you. Brutus's lecture impressed the public and they saw in Brutus their saviour and the future leader.

In the meantime Mark Antony comes with the deadbody of Ceasar. He was unhappy. He was in doubt weather the people would listen to what he has to say about Caesar's murder as the mob was overpowered by Brutus's diabolic speech. Brutus was confident that now people are with me and Antony even if he speaks against us all they will not believe in him. And with that sense he welcomes Antony and told people to listen to Antony's speech.

Antony then speaks to the people "I have not come here to praise Caesar I have come here for his last rites and rituals. Brutus and others who have committed this act only after their permission. I have come to express my thoughts to you. How whatever they said can be wrong ? But I will ask you one simple question. Caesar after winning wars used to bring prisoners as slaves and whatever money received to free them was deposited in the states treasury. Do you see in this act any overambitiousness or dictatorship of Caesar ? Caesar used to shed tears on the miseries of his people. But Brutus tells you that he was heading to become a dictator. How can I tell you that Brutus and his accomplice are wrong ? I offered the crown to Caesar three times before this incident but he refused to accept the same. I do not want to contradict Brutus. You all were once very fond of Caesar and were devoted to him. I have trust in your just thinking. You loved Caesar and Caesar loved you, Even to day you love him and adorn him. The audience got influenced by this and started speaking slogans in favour of Caesar. Mob was getting out of control. Antony brought before the public the dead Caesar lifted his cover showed them the wounds inflicted by Brutus and others on his body. The mob further got violent seeing this. But then Antony told them please listen to me Caesar has left behind his will which I am showing you in which he has given all his assets to his people. his palace, his gardens, his valuable assets he has given to the people of Rome such was your Caesar devoted to the people of Rome and he has been butcherly murdered.

Listening to the above speech the mob became violent and ran amok to give justice to the perpetrators of the murderers of Caesar, Brutus and others. After this step son of Caesar Octavius came to the throne of Rome and Brutus and Cassius had to run away and hide them at Sadina. Cassius thought Brutus responsible for this as he permitted Antony to speak to the people at Caesar's funeral. Antony and Octavius's army was in search of Brutus and Cassius. They both had no alternative but to fight Antony and Octavius. Antony wanted to arrest them alive. Cassius was not willing to undergo this humiliation and when their followers were spurring away Cassius tells his slave to kill him with his sword and the slave pushes his sword into Cassius's chest and Cassius falls to the ground while dying he remembered Caesar and murmured 'Caesar revenge of your murder is over'. Brutus came to know about Cassius's death and he also had no mind to get caught alive by Antony's army and he pushes his sword in his chest and dies. While dying he tells 'Caesar, your soul will now rest in peace. What I did to you I am doing the same to my own self.'

Macbeth :

King of Scotland Duncan was invaded by Karnesh who was supported by king of Norway. But two warriors Macbeth and Banquo defeated the army of Karnesh who has mutinied against Duncan. When these two warriors were returning after defeating Karnesh they were intercepted by three women wearing indifferent clothes. Their split fingers were fixed on their treampling lips and they were shouting 'long live Macbeth. Long live Kandor prince Macbeth. Long live glamis prince Macbeth. Long live king Macbeth'. Macbeth knew as Litant sinesh was dead he had become prince of glamis but how he became prince Kandor and how he became king of Scotland he could not understand. While Macbeth was brooding over this matter same three women came again and forcasted to Banquo that you are not going to be king but you will receive all the honours that king receives. You will not be greater than Macbeth but you shall achieve greatness after saying these three women disappeared in air. They were probably witches or wested spirits that crossed them.

As both of them move forward towards kingdom a messenger of king Duncan approached

Macbeth and Banquo confronted by three witchladies

them with a message that king is pleased by the way they have suppressed mutiny initiated by Karnesh, king is pleased and have awarded the title prince of Kander on Macbeth. Macbeth was pleased to hear this. and before his eyes appeared those three witches who forecasted this matter before. Macbeth got excited as the next forecast of him becoming king. Macbeth would also come true and he would become a prosperous king. Under the influence of this forecast he became excited and wrote a letter to Lady Macbeth stating the event that has happened while returning after suppressing the mutiny.

King Duncan receives Macbeth warmly and greets him for winning the war and bestowed further honours on Macbeth. Macbeth was happy with this. On the other side Lady Macbeth on reading Macbeth's letter became proud and started dreaming to become queen of Scotland. Macbeth a king and she a queen. This idea of becoming king and queen overwhelmed her and she started plotting a plan to murder Duncan. But she was worried as she thought Macbeth is weak fearful and may not agree with her plan for the assassination of the king Duncan. While she was thinking in this matter a messenger comes and gives the news that king Duncan is going to come to become a guest of Macbeth couple. Lady Macbeth was happy and thought this as an opportunity to kill the king. Then Macbeth comes and Lady Macbeth pushes this idea in his mind. Macbeth was shocked, became fearful and hesitant to put this idea into practice. King was received warmly by Lady Macbeth but Macbeth was hesitant how the king who trusted them and became their guest can his life be ended like this. He tells this to his wife that this is not fair. She bursts into rage and tells that you are a coward I was knowing this. You want to become king but you do not want to take this opportunity that has come to us. place and time are both appropriate for the plot. If you are ambitious to become the king don't waste this opportunity. When the king is sleeping his guards be given heavy dose of alcohol and when they become unconscious Macbeth will attack the king with a dagger and the bloodstained dagger be left on the bodies of the guards. People will think they have murdered the king. Macbeth was surprised by this idea of his wife.

Macbeth enters the room where the king is sleeping. His work was made easier by his wife who has overdosed the guards with alcohol. Macbeth is hesitant to do or not to do. His wife was waiting outside and was worrying if Macbeth changes his mind as he is weak and then she shall have to do that act. But she sees her father's face in Duncan and becomes disheartened to do this act.

While she was waiting outside Macbeth comes trembling He has done the job but his inner conscious was telling him that you have killed the king you are a murderer and you shall never be able to wash your hands off this crime. You shall repent for it. In the morning Macbeth's place was filled with roars of murder, murder and Macbeth, his wife, Banquo, Macduff Duncan's two sons all gather to

discuss how this happened and they were dragged by different ideas. Macbeth and his wife express deep regret as the king was murdered in their own place. Becoming excited and panicky Macbeth shoots the guards and the plot ended. Some of them could not swallow the idea that the guards have murdered the king and they started being suspicious that Macbeth and his wife may be the culprits. Duncans two sons, Macduff and others thought this act being done by Macbeth and they ran away in the fear that Macbeth may also shoot them.

As there was no immediate successor of the king. Macbeth is crowned as king. What the ghosts of those three ladies had forecasted that Macbeth will become king came true. The ghosts had forecasted for Banquo that he would become more happy than Macbeth and this makes Macbeth more fearful as his mind was feeling guilty for the murder he has committed. His mind wanders what Banquo must be thinking about this episode and he thought that Banquo's sons may become his successors as per the forecast, with all this in mind he thinks of getting rid of Banquo.

Macbeth invites Banquo at a party. Banquo was unaware of the plot by Macbeth to eliminate him. He started with his son to attend the party. On the way warriors sent by Macbeth attack them and kill Banquo. His son ran away from the spot. In the party Macbeth expresses his worry as to why Banquo is absent.

Suddenly Macbeth sees the ghost of Banquo approaching with blood stained hair and clothes making way towards him Macbeth becomes tense and disturbed. Onlookers were surprised why the king is so panicky and what has happened. At this time Lady Macbeth, takes charge of the situation and takes Macbeth inside and learns from him the story of the ghost of Banquo approaching. She gives courage and consoles him.

Macbeth returns to the party again pleading forgiving him for the interruption before the guests. Again everybody starts drinking and enjoying party and wine. Macbeth again talks why Banquo has not come. He becomes euphoric and talkative. At this time Banquo's ghost again comes approaching him. Macbeth loses his mind and starts talking irrelevantly. Pleasures of the party ended and guests separated talking different things. Macduff had not attended the party as he was suspicious of Macbeth. Macbeth also started fearing Macduff as he may create some problem in future and so Macbeth's mind started to think to eliminate him. In spite of all this Macbeth was restless, he was confused and restless with vivid thoughts. He becomes frightened about his own future and to console his own self he thinks of reaching the ghosts and approaching them for a solution.

In an isolated place a pan was boiling with various ingredients like a piece of poisonous snake, alligator's eye, a frog's paw, dog's tongue, lizard's leg, sheep's liver and various other things and a meal was being prepared and the ghosts were dancing around the boiling pan. Macbeth asks them regarding the key to his future

wellbeing, under the influence of those ghosts some shadows came down before Macbeth. One shadow told him to be careful of Macduff other tells him to be cruel and the third one told him that you will not die of any human being. One shadow warned him that when a jungle of Birnam weeds leaves its stationary state and approaches you marching at that time be alert. In the end he asks weather Banquo's successors would become hairs to his throne ? In reply he sees a group of Banquo's successors and Banquo approaching him with blood stained hair and laughing at him. Ultimately everything melts in air.

Macbeth returns to his place and he received the news that Macduff has run away to England. Worried Macbeth plots and kills Macduffs wife and children. But Macduff had escaped. He remembers the warning of ghosts beware of Macduff !

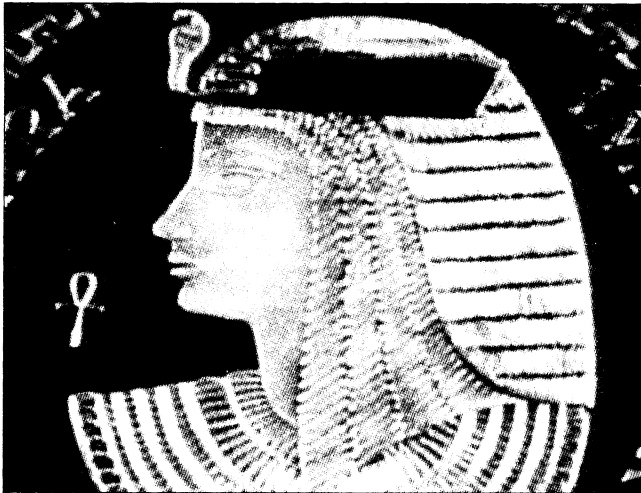
In England Macduff receives the news of the killing of his wife and children by Macbeth. His blood boils up. He collects an army of warriors Malcam and others and marches to take revenge towards Scotland. An army of ten thousand warriors were approaching macbeth to take revenge.

As forest of Birnam arrived the commanders of the army planned a new plot. They put in front of the advancing soldiers branches and trees from Birnam forest together with grass weeds etc so that Macbeth shall not know the exact no. of advancing warriors As the army of Malcam and Macduff was advancing the scene appeared like as if the Birnam Jungle and its trees are advancing. Macbeth receives this news but he is also worried about his wife's mental state. She had become like a mad woman. She was restless wandering at night in the palace. She could not sleep. She was murmuring, 'Banquo is already dead. He is not going to come. Don't fear him' etc.

Macbeth was sure that he will not be killed by any human being and that Birnam jungle will never march as it is impossible. He prepares himself to fight Macduff and Malcam's army but he meets with an ill omen Lady Macbeth dies following spells of lunacy. A messenger comes and tells the king that it is horrible Birnam forest comes walking towards us. Macbeth shouts out of fear and anxiety, how a Birnam forest can walk. The forecast made by ghosts was approaching to become true. Macbeth leads his army Macduff was approaching him with fury with an open sword. They started whizzing their swords. Macbeth tells 'Macduff, you are vainly trying. I have been bestowed by promise of ghosts that I shall never be killed by man born of a woman'. But then Macduff challenges him that he is born of ill time surgery performed on his mother. Macbeth becomes disheartened and the sword of Macduff pierces Macbeth and the drama ends.

Antony and Cleopatra :

Antony was a warrior and right hand of Caesar after the death of Julius Caesar. Rome had three commandants and one of them was Antony. Octavius

Cleopatra : Queen of Egypt

Cleopatra

Caesar and Lepidus were the other two commandants who were in Rome. Rome was under threat to be attacked by enemies. Octavius and Lepidus were under tension. Antony's wife Fulvia was in Rome. But Antony was in Egypt's Alexandria city where he was playing love with Cleopatra and was enjoying life in Alexandria with Cleopatra. He was obsessed by the company of Cleopatra and was in deep love with Cleopatra. In this love game he forgot everything including Rome and his wife Fulvia.

Caesar had sent messengers to Antony but with no positive outcome. He next sends a special envoy to see Antony to come back to Rome. At that time Antony was busy with wine and woman Cleopatra. Cleopatra understood the coming events. She approaches Antony with a weeping face stating 'see, your wife Fulvia remembers you and so there is a message for you to go to Rome'. She also taunts Antony that 'your master Caesar wants you at Rome. After all you are his servant and you will naturally obey his order's.' Antony's obsession for love of Cleopatra drags him further into one more party of love, dance and dine and wine. He pleads to Cleopatra, 'I will never go to Rome leaving you. you are my life and you are my everything'. While the programme was in full swing and climax, Antony suddenly leaves and sees the messenger from Rome who makes him aware that Rome is surrounded by advancing enemies and his wife Fulvia is dead. Antony was shocked to hear the news of Fulvia's death and remembers her good will for him. He broods over and thinks that he is unnecessarily entangled with Cleopatra and Egypt when Rome needs him. While he was brooding over this idea his friend and associate Inobarbas approaches him. He is sent by Cleopatra so that he may not go away from her to Rome. Antony explains Inobarbas that he will have to run to Rome as Rome is threatened by enemies and his wife Fulvia is dead.

Inobarbas tells Antony that what would happen to Cleopatra if you go to Rome. Antony replies that it would have been better if he had not met Cleopatra. Inobarbas replies to this that she is the only model which everyone would like to see in Egypt and you are now fleeing away from her. To this Antony once again returns to see Cleopatra who has known Antony's temperament and mood. She kept a panicky face pleaded to Antony go to your wife who is waiting for you. You have no love for Cleopatra the queen of Egypt, Antony pleads before her I love you most with my inner heart and sentiments. Cleopatra was in sobs. Antony consoles her and gives her the news of Fulvia's death. Cleopatra knew Fulvia is no more in this world and Antony asked her to permit him to go to Rome. Cleopatra pleads before him that you will treat me just as you treated Fulvia your wife. Antony was much shaken and comforted Cleopatra that his love for her is eternal please permit me to go to Rome. I will come back. In the end with kind permission from Cleopatra Antony with Inobarbas leaves for Rome.

In Rome Caesar and Lepidus were worried. They were annoyed at Antony's attitude. Antony did not respond to messengers ignored the special envoy and while Rome was threatened by enemies, Antony was busy playing love and romance with queen of Egypt. Antony comes bows to Caesar who rebukes him for his attitude when Rome is in trouble. Antony regrets and tried to explain the delay in his coming. Caesar was hot. Arguments take place between Caesar and Antony. Lepidus and other office bearers try to cool them lest their fight may prove costly for the well being of Rome. Both were calmed and they started talking about other issues dumping their differences.

Caesar had one sister Octavia. Antony was now a widower. Both Caesar and Antony's friend came with a proposal for marriage between Antony and Octavia. Caesar gave his consent and Antony agreed and all three rejoiced the incident in the form of a party.

Rome was in the threat of being attacked by king Pompini. Three stalwarts started negotiating with king Pompini to avoid war. Pompini also realised the futility of war. It was decided that Pompini retains the area of Sicily in his command and keeps the sea free of vikings. A compromise was arrived at and Pompini arranged for a party on his ship. Roman leaders were inebriated under the influence of wine during the party.

In the midst of this party one commander of Pompini comes closer to him and tells something in his ear. All the three leaders of Rome are inebriated under the influence of wine. If we utilise this opportunity to cut down the balancing ropes of the ship and kill all the three the whole of Rome will be ours as then there will be no leaders to lead Rome.

Pompini was surprised and shocked by this advise. He gets annoyed and

tells the person who advised him this plan, you idiot you are terrible by inviting my friends in the party and murdering them unawares. I would become a biggest traitor. My prestige is more valuable than the supremacy on Rome. You could have done this without informing me who prevented you from putting this plan into action'. Party was then over Octavia and Antony's marriage was the talk of the town. Inobarbas was surrounded by his friends. One of them suggested that now Antony will leave Cleopatra. Inobarbas gets excited, exclaims to the fellows, 'Cleopatra is a wonderful woman exciting, charming' always looking young lovely and romantic. You shall not understand the magic of her charm and grace'. Antony after being entangled in her charm so far can never think of parting with her.

Inobarbas while brooding over the matter gets a flashback in his mind that this marriage between Antony and Octavia may lead to a new war. Octavia is a simple devoted lady and Antony in a short span of life will become frustrated and run to Cleopatra for all pleasures of life. Antony takes Octavia with him and starts his journey towards Athens. Caesar with tears in his eyes wishes them a best journey in life and tells Antony that I am giving a piece of my heart to you Octavia and she would be a bridge of affection and bond between us. Octavia embraces Caesar and parts to go with Antony. Antony becomes much emotional at this time.

On the otherside Cleopatra had become moodless after Antony's going away. She writes number of letters to Antony but with no response. She had become numb in the absence of Antony. And one day a messenger comes and tells her about the marriage of Octavia with Antony. She becomes dazed annoyed at this news. Her mind and heart started screaming I had once rejected Caesar because of my love for Antony and now Antony, you did this to me. After some time Cleopatra becomes normal but she keeps a watch regarding Octavia how she loves how she behaves etc. and knowing that she is a calm lady with little beauty she becomes confident that she will not be a hurdle in achieving Antony back. In the absence of Antony Caesar takes back the sicily province from pompini. He overthrows lepidus and takes all power bestowed upon him. Antony was also not given any importance in this matter. Antony gets angry and pleads before Octavia that her brother has neglected him. She listens to this quietly, tries to convince Antony to wait for sometime and everything will get in order. I shall go to my brother and will set everything right. But Antony was furious. Octavia takes permission from Antony and leaves to see his brother Caesar. She leaves alone without any royal guards and splendour and reaches Caesar. Caesar gets upset and thinks that Antony did this purposefully to insult me. He consoles his sister but was burning within himself that all this Antony did was to fulfil his aspirations for Cleopatra and Octavia is a victim of Antony's irrevalance. Further he was annoyed at Antony because Antony had gathered to gather with other kings and crowns to wage a war with Caesar. Inobarbas forecas's became true.

After departure of Octavia Antony becomes again entangled in Cleopatra's love, Cleopatra wanted to revenge Caesar and started planning and plotting for war with Caesar. She guided Antony and inspired him to wage a war with Caesar. She was proud of the naval force of Egypt and puts the same under the command of Antony. Antony drags Caesar into war at sea and Cleopatra supplied all necessary force to him.

Inobarbas and other wellwishers advised Antony to fight on land rather than on sea as Caesar's army was strong at sea after war with Pompeii. But Cleopatra's word was final war at sea and Antony did not listen to others, other military persons were down as they had to obey a woman's obsession to fight on sea.

War started between Caesar and Antony and Cleopatra on sea but what Inobarbas thought and said turns true. Sea war with Caesar brought doom to Antony. Cleopatra ran away with a part of her fleet and on seeing her running away Antony's spirit to fight and win comes to a standstill. He also follows Cleopatra and runs away. Caesar easily became victorious. Antony's other supporters and kings who joined him in this war became Caesar's prisoners and subordinates. Inobarbas understands that now there is no point to remain with Antony but he still clings to his side. Antony gets disappointed with Cleopatra's behaviour and feels frustrated and tells his comrades to join Caesar and he has no objection to it and returns to Cleopatra. Once again his love for Cleopatra woke up. Cleopatra on meeting Antony tells him to pardon her she was disgusted on seeing the calamities of war and had run away due to fear and panic. Antony sends an envoy to Caesar to have a compromise Cleopatra assists him by sending some good words to Caesar. Caesar did not agree for any compromise but if Cleopatra distances herself from Antony he would respect the order and rights of Cleopatra. Antony becomes furious at this development and challenges Caesar for one to one fight between the two.

Caesar was interested in Cleopatra's break up with Antony. He sends a secret envoy Thairus to Cleopatra. Thairus is told by Caesar to use any trick but see that Cleopatra falls on our side. Thairus meets Cleopatra in secrecy explains Cleopatra that Caesar believes that your love for Antony is out of fear. Caesar has all sympathy for you but your attachment to Antony is the only hurdle. Cleopatra accepts Caesar's message and as mark of respect to Caesar kisses the envoys hand Thairus thanks Cleopatra and as mark of respect kisses Cleopatra's hand. At that stage Inobarbas and Antony enters the scene and seeing Thairus kissing Cleopatra's hand Antony becomes furious and punishes the envoy by whips. Cleopatra is disappointed and Inobarbas enjoying the scene. Cleopatra tries to cool Antony but Antony lashes back. I betrayed my wife becoming blind in your love and you are pouring your love on Caesar's servant shame to you, you betrayed me, you be-

trayed pompini and you have many lovers. Cleopatra explains Antony to be quiet and think calmly. Nothing is there as you think about it. If I have betrayed you God may punish me and all ill omen fall on me. Antony softens on this pleading and consoles Cleopatra.

In the end Antony decides to fight a final war with Caesar. He gathers soldiers who were dispersed collects weapons to fight. Cleopatra celebrates her birth day with Antony and tries to please him in all possible ways : Inobarbas was watching all this he felt Antony will never be able to win Caesar and at the last moment he defects and joins Caesar. Cleopatra Admonishes Antony prepares him with sword and other arms and ammunitions. Antony was hopeful of winning the war. He accepts inobarbas's defection sportily.

In Rome Inobarbas was restless he had defected from Antony but in Rome everyone thought of him as a betrayed warrior who has betrayed his boss Caesar and other friends. Antony sends Inobarbas a ship full of his wealth and also sends a goodwill message. Inobarbas loses control of his mind becomes panicky and tells 'oh ! Antony, I betrayed you at the last and I betrayed Rome. I have no right to live, and he pushes his sword in his body and dies. On the first day, Antony fights with Caesar's army with all might and enters Egypt. Next day Caesar asks for a war at sea. Antony with enthusiasm prepares for war at sea but realised the danger of defeat. Knowing the danger of imminent defeat Cleopatra submits her army at the mercy of Caesar and runs away. Antony becomes diappointed by this betrayal. Cleopatra comes to Antony but Antony is in no mood to receive her. He abuses Cleopatra, 'you have betrayed me. You are a kept lady. Go after Caesar's chariot and wander on the streets of Rome as a prisoner'. Seeing Antony's rage Cleopatra thought of leaving him alone and vanishes from the spot.

Antony was Panicky and restless and wandering around in the meantime Mardian Cleopatra's maid servant comes and tells Antony that she has never betrayed you and she has died and at the last moment she was whispering your name and telling this she goes away.

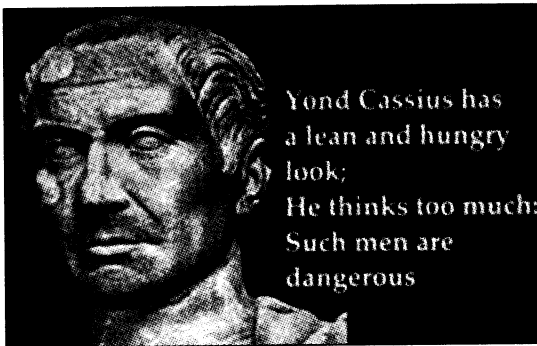
By learning Cleopatra's death Antony repents, 'Oh ! Egypt ! Oh Cleopatra ! I could not understand you. I have no right to live'. He hands over his sword to his guard and tells him to kill him. The guard started trembling how can he put an end to his master's life and in that confusion he himself penetrates the sword in his body and dies. Antony under confusion and grieving over the death of his warrior pushes himself over his own sword which pieces his body knowing this everyone collects around Antony. At that time a messenger comes running tells Antony that he has a message from Cleopatra. Antony asks him where is Cleopatra ? The messenger replies that Cleopatra had sent a wrong message to you on seeing your angry look. She is alive. She later on realised and felt much about you and she made me run to you. Unfortunately I am late. Antony expresses his wish to

see Cleopatra and the soldiers take him to Cleopatra . On seeing Antony on death bed Cleopatra becomes panicky. Antony tells her I am going leaving my Egypt and my Cleopatra you plead before Caesar your safety and prestige, Cleopatra replies I do not wish to beg for my safety to Caesar, Antony dies in the end. Cleopatra becomes unconscious. Later she recovers and tells her maids to prepare for final rituals of Antony.

News of Antony's death reaches Caesar. He sends his loyal officer Proculeius to meet Cleopatra and ensure her respect and safety from Caesar's side. Cleopatra appreciates Caesar's move but in the mean time a group of soldiers rushes to capture Cleopatra and take her to Rome as prisoner. Cleopatra tries to commit suicide by dragging a dagger to push in her body but soldiers pick up the dagger and prevents her dying. Then Caesar comes Cleopatra bows to him and tells to pardon her but she was conscious of Caesar's intentions. She explains her maids regarding Caesar's intension of taking her to Rome. Cleopatra finally prepares herself to reach Antony. She adorns her with ornaments and wears a crown over her head and tells I am coming after you Antony. In the meantime her personal servant comes and hands over a basket full of snakes. Cleopatra slowly puts her hand in the basket and is bitten by poisonous cobras and slowly she dies and reaches antony. Her maids follow her.

Cesar comes with his convoy at Cleopatra's palace and was shocked to see the dead Cleopatra and her dead maids lying near each other. A snake was seen going away from the place.

Caesar leaves with a heavy heart to Rome.

The Rise & Fall of Julius Caesar

Julius Caesar took advantage of the chaos in Rome & was named dictator in 46 B.C.

He initiated a series of reforms that offered Roman citizenship to conquered people & created new jobs

Many Senators feared Caesar's popularity & power as dictator of Rome

Julius Caesar

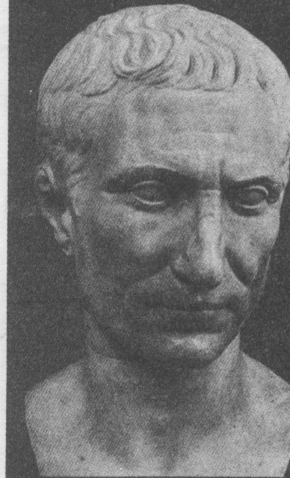
- Julius Caesar was born on the third day before the Ides of Quintilis (approximately our July 13) in 100 B.C.

Head of Caesar

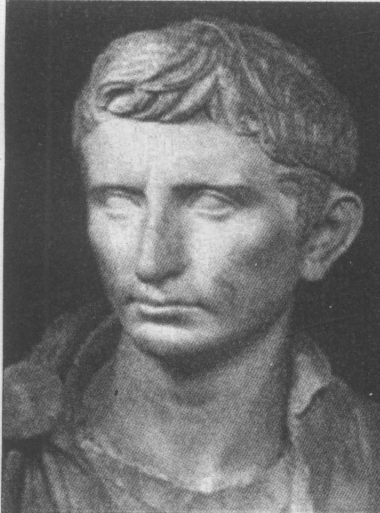
*"What we wish,
we readily
believe, and
what we
ourselves think,
we imagine
others think
also."*

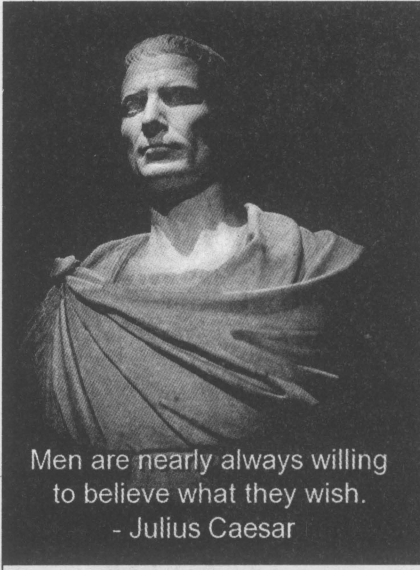
Julius Caesar

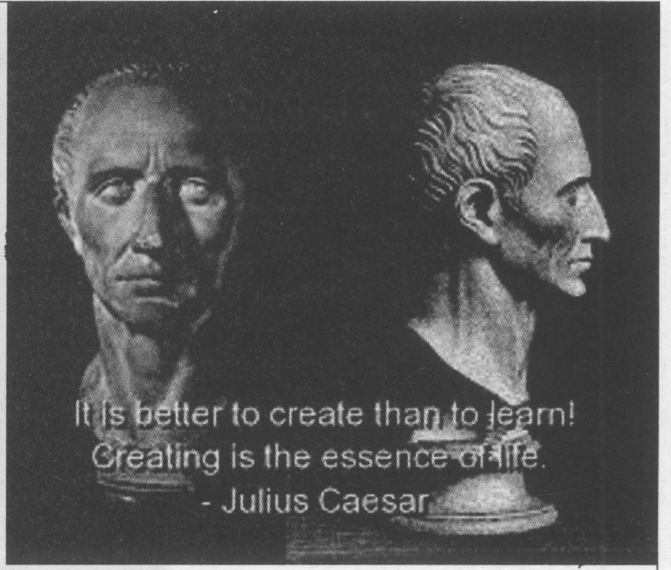
*"As a rule, men
worry more about
what they can't see
than about what
they can."*

Julius Caesar

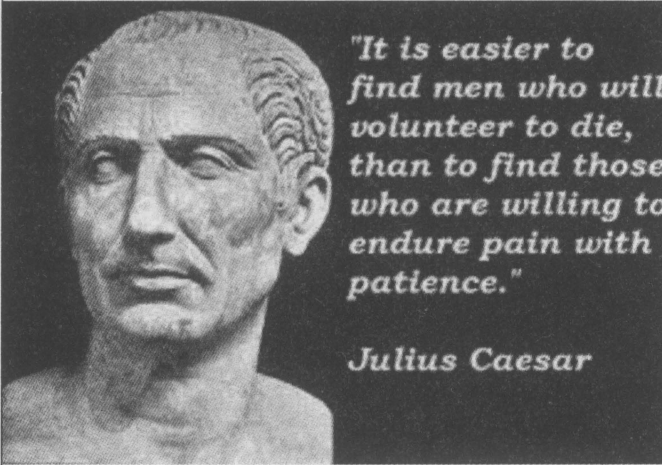

Men are nearly always willing
to believe what they wish.
- Julius Caesar

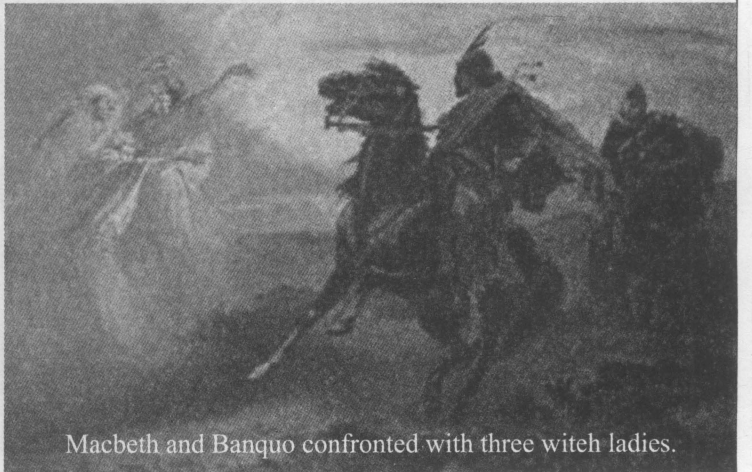
It is better to create than to learn!
Creating is the essence of life.
- Julius Caesar

*"It is easier to
find men who will
volunteer to die,
than to find those
who are willing to
endure pain with
patience."*

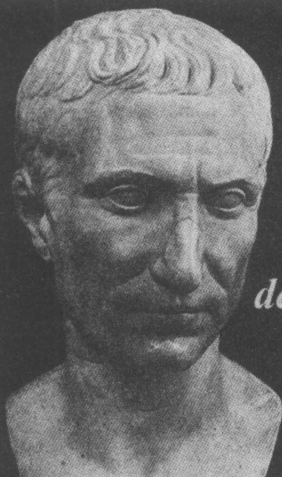
Julius Caesar

Cowards die manytimes
before their actual deaths.
Julius Caesar

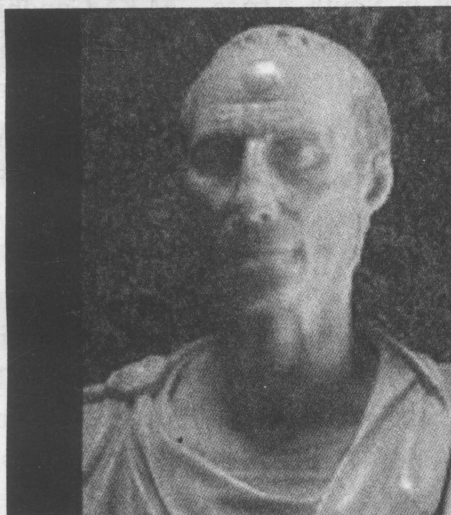

Macbeth and Banquo confronted with three witch ladies.

*Julius Caesar
was 50 when he
met Cleopatra
for the first time.
She was 21 and
desperately in need
of a protector --
she was losing
a dynastic war.*

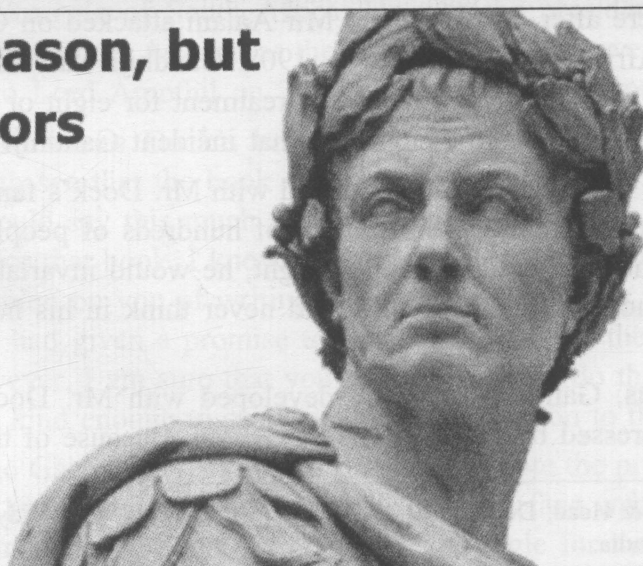

*"It is better to
create than to
learn! Creating
is the essence
of life."*

Julius Caesar

**I like treason, but
not traitors**

~ Julius Caesar ~

Mr. M.K.Gandhi's First Biography: An Unknown Page of History

Prof. Mehboob Desai*

The first movie of Mahatma Gandhi was made by Richard Attenborough. Similarly, the first Biography of Mahatma Gandhi was written by British priest named Rev. Joseph Dock. It was an Unknown page of Indian History. Very few Indians may know about it. The first biography of Gandhi was published in A.D.1909. It was published by the editor of "Indian Chronicle" London, Mr.Nasarvanji M. Cooper. The name of that first biography depicting Gandhiji's life was "M.K. Gandhi: An Indian Patriot in South Africa". M.K. Gandhi was in the centre in the journey of writing, publication, distribution and review. That event is worth knowing and surprising today even after 102 years. The author of Gandhiji's first biography was Reverend Joseph J. Dock (1861-1913), a priest of Baptist sect. His first meeting with M.K.Gandhi took place in December, 1907. One evening of December 1907¹, a priest came to meet Mr. M.K. Gandhi at his office in Johannesburg. He wrote "Reverend" before his name on the chit of visit. M.K. Gandhi read and thought,

'Several priests came to me with the intention of making me Christian or explain me to stop movement or to show sympathy towards movements. But Mr. Dock came in. He did not take much time while talking. In the meantime, I realized my mistake and apologized silently in my mind. From that day onwards, we became close friends.'

There after a man named Mir Aalam attacked on Gandhi at Johannesburg in South Africa on 10th February, 1908. Gandhiji was wounded. At that time he had stayed at Mr. Dock's home for treatment for eight or ten days. Mr.Dock had nursed Gandhi a lot. Remembering that incident Gandhiji told,

'As long as my stay continued with Mr. Dock's family, all his time passed in taking my care and in hospitality of hundreds of people who came to inquire about my health. Even during the night, he would invariably pip silently into my room to know my condition. I could never think in his home that it was not my home'²

Thus, Gandhi's intimacy developed with Mr. Dock. Mr. Dock was also highly impressed by the thoughts of Gandhi. Because of these factors, during the

---

* Professor & Head, Department of History & Culture, Gujarat Vidyapith , Ahmedabad.380014.
Gujarat- India.

course of Gandhi's treatment itself, he put a proposal to Gandhi to write his biography. Even at that time pious man like Gandhi had no interest in self publicity. But explaining Mr. Dock said to Gandhi, 'First allow me to say completely. You carry a great importance as a leader of this movement'³. I feel that I may write a small book. In that book facts should be clear, description should be vivid and should be authentic. From that people of England would get real intimate acquaintance of your personality and also of your character. Then it would be somewhat helpful in a place in future'⁴.

Mr. Gandhi realized this argument and he gave Mr. Dock consent of writing his biography. But Gandhi, however, had not as much trust as Mr. Dock about the success of his biography. This truth can be seen through the stages of journey of this small biography. The writing of this first biography is the result of frequently meetings of Mr. Dock with Mr. Gandhi. Gandhi also had kept vigilance to provide authentic material of his own life. Such vigilance is found expressed in a letter written by Mr. Gandhi when the writing of this book was in progress. 'I am writing this letter from the court. I had expected to send you something before I am sentenced, but I am extremely busy with other work'.⁵ This reference to "sending some thing" to Mr. Dock was about sending material related to his life. This could be known through examination of those supporting documents with such co-operation from Gandhiji, Mr. Dock could complete Gandhiji's biography very quickly, with the completion of writing of the book, Mr. Dock sent a manuscript to Gandhiji. Gandhiji examined it and sent it to the press. Gandhiji had selected Lord Ampthil to write the preface of his biography. Arthur Oliver Williams Russell Ampthil (1869-1936) had already worked as the Governor of Madras. He had worked as the Viceroy of India and the Governor General in 1904. He was taking active interest in the Indian Struggle of South Africa. He was the president of South Africa British Indian Committee. As soon as the proofs of the book were received, Gandhiji sent a letter to Lord Ampthil on 7th August, 1909. He wrote that,

The proofs of Reverend Dock's book have now reached me somewhat later, I am very eager to see that the book should come out as early as possible. At the same time, I would say this much that advance money has been received from many customers for that book. I know that you are very busy with work. So I hesitate to lay the burden on you of writing the preface after going through the proofs. Of course, you had given a promise to write it if you like the book after seeing the proofs. However, I am sure that you have a desire to do this work. So I hope that you will be kind enough to spare time to pay attention to this matter.'⁶

Giving respect to Gandhiji's request, Lord Ampthil wrote the preface of the book on 26th August, 1909, and sent it to Gandhiji. This preface written by lord Ampthil had become an inspiring force for Gandhiji's struggle for the Indians of

South Africa. Lord Ampthil had written in the preface, ‘Indian community of Transvaal has been struggling to remove insulting condition and for the protection of their right. Can we blame them for it? Indians demand neither franchise nor their representative in parliament, so if we take away the path of beating and buffeting, violence, tumults and spread disorder, the only way open for them to express opposition was “Satyāgrah”. They took it. Can we blame them for it? Led by selfishness, they do not oppose any taxation, nor have they tried to obtain any political right indirectly. They try to regain only that which has been snatched away by force from them - the self respect of their community. Will you tell me what will those people do who blame them in such circumstances? Is there any one among us who will continue to see without any objection to honor the law if their social status gets lowered?’”

All questions raised by Lord Ampthil in his preface point to crud policy of British rule of South Africa. This preface had played an important part in proving improper image of British rule in educated and deeply religious British society. Thus the fundamental aim behind writing Gandhiji’s biography had been fulfilled. From that point of view the personality selected by Gandhiji for writing preface of the book had proved successful at his test. In short, the arrow has exactly shot the target.

Even after sending the preface of the book to the publisher, Gandhiji had to wait long for the book. It could be seen from the letters written by him during that period. Gandhiji had begun the planning of the distribution and sale of the book since the work of its publication was going on. Gandhiji had written in his letter of 16th September, 1909 to Henri Polok from London,

‘Mr. Dock’s book has not yet been published. It is likely to be published in the first week of October. For some reasons, which are not necessary to be informed? I go on thinking and that too, not for anybody else’s but for the sake of Mr. Dock only. If this publication proves a farce, he would be very much disappointed. And it might also happen like that. The publisher has not worked pouring his heart into it and many of its copies will have to be sold free of charge. So it has been thought like this: I will have to do this work myself, putting my personal feelings aside. I supposed that if any loss would occur, Dr.Mehta⁸ would take the responsibility of setting it.⁸ I have also done correspondence with him in this matter, so you be on the lookout of such a bookseller as may purchase this book. Perhaps, the best way is that Kalyandas or Chhaganlal’s brother or both of them may go to many people with this book. Whatever may happen but do not give on credit the book to the bookseller on whom you do not trust completely.’”

This letter of Gandhiji makes two things clear. The indifference of the publisher of the book towards its publication and Gandhiji’s anxiety about its sale.

Gandhiji was worried that Mr. Dock's effort should not be wasted. After waiting for a long time, when the book was published, Gandhiji's vigilance about the distribution of its copies was worth admiring. Gandhiji had written to the publisher N.M. Cooper that, 'Kindly send the book of Mr. Dock as follows: 24 copies to Dr. Mehta, 14 Moghul Street, Rangoon, India. 250 copies to Masers Co. Booksellers, Madras, India. 25 copies to the manager, International printing Press, Durban, Natal, South Africa (Postal address-Box 182, Durban, Natal)'.¹⁰

After passing through the stage of the publication and distribution the author and the publisher keep mostly worried about its review. This is the usual tradition. Gandhiji also passed through this stage. After the publication and distribution of his book, Gandhiji himself worried as a hero of this book. It can be known by the letter written by him to Henry Pollok,

'Please find herewith a copy of the list sent as a gift copy to the news papers of India. I have come to the decision that gift copies should not be given to any public worker except the news papers. So we have not sent it to anybody. But if you fill that they should be sent to anyone belonging to that side, you may distribute them after taking Dr. Mehta's advice. Dr. Mehta has purchased 25 copies for distribution like this. You may either ask for a few copies for them or may take the required number of copies from Nateson, after knowing the names of those to whom the copies have to be given, so that the same person may not receive two copies. I take it for granted that such arrangement will have been made with Nateson by which we may get money without delay. Eighty five gift copies have been distributed here. Review which may appear in the news papers may be clipped, and may please be sent to Mr. Dock.'¹¹

After making arrangements to send the book for review to the news papers Gandhiji had kept vigilant eye on the note and review published in the news papers. He wrote to Henry Pollock again on 5th November 1909,

'About 20 lines criticism has appeared in "Edinburgh Evening News" on Mr. Dock's book. "The Times" has only acknowledged its review may have appeared at any other place'.¹²

Along with the vigilance towards the review of news papers in the press Gandhiji had sent its one copy to a well-known thinker Tolstoy and request to send his response,

'I send herewith a copy of a book written by my British friend, who lives in South Africa. In that book facts of my life and the struggle of "Satyāgrah" for which I have devoted my life have been presented. I am very eager to see that you may take active interest in it. I, therefore, believe that you will not feel it improper'.¹³

Thus, Gandhiji had taken keen interest in the journey right from the birth

till its distribution and review of his first biography written by Mr. Dock. Because Gandhiji's feeling behind it was only to strongly establish a new idea in society, that idea for which Gandhiji had been fighting in South Africa and the first work of giving it the expressed form was done by a British priest. Mr. Dock has expressed the thought of Truth, Non-violence and Satyāgraha in very simple and lucid style in this book covering totally 21 chapters. Many beliefs about Gandhiji with that thought have been usually become firm, that too seems to be cut off somewhere for example, Gandhiji did not know Sanskrit. Mr. Dock has refuted in a very simple way the matter that Gandhiji had studied "The Geeta" first of all in English. While doing it he has written,

They (two theosophist brothers) expressed the desire to read "The Geeta" with Gandhiji. Gandhiji agreed just to please them, but when he started reading it, he felt ashamed, because he did not know Sanskrit, and he had recited the text of "The Geeta" many times yet he could not understand its subtle meanings. Now he himself made up his mind to study "The Geeta".¹⁴

Similarly, Mr. Dock has experimented the word "Dharaṇā" with reference to "Satyāgraha". That, too, is worth nothing. At the same time, Gandhiji himself does not believe that there is an effect of "Dharaṇā" behind his invention of clarifying that matter also in his book. Moreover, the description of Gandhiji's childhood at Porbandar of that period also as "White city: Porbandar" has been beautifully described in chapter 4.

After the distribution of the book the response achieved by it proved Gandhiji's fear he had felt deceptive. Giving expression to Gandhiji's work, this first biography achieved wonderful reception in England, South Africa and India. This small book had done pioneering work to convey effectively Gandhiji's initial thoughts of Truth, Non-violence and Satyāgraha in India. Only due to growing popularity of this book Gandhiji's intimate friend Dr. Pranjivandas Mehta translated into Gujarati in A.D. 1912. And then Gandhiji's work of South Africa had reached the common people, crossing the line of intellectual class of Gujarat. That was only great achievement of this small book of Mr. Reverend Dock. Gandhiji had taken note of this service of Mr. Dock while giving him homage¹⁵. He had written, 'He has written a book of popular history of the story of the struggle of Satyāgraha of Indians. Lord Ampthil has written beautiful, admiring preface. For Mr. Dock this work was only the labour of love. He had faith in the issue of Indians, and this book was like a help among many kinds of help he had rendered'.¹⁶

Today, 102 years have been completed since the publication of the book "M.K. Gandhi -An Indian Patriot in South Africa". At this juncture, let all of us bow respectfully to the courage of a British Priest in annals of history.

Reference

1. Dalai, Chandubhai Bhagvanbhai, *Gandhiji ni Dinvari* (2.10.1869 to 9.1.1915), Sabarmati Ashram Suraksha ane Smarak Trust, Ahmadabad, October, 1976, p. 75.
2. Gandhiji, *Dakshin Afrika na Satyagraha no Itihas*, Navjivan Prakashan Mandir, Ahmadabad, April, 2001, p.175.
3. Leader of the Movement of South Africa.
4. Parekh, Babubhai, (Translator), *Gandhijinu Charita*, Navjivan Prkashan Mandir, Ahmedabad, 1970, p.14.
5. *Gandhiji no Akshar Deh*, Vol 9,1968, p. 102.
6. *Ibid.*, p. 403.
7. *Ibid.*, p. 635.
8. Dr. Pranjivandas Mehta.
9. *Gandhiji no Akshar Deh*, Vol 9, p. 473.
10. *Ibid.*, p. 551
11. *Ibid.*, p. 562
12. *Ibid*, p. 573
13. *Ibid*, p. 587
14. Parekh, Babubhai, *Gandhiji nu Pahelu Charitra*, p. 48.
15. Mr. Joseph J. Dock had died on 16 August, 1913.
16. *Gandhiji no Akshar Deh*, Vol 12, p. 139.

Cultural Violence against Women

Patriarchy, Media and Making of Women body image

Dr. Prem Anand Mishra*

Introduction and framework

Violence against women has been perceived in many ways in the contemporary academic research. They generally tend to show that violence against women is more a kind of physical violence. Although, there is no denying of the fact that physical violence against women must be of prime concern, yet, what remains unnoticed is the other forms of violence committed against women. These other forms of violence are not only sporadic, occasional and personal in nature but they are also systematic and institutionalized.

This paper is an attempt to highlight the new forms of violence against women emerging in recent decades especially at the cultural front produced by media and market. There are several approaches to deal with this theme. The paper employs peace research approach to understand the nature and cause of violence against women and especially the cultural violence against women developed in recent decades. There is a reason as to why peace research perspective should be employed for the purpose here. In fact, peace research perspective gives us interdisciplinary insight to analyze the causes of violence. As it appears, the theme like cultural violence against women cannot be understood in isolation as they are the result of the deep rooted normative as well as socio-cultural structure of the society. Thus, it is appropriate to employ the peace research perspective to deal with the issue at hand as it provides a comprehensive framework to recognize the cause and nature of cultural violence against women through digging the variety of intellectual fields and using available intellectual tools.

First of all, it needs to be mentioned how peace research defines violence. Galtung (1969)-known as the father of peace research – argues that violence is present when the actual psycho-somatic realization of human being is below his/her potential realization (p.168). Thus, in peace research violence is seen as a gap between the actual and potential psycho-somatic realization of the individual in the given time and space. Thus, violence is *not only an act* but also *a condition*. Galtung further points out that there are three types of violence; direct, structural and cultural which are interrelated with each other. Direct violence is actor generated violence which is personal, measurable and visible in nature while structural

---

* Assistant Professor, Peace Research Centre, Gujarat Vidyapith, Ahmedabad, Gujarat

violence is structure generated, invisible and immeasurable in nature. Cultural violence is that form of violence that is inherent in our culture and that legitimizes both forms of violence- direct and structural. Galtung's typology of violence might be applied to analyze violence against women and especially cultural violence against women. Direct violence against women includes wife beating, dowry killing in India, female foeticide and rape. It can be noted that direct violence against women is related only with women's physical body. This kind of violence is measurable, it can be seen and its impact may be physically traced. However, direct violence against women draws attention only when it comes in public domain when it is reported in media or made public by other means in the case of its extreme severity. Besides direct violence against women, one can also trace structural violence against women which is not perceived and remains unnoticed because such violence is in-built in the structure of society. As one may note, by this criterion patriarchy is the most common form of structural violence that is prevalent in almost all of the society. At definitional level, patriarchy is a social system in which; males hold primary power; males predominate in roles of political leadership, moral authority, social privilege and control of property; and, in the domain of the family, fathers or father-figures hold authority over women and children. Consequences of patriarchy are difficult to measure but they are always noticeable on women as it puts certain restrictions on women and because of the restrictions women cannot fully realize their psycho –somatic potential. It should be noted that patriarchy has developed in thousands of years of civilization and only so- called biological reason of male supremacy is not alone in its development.

Cultural violence against women

There is a third form of violence called cultural violence that the paper wishes to focus. In general, cultural violence is a form of violence that is inherent in our culture, religion, tradition scriptures, art and science and even in our world –view (Galtung, 1990, p.293). When we discuss cultural violence against women, it means those aspects of our cultural practices, religion and tradition that *justify* violence against women in some way - directly or indirectly. It *legitimizes* both forms of violence- direct and structural - against women by different subtle and rhetoric strategies. As social phenomenon seems quite normal, it is difficult to realize and recognize the forms of cultural violence against women. Moreover, culture also injects its value, thus, people are unable to detect the emphasis of male domination over women. However, through conscious reading of cultural attributes one may get the view how culture becomes a hindrance in realizing the psychosomatic potential of women, thus, promoting violence against them.

In all social tradition, cultural violence against women may be seen in the forms of folklore, proverbs or regional idioms or religious sanction in which women

is depicted in such a way that unconsciously tell us how women should be treated and what behaviour are expected from them in the social life. These inform us how women have been subjugated in the society only because they are women. The consequence of such folklores, proverbs, and regional idioms prevalent in cultural and sub-cultural traditions and traits is that they close some of the significant avenues for women, for example their access to education in some part of India, because they are women. In general, cultural practices or some elements of culture define the boundary for women and they cannot go beyond that boundary. This shows the patriarchic structure of the society which is *legitimized* by the cultural traits in which women have no voice or little voice. This recalls us that feminist position that tells us that women are not born as women but they are made women by the culture and society.

At this point, it needs to be mentioned that although sex (male or female) is biological and natural but gender (masculinity or femininity) is a social construction. In fact, the social construction of gender assigns certain qualities for being a man (masculine) or woman (feminine). Further, the construction of gender is not static but dynamic in nature and it is influenced by our environment and socialization. In this regard, Allard and Cooper (1995) assert that “our views on gender are not passively shaped by the larger societal forces but actively shaped by them and in this regard schools and media play significant role” (p.24). This construction of gender identities that is called also subjectivities or in more specific way femininities or masculinities is also ongoing, changing and changeable. We may note here that although gender is a social construction, but it has assumed such a status that it is hard to make a distinction between the gender and sex. In the discussion of cultural violence against women, it also needs to be pointed out that recently it has been suggested, after the advent of ‘cultural studies’, that culture is not ‘given’ but it is produced and re-produced by some agencies. In this context one may observe that which kind of cultural is being produced and re-produced by the market and media in recent decades and how they portray women.

In fact, media and market as societal forces have produced a new ‘body culture’ in the society that constructs the femininities in a very discursive way. Moreover, they have constructed a typical body image of women that calls for perfection, thinness and fairness of the women body. These constructs are represented as ideals and anything less than these ideals are portrayed as deviations. The constructions of such kind of body images of woman make impacts on both men and women. As Garner (1997) points out, “body image actively influences much of our behaviour, self esteem and psychopathology. Our body perception feeling and belief governs our life plan” (p.30). Thus, the media and market’s construction of women body images cannot be taken lightly and they indeed make

differences in our perception of personal and public life. In this regard, one might also question that to which extent the media's construction of women body images are realistic and attainable. It is in these theoretical underpinning the paper, first, traces that how market and media construct the different forms of women body images and then reveals that how they make a new form of cultural violence against women.

Male gaze, media and making of women body images

To unpack the question raised above, I would like to bring Foucault's notion of 'gaze' for present analysis. According to Foucault (1973), 'gaze' is way "by which one controls the behaviors of others by just looking" (p.xii). One may observe a 'male gaze' in society by which male tries to control woman's behaviors (especially her bodily behaviors) by just looking her body. Although such male gaze is not permissible and accepted in society, especially in India, yet, patriarchy in subtle way attempts to inject a value in women by which she wants to be 'attention grabber'. Modern media (electronic and print both) and market culture produce an image in society that women must be 'attention grabber/maker' to such an extent that it sometimes seems that they are conveying a notion that as if such attention grabbing attributes were women's birth right.

In this regard, Fredrickson and Roberts (1997) argues that "most insidious way by which the media emphasize physical attractiveness of woman body is the 'objectification' of women's bodies" (p.175). The objectification of women body is represented in the media in a very discursive way. One of the major instruments of media that portrays women body as an object is advertisement. The logic used in the advertisements is fairly simple: beautiful women bodies or body parts of women can be employed to seize attention and create desire in both men and women, which would lead men and women to purchase manufactured goods. Yet, if one looks the media advertisements, one finds that often women are portrayed not in a whole but in fragments. The visuals show only legs, torsos, or an open mouth with rouge lip colour of women which is provocatively placed before the spectators. This reduces women to collections of parts, something less than human. Moreover, this objectification and sexploitation of women is made *normal* by constantly showing them to the viewers. This normalization changes the attitudes of both men and women towards the female body. On the one hand, young girls and women internalize an observer's perspective of their own bodies; thus they think about their life in the third-person. In other words, such constructions encourage women to view their bodies as if they were outside observers. On the other hand, men compare the women in their lives to what they see on television screens, in magazines, and on billboards. Thus, for men the objectified women body becomes the ideal to be desired, regardless of the fact that they are fabricated. Recent

studies show that the objectification of women not only induces states of shame and fear in women; it also promotes the treatment of them as inhuman playthings (Berberick, 2010, p.7). Growing tendency of cosmetic surgery, reducing fats from stomach and thigh, are some of examples of this phenomenon. Thus, women's bodies are equated with commodities to be consumed. On the other hand, by inculcating the notion in men to regard women bodies as objects, advertisements produce a culture that undervalue women as people, encourages sexual harassment, and worse (Jacobson and Mazur, 1995, p.84). Moreover, the more the women are presented as objects; more they are not connected to themselves. In other words, they are not for themselves but for male and their desires. Thus, the objectification of women body shows that women do not really have soul or spirit or voice.

In this regard, it is hardly noticed that the *normalization* of the objectification of female body by media and market has developed and injected such a 'consciousness' in women mass that they think it normal to adorn herself to feel free, liberated and to be gazed and celebrated by men. Moreover, the process of objectification of women body has been made so normal that it is hardly understood as construction of media and market. It is quite interesting to note that in the market and media, the male body is taken as 'descriptive', while female body is expected to be 'performative'. This performative aspect of female body which is the part of new 'body image project' invented by the media and market as a new cultural production focus on two 'movements' in womenfolk –the 'white obsession' and 'culture of thinness'. Cindy Manyard (1998) has also pointed out that "such misperceptions of body images- whiteness and thinness- are so prevalent among women that it is almost considered normal" (p.3).

One may well argue that why women are accepting such objectification of their body and how it is becoming normal? As one scholar suggests, "Individuals create a personalized reality that is reflective of what they observe and identify as meaningful in their environment, and then they act based on those observations. Therefore, if women are observing images thrust at them through mass communication as a guideline of how to act, they naturally begin to act in that manner because it mirrors their environment" (Bandura, 1999, p.23). Thus, there is cultural pressure concerning the above mentioned two women body image project- whiteness and thinness. It needs to be mentioned that body image refers to personal constructions and public projections of our body and body parts, often in attempted conformity with parameters of 'beauty' established in socio-cultural or non-personal contexts as media and market. In other words, body image "involves our perception, imagination, emotions and physical sensations of and about our bodies in relation to values that are not necessarily innate but learned or expected culturally"(Lightstone, 2006,p.2). As noted above, media and market constructs

woman body images through the representation of female body in the form of so called perfect female body that mainly focuses on thinness and whiteness.

Thinness

Many researchers have shown that women become/ can become part of an appearance-oriented culture developed by media and market that focuses on thinness (Berberick, 2010, p.12). Through print or electronic media, women learn the specific prescriptions for the ideal or perfect body. There is a huge market that sells sexualized clothing to imitate the thin ideal woman. Research has also found that there is social pressure for women to criticize their bodies in the form of 'fat talk' (Nichter and Vuckovic, 1994, p.109). In this context, it becomes socially acceptable, and even expected, for women to be obsessed with their bodies. There is growing tendency of body obsession among women that has become the synonym of thinness obsessions. One study found that between 30% and 50% of adolescent girls are concerned with their weight and many report dieting (Hogan and Starsburger, 2008, p.526). Recently, in one of the studies Grabe and Hide (2007) found that "girls as young as age 11 engage in self-objectification" (p.526). In another research of this kind, Kerr (2010) revealed the extent to which this objectification has been internalized by showing that merely reading words concerning body's physical appearance induced a state of self-objectification in women. These women reported significantly higher levels of body shame and appearance anxiety compared to men (p.21).

The idea and practice of looking thin among women, presented by media and market, has resulted in a kind of intra- personal violence that women commits on themselves. Repression of one's own body on the name of thinness has resulted in acute eating disorder and depression among women. In this regard, in one of the studies, scholar Kerr focuses on the relation between body image and depression in girls. Although Kerr's study provides the description of the Western society, however, his description does not seem away from the Indian reality also. Kerr argues that how 'not to be thin' presents a negative body image. In his words, "Negative body image in adolescent girls is of growing concern in modern Western societies. As girls go through their puberty, their bodies gain adipose and move farther away from the thin ideal for women. One must only take a look at a fashion magazine to see how the current ideal body is often a sexual and childlike. Such a medium influences these girls and often causes them to become dissatisfied with their appearance" (Kerr, 2010, p.21).

Whiteness

There is a second construction of women body image by market and media that is whiteness. Media and market portrays whiteness as the standard of beauty.

When whiteness is considered standard or superior, white women are bound to be considered more attractive by definition. In our country, looking better has become synonym of looking fairer. Even the advertisements and store posters that use Indian women faces promote a look that depicts women having long, silky straight hair; a tall, thin body; and most importantly, a fair complexion. Moreover, in Asia, as Shome (2010) argues “beauty, wealth, and success are associated with fairer skin” (p.1). Because of this belief, whitening products are flying all over the markets in the world in general and India in particular. If one looks the consumption of beauty products, one may notice the Indians obsession with fair skin. Beginning with 1978 when Unilever launched Fair & Lovely cream, now market is full of fairness cream. In 2010, India’s whitening-cream market was worth \$432m, according to a report by market researchers A C Nielsen; this was growing at 18% per year. Last year, Indians reportedly consumed 233 tones of skin-whitening products, spending more money on them than on Coca-Cola (see. www.theguardian.com › World › India).

On the other hand, women who are not white or have not a fair skin develop a negative body image for themselves. As suggested by one of the studies, “the internalization of body images in the form of ‘whiteness as beauty’ projected by media and market promotes body shame, body dissatisfaction, anxiety, and depression among those women who are not fairer” (McKinley and Hyde: 1996:196). At this point, it is important to note that though women suffering from a negative body image are a universal phenomenon, yet, there are cultural differences. For example, in Western culture where thinness is equated with success, happiness and wealth, women are generally obsessed with being overweight. On the other hand, in Asian cultures like India, apart from thinness, fairness is also equated with success and beauty. Women in our culture are obsessed with thinness as well as fair colour complexion.

Patriarchy and objectification of women body as cultural violence

Objectification of women by media and market through constantly projecting the women body images in the form of thinness and whiteness reinforces the structure and value of patriarchy. Patriarchy is not only a static system of male domination over women but a dynamic structure and value also that operate in a very subtle way through different rhetoric. The rhetoric of patriarchy in cultural domain entails control over women by constantly defining and re-defining *what beauty is*, which, in fact exerts a new form of cultural violence against women as it constructs constantly new beauty norms that gradually transforms into social norms according to which women have to constantly adapt. In the context of our present discussion, it is significant to note that in the construction of woman body images by media patriarchy works in both explicit and implicit way. Explicitly men

have the power to create women's body image, as they are the editors, directors, photographers and designers in media. In other words, they have the power to define and redefine women through images. With this power they make the particular images of women as universal and portray them as normal. This phenomenon is so powerful that even though women get the same power position in media the beauty -images does not seem to be changing. In this way patriarchy works explicitly through power and power position in a system like media.

On the other hand, patriarchy operates implicitly by promoting value which serves the male domination in subtle way. As women bodies are constantly under 'gaze' of men and their appreciation, women indirectly internalize the significance of her body which is in fact a value imposed by the patriarchy. This internalization not only reinforces the idea and practice that women should view their body as commodity but also continuously should monitor it for faults and removes them if possible. What is not realized is that it is patriarchy that demands the perfection of female body. Moreover, in a very subtle way patriarchy also create, reinforce and inject the idea that women are incomplete and imperfect in themselves. Thus, what women need is to present themselves as perfect and complete as projected in the line of media projection of women body images. Thus, it is not surprising that women try to look nice, stay in fashion and presents themselves too lively, because they know they are being judged by their looks. On the other hand, through media images of women young girls learn what should be the correct body size and weight. They internalize the message that thin is gorgeous and fat is careless and unattractive. Having perfect body shape is also taken as indicative of self-control for women. Thus, the body is understood as a pet animal that should be subdued and controlled at any cost with 'fit and fine' as motto. This dimension is not a personal one but it has social consequence also. On the social effect of such body images, Orbach (1986) has pointed out that "it is no coincidence that the more women demand their rightful place in workplace and society the more subjugation of women takes place through their body image" (p.34). This is again a patriarchic strategy that reinforces itself in different way which is difficult to realize. Women get trapped in it and ironically they feel that they are free. Similarly, today there is more emphasis on conception of looking always young. As Julia Twigg (2007) points out, "while talking about body image one also needs to pay attention to thing like aging" (p.293). As one may notice in today's society, to 'look always young' is another demand, which really the patriarchy puts before the women and controls the body and psyche of women by its indirect strategy.

Thus, media and market employing patriarchic value have reduced women to being nothing more than objects to be won, prizes to be shown off, and play-things to be abused. It has also created a fabricated standard of beauty which is

unrealistic and unattainable for women and women compare themselves to that standard. Also, men compare the women in their lives to what they see on television screens, in magazines, and on billboards. As a result, both the self and society has suffered because of the objectification of women. On the other hand, one may also see the cruelty of media projection of women body as it indirectly tells women to perform something for male even at the cost of their physical and psychological health.

Finally, it is significant to point out briefly how women body has been viewed in Women Studies and recent feminist literature. Feminists have generally accepted the biological attributes and differential qualities of female body but at the same time some feminists argue that women have rights to 'celebrate' this female attributes and qualifications. Thus, some feminists propose the celebration of female body, at least they do not consider it wrong, on the name of freedom of women body, yet, it can be argued that they fail to recognize that they are in very subtle way thinking under a patriarchic structure and values that they claim to oppose. Celebration of female body, in the view of some feminists, is not limited to its uniqueness and to the women liberation movement but they also identify it as a revolt against the patriarchy. However, as we have noticed that such 'celebration' is already trapped in the patriarchic way of thinking and structure of the society and 'celebration revolt' against patriarchy indirectly reconfirms the values of patriarchy.

Conclusion

Media has constructed a new culture that projects women body in particular appearances. This is a new form of cultural violence as it legitimizes and reinforces the value of patriarchy in a very subtle form. As noted above, women body images are not images of women by women but images of women by men or patriarchy. Moreover, women body images projected by media are not natural but fabricated for commercial purpose that employs patriarchic value as an instrument in a very subtle way that exploits both men and women's way of thinking. While men get victim of such body images and insist such images in real life, women internalizing such patriarchic value mimic the images in their daily life and suffer from eating disorder, anxiety and depression. Under the influence of patriarchy, media through women body images has reduced the women to an object. This objectification of women body by media through constructing women body images is a cultural violence against women as it reduces women to only as a crude body- a body that can be portrayed for mass entertainment- a body that has meaning only in mass society- a body that has always to perform- and finally a body that is devoid of its self.

References :

- Allard, A and Cooper. (1995). *Stages: Steps Towards Addressing Gender In Educational Settings*, Melbourne: Curriculum Corporation.
- Bandura, Albert. (1999). "Social Cognitive Theory: A Genetic Perspective." *Asian Journal of Social Psychology*. Vol.2. pp. 21- 41.
- Berberick Stephanie Nichol. (2010). The Objectification of Women in Mass Media: Female Self-Image in Misogynist Culture. *The New York Sociologist*, Vol. 5. pp.1-15.
- Cindy Maynard. (1998). *Current Health 2*, Weekly Reader Corp.
- Foucault, Michel. (1973). *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. London: Rutledge.
- Fredrickson Barbara L. and Roberts. (1997). *Psychology of Women Quarterly* Vol.21, No. 2, pp. 173-206.
- Galtung, Johan. (1969). "Violence, Peace, and Peace Research". *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3. pp. 167-191.
- Galtung, Johan. (1990). "Cultural Violence," *Journal of Peace Research*, Vol. 27, No. 3. pp. 291-305.
- Garner. David. (1997). Survey Says: Body Image Poll Results www.psychologytoday.com/.../HYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"1997HYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"02/survey-says-HYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"bodyHYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"-HYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"imageHYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"-poll-resHYPERLINK "http://www.psychologytoday.com/.../199702/survey-says-body-image-poll-results"ults.
- Grabe, S. and Hyde, J. S. (2007). Gender, pubertal development, and peer sexual harassment predict objectified body consciousness in early adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 17 , 723- 742.
- Hogan and Starsburger. (2008) Body Image Eating disorders and the Media. *Adolec Med*. 19. pp.521-546.
- Jacobson, Michael F. and Laurie Ann Mazur. (1995). *Marketing Madness: A Survival Guide for a Consumer Society* . Boulder, CO: West view Press, Inc.
- Kerr, Kara L. (2010). "Sociocultural Influences on Body Image and Depression in Adolescent Girls." *Priscilla Papers*, 24(2):21.
- Lightstone, Judy (2006). *Improving Body Image*. http://www.edreferral.com/body_image.htm retived on 23/11/2014.

- McKinley, N. M., & Hyde, J. S. (1996). The Objectified Body Consciousness Scale: Development and validation. *Psychology of Women Quarterly*, 20, pp.181-216
- Nichter, M., and Vuckovic, N. (1994). Fat talk. In N. Sault (Ed.), *Many mirrors: Body image and social relations* (pp. 109-131). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Orbach, S. (1986). *Hunger Strike*. London: Faber and Faber.
- Shome, D. (2010). Skin Whitening / Lightening Treatment For Fairer, Lighter Skin?
- Retrieved on 10/12/2014. from [http://: deverajshome.wordpress.com](http://deverajshome.wordpress.com).
- Twigg, J. (2007). 'Clothing, age and the body: a critical review', *Ageing & Society*, 27, pp.285-305.

पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था

डॉ. मणिभाई ई. प्रजापति*

साम्प्रतकाले समग्रेऽपि देशे विशेषतः राजकीयक्षेत्रे भोगवादिसंस्कृतेः साम्राज्यं वर्तते । राजपुरुषेषु राज्यलिप्सा, मतवादः, जातिबोधोऽर्थबोधश्च सर्वोपरि विद्यन्ते । अतो नैतिकं प्रदूषणं यत्र-तत्र सर्वत्रावलोक्यते । एतत्कृते राजकीयप्रदूषणनिवारणाय धर्मशास्त्र-पुराणादि-ग्रन्थेषु प्रबोधितं शासनव्यवस्था राजचरितं राजधर्मो वा खलु निदानभूतं निदर्शनमिति अस्मिन् समये धर्मशास्त्र-पुराणादि-साहित्यस्योपादेयता ।

भारतीय-सांस्कृतिक-परम्परायां 'धर्मः' शब्द आचारशास्त्रसदृशे व्यापकार्थे प्रयुक्तोऽस्ति । माधवाचार्येण पराशरस्मृतिटीकायां धर्मशब्दस्य व्याख्या इत्थं कृता-अभ्युदयनिःश्रेयसे साधनत्वेन धारयति इति धर्मः । महाभारत-शान्तिपर्वे (६०-७-८) सार्ववर्णिक-धर्मस्य लक्षणानि निरूपितानि ।

धर्मस्य अनेकानि स्वरूपाणि सन्ति । तत्र एकं स्वरूपमस्ति राजधर्मः राजनीतिः वा । राजनीतिमपि धर्मपरिवेशे प्रस्तुत्याऽस्माकं धर्मशास्त्रकारैः पुराणकारैश्च शासनव्यवस्थायां उदात्ततायाः परिशुद्धैश्च आग्रहः कृतः । तत्तु अद्यतनीयानां राजपुरुषाणामर्थे प्रेरकस्वरूपं मार्गदर्शकस्वरूपं या भवितुमर्हति । ईदृशैः कारणैः राजधर्मो वा शासनव्यवस्था वा धर्मशास्त्रीयग्रन्थानां पुराणानां च एको मुख्यो विषयो भवति ।

प्राचीनराजनीतिविषयकाः कतिपया उल्लेखा अथर्ववेदे प्राप्यन्ते । तत्र राजसभाया लोकसभायाश्च उल्लेखो मिलति । अथर्वपरिशिष्टाथर्ववेदीयकौशिकसूत्रादिषु राजनीतेः चर्चा सज्जाता । धर्ममिव अर्थशब्दस्याऽपि व्यापकोऽर्थः सज्जातः । फलतोऽर्थशास्त्रीयग्रन्थेषु राजनीतिविषयोऽपि समाविष्टोऽस्ति । कामसूत्रे (१-१-७) उक्तम् - बृहस्पते-रर्थाधिकारिकम् । किन्तु बृहस्पतेरर्थशास्त्रीयग्रन्थोऽधुना नोपलभ्यते । मुक्तिकल्पतरौ बृहस्पतिः सर्वश्रेष्ठराजनीतिज्ञ-रूपेण मानितः - नीतिर्बृहस्पतिप्रोक्ता... परा । महाभारत-वनपर्वेऽपि द्रौपदीः कथयति - नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातुर्मे ग्राहयत्पुरा । कौटिल्यार्थशास्त्रं तु राजनीतेः, प्रसिद्धो ग्रन्थोऽस्ति । महाभारते शान्तिपर्वस्यानुशासनपर्वस्या-नेकेष्वध्यायेषु भीष्माचार्येण धर्मशास्त्रनिरूपित-राजनीतिविषयकविचाराणां विस्तरेण वैज्ञानिकं विश्लेषणं कृतमस्ति । राज्ञा धर्मानुसारेण शासनव्यवहारः कर्तव्य इति तत्र प्रतिपादितम् ।

धर्मशास्त्रकाराणां सुस्पष्टं मतमस्ति यद् राज्ये धर्मस्य सर्वोपरिसत्ता वर्तते । राजा खलु धर्मसिद्ध्यर्थं साधनमात्रं च । बृहदारण्यकोपनिषदि कथितं यद् धर्मः खलु राज्ञामपि राजा -

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।

तस्माद्धर्मात्परं नास्ति ।

अथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण ।

यथा राज्ञा एवम् ।

धर्मशास्त्रमनुसृत्य पुराणेषु राजधर्मस्य शासनव्यवस्थायाः वः प्रमुखाः सिद्धान्ता निरूपिताः (१) सप्ताङ्गराज्यम् (स्वाम्यमात्यो, जनपदो, दुर्ग, कोशो, दण्डो, मित्रम् च), (२) षाड्गुण्यम्, (३) त्रिशक्तिः, (४) उपायाः, (५) व्यवहाराश्च । पुराणानि सप्ताङ्गं राज्यं दर्शयन्ति-

* (राष्ट्रपति-पुरस्कृतः) पूर्वनियामकः, संस्कृत अकादमी प्राच्यविद्या संशोधन-संस्थानञ्च, द्वारका

स्वाम्यमात्यौ जनपदो दुर्ग दण्डस्तथैव च ।

कोशो मित्रं च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ (मत्स्य. २२०/१९)

सर्वातिशाधिमहत्त्वपूर्णमङ्गमस्ति राजा स्वामी वा । स्वाम्याधारितानि षडङ्गानि । अत एव मत्स्यपुराणं राजानं राज्यस्य मूलं एतेषु सप्ताङ्केषु कथयति । यथा मूलं रक्ष्यं तथैव राजाऽपि रक्ष्यः ।

सप्ताङ्गस्य राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ।

तन्मूलत्वात् तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥ (मत्स्य. २२०/२०)

अस्मिन् तस्मिन् वा प्रदेशे राज्ञ आवश्यकता कथमुपस्थिता शासनव्यवस्थाया उद्भवः किमर्थं केन कारणेन वा सञ्जात इति विषये उत्तरं तु राजनीति-पुराणग्रन्थेषु प्राप्यते । अस्य सम्बन्धो दण्डेनास्ति, अतो राजनीतेरपरनामधेयमस्ति 'दण्डनीतिः' । मनुस्मृत्यनुसारं मात्स्यन्यायेन दण्डस्वरूपो दण्डधारिराजा वा राजा समागतः । मात्स्यन्यायेनाभिभूतैर्जनैर्मनुवैवस्वतः स्वराजा कृतः इति पुराणानि कथयन्ति । मत्स्यपुराणे (अ. २२५) तु दण्डनीतेर्महिमागानमस्ति । राजा तु दण्डधरो यतः सः तु अनियंत्रितजनान् नियंत्रयति वशीकरोति वा । अभद्रान् अनीतिकर्तुन् च दण्डितान् करोति-

यस्माद् दण्डो दमयति दुर्मदान् दण्डयत्यपि ।

दमनाद् दण्डनाच्चैव तस्माद् दण्डं विदुर्बुधाः ॥ (मत्स्य. २२५/१७)

दण्डशक्तिर्व्यष्टिं राष्ट्रं च धर्मसीमायां धारयति, दण्ड्यान् दण्डयति, सर्वस्य कल्याणं विस्तारयति च । ईदृश्या भावनया दण्डधारिणो राज्ञः प्रथा अस्तित्वमागता स्यात् ।

धर्मशास्त्रपुराणादिपरिशीलनेन ज्ञायते यद् यस्मिन् शासनं कर्तुं प्रजाया रक्षां कर्तुं क्षमता स्यात् सः कोऽपि ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा राजा भवितुमर्हति इति मन्यते स्म ।

धर्मशास्त्रीयग्रन्थाननुसृत्य पुराणान्यपि राजानं देवस्वरूपं देवांशिस्वरूपं वा दर्शयन्ति । भागवत (४/१२/२६-२७), अग्नि (२२६/१७-२०), मार्कण्डेय (२७/२१-२६) इत्यादिषु पुराणेषु राज्ञो देवांशानां चर्चा प्राप्यते । मत्स्यपुराणकारः कथयति यद् ब्रह्मणा सर्वभूतादिरक्षार्थं दण्डप्रयोगाय देवेभ्यः अंशान् गृहीत्वा राजा सृष्टः-

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयम्भुवा ।

देवभागानुपादाय सर्व भूतादिगुप्तये ॥ (मत्स्य. २२६/१)

अग्निपुराणे (अ. २२६) राज्ञः तुलना सूर्य-चन्द्र-वायु-कुबेर-वरुणादिभिः सह कृता । यथा -

धनधारा प्रवर्षित्वाद् देवादौ वरुणः स्मृतः ।

उत्साहमंत्रशक्त्याद्यै रक्षेद् यस्माद्धरिस्ततः ॥ (अग्नि. २२६/२०)

तथैव मत्स्यपुराणस्य २२६ तमे अध्याये राजा विविधदेवव्रतधारणकर्ता देवकार्यकर्ता च निरूपितोऽस्ति । अस्य तात्पर्यमेतदस्ति यद् राज्ञो महत्त्वं देवतुल्यमस्ति । अतः तस्य कार्याण्यपि देवसदृशानि शिवकराणि भवेयुः । देवांशिराज्ञः सिद्धान्तानुसारेण कालान्तरे क्षत्रियराजपरिवारैः स्वसम्बन्धः सूर्यवंशेन चन्द्रवंशेन सह मानित इति डॉ. पी.वी. काणेमहोदयाः कथयन्ति । ईदृशैः कारणैः संस्कृतनाट्येषु राज्ञे 'देव' सम्बोधनं भवति । सर्वेऽपि राजाज्ञां वशवर्तिनो भवेयुरिति विचारेण राजा देवसदृशो गणितः ।

एकतो धर्मशास्त्रपुराणादिशास्त्रैः राज्ञे देवसदृशं सर्वोच्चस्थानं दत्तं तथापि अन्यतः कुत्सितकर्माणं राजानं सिंहासनभ्रष्टकरणाय व्यवस्थाऽपि प्रदर्शिताऽस्ति । मत्स्यपुराणे उक्तं यद् बहवो राजान औद्धत्यभ्रष्टाचारवशात्

अनुचरस्वजनैः सह राज्यात् निष्काषिता नष्टाश्च । अनेकैर्नीतिविनयसम्पन्नैः स्वामिभिर्विनयेन पुनः राज्यश्रीः सम्पादिता-

बहवोऽविनयाद् भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥ (मत्स्य पु. २९५/५३)

सर्वाधिकारिराजा यदि अनियंत्रित उच्छृङ्खलो भवेत्तर्हि राष्ट्रे प्रजायां व अत्याचारस्याराजकतायाः साम्राज्यं प्रसरेत् । ईदृशं न स्यात् तदर्थं पुराणानि राजानं वध्योऽपि मन्यन्ते । शुक्रनीतिसारे उक्तं यद् यो राजा प्रजां पीडयेत् धर्मभ्रष्टकारणं भवेद् वा सोऽवश्यं राक्षसानां अंशभूतोऽस्ति । मनुस्मृतौ (७/१११-११२) कथितं यद् यो राजा प्रजापीडनं करोति सो जीवनपरिवारराज्यभ्रष्टो भवति । अधर्माचरणकर्तुं राजावेनस्य ब्राह्मणत्रयिभिः संहारोऽभवदिति कथा भागवतादिपुराणेषु प्राप्यते । एतेन स्पष्टं भवति यत् आधुनिकराजकीयक्षेत्रस्य परिष्कारार्थमपि पुराणपरिशीलनं राजपुरुषैरनिवार्यम् भवति ।

पुराणेषु राज्ञोऽधिकाराणामपेक्षया तस्य कर्तव्यकर्माण्योपरिविशेषो भारो निक्षिप्तोऽस्ति । कतिपयेषु स्थानेषु राजा प्रजायाः सेवकरूपेण निरूपितोऽस्ति ।

राजा तु सर्वशास्त्रेषु निपुणः स्यात् । पुराणग्रन्थेषु कथितं यद् राजा आन्वीक्षिकी (सांख्यादिः), त्रयी (वेदत्रयी), वार्ता (कृषि-पशुपालनं वाणिज्यं च), दण्डनीतिरिति विद्याचतुष्टयी अध्येतव्या । अग्निपुराणेऽप्युक्तं यद् राजकुमारं धर्मार्थकामशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् -

राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीमृता ।

धमार्थकामशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ॥ (अग्नि. २२५/१)

मत्स्यपुराणकरोऽपि कथयति यद् राजा वेदविद्भ्यो वेदत्रयी-दण्डनीतिरान्वीक्षिकात्मविद्याः सम्पादितव्याः, लोकतो वार्ताज्ञानं प्राप्नुयात् च ।

त्रैविधेभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं त्वात्मविद्यां वार्तारम्भाश्च लोकतः ॥ (मत्स्य. २१५/५४)

धर्मशास्त्रपुराणेषु राज्ञः सद्गुणसूचिः प्राप्यते । मत्स्यादिपुराणेषु विधानमस्ति यद् राजा तु अरिषड्वर्गं (कामक्रोधमदलोभान्) त्यजेत् । (२२०/१४) विभिन्नपरिस्थितिसन्दर्भे राज्ञो व्यवहारः कीदृशः स्यात् इति विषये मत्स्यपुराणे (अ. २९५) निरूपितं यद् राजा तु बकवत् चिन्तयेत्, सिंहवत् पराक्रमेत्, शूकरवत् दृढं प्रहरेत्, सदैव च काकवत् सतर्को भवेत् । राजा तु शिखिवत् चित्राकृतिः, श्वानवत् अनन्यभक्तः, पिकवत् मृदुभाषी स्यात् ।

पुराणादिग्रन्थेषु राज्ञः कर्तव्यानि निर्दिष्टानि । तानि सन्ति (१) प्रजाया रक्षणं पालनं च, (२) वर्णाश्रमधर्मस्य रक्षा, (३) दुष्टेभ्यो दण्डप्रदानम्, (४) न्याय्याचरणञ्च ।

संग्रामेष्वनिवर्तितव्यं प्रजानां परिपालनम् ।

शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां निःश्रेयसं परम् ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थापनं तथा कार्यं विशेषतः ॥ (मत्स्य. २१५/६१-६२)

अतः परं राज्ञः परमं कर्तव्यमस्ति यत् सः तु छात्रान्, विदुषः, ब्राह्मणान् याज्ञिकान् च परिपालयेत् । मत्स्यपुराणे (२१५/५८) अग्निपुराणे (अ. २२३) च स्पष्टरूपेणोक्तं यद् यस्य राज्ञः राज्ये विद्वांसो वैज्ञानिका वेदज्ञाश्च बुभुक्षिताः, तस्य राज्यं व्याधि-दुष्काल-तस्कैश्च नश्यति । अतो विद्यामाचारं च परीक्ष्य राजा तेषामाजी-

विकायाः प्रबन्धः कर्तव्यः । राजा असहाय-वृद्धांध-विधवादीनां योगक्षेमं परिकल्पयेत् -

कृपणानाथवृद्धानां विधवानां पालनम् ।

योगक्षेमं च वर्ति च तथैव परिकल्पयेत् ॥ (मत्स्य. २१५/६२)

जलाशय-सभाभवन-मन्दिरादीनां निर्माणकार्यं राज्ञः कर्तव्यं मानितम् । मार्कण्डेयपुराणे (१३०/३३-४०) मातामही राजानं कथयति-राज्ञः शरीरं न तु आनन्दप्रमोदाय, किन्तु कर्तव्यपालनाय, पृथिवीरक्षणाय, कष्टसहनाय, च निर्मितमस्ति ।

राज्ञा न तु भाग्यस्य किन्तु पुरुषार्थस्यावलम्बनं कर्तव्यमिति प्रबोधोऽग्निपुराणे श्रूयते । सर्वाणि कर्माणि खलु भाग्यपुरुषार्थाधीनानि; यतस्तस्मिन् दैवोऽचिन्त्यः, किन्तु पुरुषार्थे क्रिया भवति । राज्ञो राज्यमहीश्रियः प्रजानुरागप्रभवाः ।

सर्वकर्मदमायत्तं विधाने दैवपौरुषे ।

तयोदैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ।

जनानुरागप्रभवा राज्ञो राज्यमहीश्रियः ॥ (अग्नि. २२५/३३)

राष्ट्रीयतायाः सम्बन्धः शासनव्यवस्थया राजनीत्या वा वर्तते, अतो राष्ट्रीयभावनायाः चर्चाऽपि अत्र अपेक्षिताऽस्ति । डा. पी.वी. काणेमहोदयेन प्राचीनभारतस्य राष्ट्रीयताविषये यत् कथितं तत्तु चिन्त्यम् । धर्मशास्त्रस्य इतिहासे काणेमहोदयाः निरूपयन्ति यत् - 'प्राचीनभारते आधुनिक्या राष्ट्रीयताया भावना नाऽसीत् । ग्रन्थकारैः राज्यस्योल्लेखः कृतः राष्ट्रं च तस्यैकं तत्त्वं स्वीकृतम्, किन्तु तेषु लोकेषु राष्ट्रीयभावनायाः पूर्णाभावो वर्तते स्म । तैलोकैः राष्ट्रैक्यार्थं न कोऽपि प्रयत्नः कृतः ।' एतद्विपरीतं वयं कथयितुं समर्था यत् प्राचीनमध्यकालीन-भारते राष्ट्रीयभावनायाः प्रादुर्भावोऽभवत् । तत्समर्थनाय विपुलमात्रायां पौराणिकी - सामग्री संस्कृतसाहित्ये प्राप्यते ।

वस्तुतो राष्ट्रस्य प्रशासनिकसुव्यवस्थार्थं सुरक्षा-संरक्षणार्थं च पुराणादिग्रन्थेषु राजधर्मस्य राजनीतेर्व निरूपणं कृतमस्ति । पुराणेषु भारतभूमेर्विभिन्नरूपेण प्रशस्तिपरकं वर्णनं समुपलभ्यते । पुराणकाराः स्वराष्ट्र-स्याखण्डतां स्वसौभाग्यं च देशभङ्गं दुर्भाग्यं च मन्यन्ते । कुलहीनां परपुरुषकामायमानां पत्नीं दुर्व्यसनीं पुत्रं च दृष्ट्वा यथा दुःखमुत्पद्यते तथैव दुःखस्यानुभूतिः प्रदेशस्य छिन्नभिन्नस्थित्यां सञ्जायते इति गरुडपुराणेऽप्युक्तम्-

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ।

परचित्तगतान्दारान् पुत्रं दुर्व्यसने स्थितम् ॥ (गरुड. पूर्व. ११५/३)

पौराणिकपात्रेभ्यो राजधर्मस्य राजनीतेरुपदशोऽन्तर्तागत्वा राष्ट्रसंरक्षणायैव । राष्ट्रसमृद्धिकारकस्य प्रजातुष्टि-पुष्टिकारकस्य राष्ट्रनायकस्य पुराणकारः प्रशंसां कुर्वन्ति । राष्ट्ररक्षार्थं समृद्धिप्राप्त्यर्थं च विप्रैरुच्चार्यमाममोकार शब्दं प्रति आस्था प्रकटिताऽसीत् -

आकारशब्दो विप्राणां येन राष्ट्रं प्रवर्धते ।

स राजा वर्धते योगाद् व्याधिभिश्च न वध्यते ॥ (गरुड. पूर्व. १११/१५)

राजधर्मानुसारं राजा नास्ति सत्ताप्रदर्शनाय, किन्तु सः तु केवलं प्रजाकल्याणाय व्रतधारी भवति । राजधर्मस्येदं तु नवनीतं सत्त्वं वा । राजधर्मद्वारा राज्ञः कर्माणि सुनियंत्रितानि भवन्ति । राजत्वमासीत् सर्वकारस्वरूपं, प्रजाप्रभुताऽसीत् तस्याधारशिला । कौटिल्यस्यार्थशास्त्रे राज्ञा आदर्शभूतं स्वरूपं निरूपितम् -

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।

नात्मप्रिये हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रिये हितम् ॥

महाभारतस्य शान्तिपर्वेऽप्युक्तं यत् धर्माय राजा भवति न कामरमणाय तु ।

महाभारतस्यायमुपदेशः साम्प्रतकालेऽप्युपादेयो भवति । यतोऽद्यतनीया मन्त्रिण राजानश्च धर्मानुसारमा-
चरणमकृत्वा केवलं सत्तासमृद्धिप्राप्त्यर्थं स्वस्यानन्दप्रमोदाय स्वमन्त्रित्वं स्वराजत्वं च सुवर्णावसरं मन्यन्ते ।

पुराणादिग्रन्थेषु वर्णिते राजधर्मे षट्त्रिंशदभिषेकस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । राज्याभिषेकः संस्कारो मन्यते
स्म । महाभारते राज्याभिषेकावसरे राजा वैन्यः प्रतिज्ञावचनानि यदुच्चारयति तत्तु राज्याभिषेकस्य पावित्र्यं
प्रकटयति, राजधर्मस्य सारतत्त्वं राजकीयपुरुषान् प्रबोधयति, कर्तव्यं प्रति प्रेरयति च —

प्रतिज्ञां चाधिरोहश्च मनसा कर्मणा गिरा ।

पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥

यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।

तत्तत्तच्छङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ (महा. शान्ति. ५९, १०६-१०८)

मन्त्रिणः कीदृशा भवेयुः ? अस्मिन् विषयेऽपि अर्थशास्त्रीयग्रन्थेषु चर्चा प्राप्यते । राजधर्मनिर्वहणार्थं
सचिवानां नियुक्तिरनिवार्याऽसीत्

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।

कुर्वति सचिवांस्तस्मात् तेषां च शृणुयान्मतम् ॥ (कौ. अर्थ. पृ. १२)

कौटिल्यस्यार्थशास्त्रेऽमात्यस्य योग्यतालक्षणान्यपि वर्णितानि —

जानपदः अभिजातः स्वाग्रहः कृतशिल्पः । चक्षुष्मान् प्राज्ञः धारयिष्णुः दक्षः वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमान्
उत्साहप्रभावभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिः मैत्रः दृढनिश्चयः शीलबलारोग्यसत्त्वरसंयुक्तः स्तम्भचापल्यवर्जितः
संप्रियः वैराणामकर्ता इति अमात्यसंपत् । (कौ. अर्थ. पृ. १४) मनुस्मृतिरपि अमात्यस्य योग्यतालक्षणानि दर्शयति

मौलान् शास्त्रविदः शूरांल्लब्धलक्षान् कुलोद्भवान् ।

सचिवान् सप्तचाष्टौ वा कुर्वीत परीक्षितान् ॥ (७-५४)

आधुनिकसमये एतानि लक्षणानि समवेक्ष्यामात्यनिर्वाचनं भवितव्यम् । अर्थशास्त्रपुराणादिग्रन्था अस्मिन्विषये
प्रेरका भवितुर्महन्ति ।

राज्याभिषेकमन्त्रेषु राष्ट्रस्य चेतनाचेतनतत्त्वैभ्यो राज्ञः संरक्षणस्य कामना प्रकटिता । स्वराष्ट्रस्यांतरिक-
व्यवस्थाविषये शत्रुपराक्रमसमये रक्षणकार्यविषये सुदृढसर्वविधसैन्यव्यवस्थारणदीक्षाविषये च तत्र उपदेशः प्रदत्तः
(अग्नि. अ. २१८, २४२; मत्स्य. २१४/२२६) । स्वराष्ट्रं समृद्धं न कृत्वा यो राजपुरुषो राष्ट्रनायको वा व्यक्ति-
गतसमृद्धिं सुखशान्तिं च इच्छति, राष्ट्रोपेक्षां करोति च, तेन राज्ञा कृतानि सर्वाणि यज्ञानि तपोऽसि व्यर्थानि कथितानि
पुराणादिग्रन्थेषु । यथा —

किं यज्ञैस्तपसा तस्य प्रजा यस्य न रक्षिताः ।

सुरक्षिताः प्रजा यस्य स्वर्गस्तस्य गृहोपमः ॥

अग्निपुराणे (२२३/७) तु स्पष्टरूपेणोक्तं यद् राष्ट्रपीडाकरो राजा नरके वसति चिरम् । प्रजाभ्यः

पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था]

करग्रहणमपि राजावधानपूर्वकं कर्तव्यम् । यथा भ्रमरः पुष्पं न पातयित्वा परागग्रहणं करोति, तथैव राजाऽपि प्रजानां पीडा न स्यात् तथा करग्रहणं कर्तव्यमिति गरुडपुराणवचनम् --

मधुपेव दुहेद् राष्ट्रं कुसुमं न पातयेत् ।

वत्सापेक्षि दुहेत्क्षीरं भूमिं गां चैव पार्थिवः ॥ गरुड. पूर्व. ११३/५)

भारतवर्षस्याध्यात्मिकसंस्कृतेरक्षणार्थं राजभिः संस्कृतिविरोधि - दैत्य - दानव - म्लेच्छादिभिरनेकाः संग्रामाः कृताः सन्ति । एतादृशयोऽनेकाः कथाः प्राप्यन्ते अस्माकं पुराणकाव्यादिग्रन्थेषु ।

धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु प्रस्तुता राजनीतिसिद्धान्ताः पुराणेषु कथामाध्यमेन विशदीकृताः । धर्मस्वरूपेण राजनीतिः प्रस्तुतीकरणं तु पुराणादिग्रन्थानां विशिष्टं प्रदानमस्ति । इदं तु आधुनिकराजकीयकार्येषु प्रेरणास्पदं भवितुमर्हति ।

अतः निष्कर्षभूतं तथ्यमिदमेव यद् भारतीयसंस्कृतिशेर्वर्धि, राजनीति-राजधर्मसंवर्धितं मानवहितसम्पादनक्षमं पुराणसाहित्यं अधुनाऽपि राजकीयक्षेत्रे शासनव्यवस्थार्थं सदैवापेक्षणीयं महत्त्वपूर्णं च वर्तते ।

पुराणेषु वर्णिता शासनव्यवस्था साम्प्रतकालेऽपि खलु सर्वथा उपादेया प्रेरकस्वरूपा च ।

अग्निपुराण में आयुर्वेद

केतनकुमार एच. भट्ट *

पुराण सर्व विद्याओं का अक्षय कोष है। बीसवीं शताब्दी को विज्ञान का मध्याह्न कहा गया है। जितने भी विज्ञान आज उच्चस्तर पर पहुँचे हैं, तथा जितने भी अधूरे हैं, उनमें से एक भी विज्ञान ऐसा नहीं होगा जिसका निर्देश किसी न किसी पुराण में न हुआ हो। अष्टादश महापुराणों में से अग्निपुराण एक ऐसा पुराण है जो अत्यंत विरल विषयों का निरूपण करता है।

अग्निपुराण 'आग्नेय पुराण', 'वह्निपुराण', 'अग्निपुराण' आदि नामों से प्रचलित है। अग्निपुराण अपना परिचय अनेकविध विद्याओं के संग्राहक के रूप में प्रदान करता है। उसमें भी विशेष रूप से आयुर्वेदीय दृष्टिकोण को ध्यान में रखते हुए अष्टादश पुराणों में अग्निपुराण का महत्त्वपूर्ण स्थान है। अग्निपुराण में काय चिकित्सा, कौमार भृत्य, अगदतन्त्र, भूतविद्या, शरीर रचना, स्वस्थवृत्त, द्रव्यगुण, भेषज (औषधि प्रयोग), रसशास्त्र, मन्त्र-चिकित्सा की प्रचुर सामग्री विद्यमान है। अग्निपुराण में जो आयुर्वेदीय सामग्री उपलब्ध है, वह प्रायः चरक एवं सुश्रुत संहिताओं के मूल श्लोको पर आधारित हैं। अग्निपुराण में प्राप्त आयुर्वेदीय सामग्री के अन्तर्गत 'वृक्षायुर्वेद' विषय पर प्रकाश विकीर्ण करना इस शोध लेख का प्रधान विषय है।

इस लेख में हम वृक्षों के प्रकार एवं उनको लगाने हेतु दिशा संकेत, पूजा, नक्षत्र विचार, जलसिंचन के विधान, वर्षाऋतु में जल सिंचन एवं वृक्षों के लगाने में दूरी, सघन वृक्षों के विकास पर प्रभाव, फलो एवं वृक्षों के संरक्षण के उपाय आदि बिन्दुओं की सविस्तर चर्चा करेंगे।

वृक्षायुर्वेद में प्रशस्त नक्षत्रों में वृक्षारोपण, घृत व दुग्ध आदि से सेचन तथा उनको क्रम से और कम से कम बीस हाथ की दूरी पर लगाना, सघन वृक्षों की कांट-छांट और फलसंरक्षण आदि के उपाय बताये गये हैं। अग्निपुराण और बृहत् संहिता में सामान्य रूपसे वर्णित इन विषयों की एक तुलनात्मक तालिका भी दी गयी है। घर के आसपास वृक्षों को लगाने हेतु दिशा संकेत में उत्तर आदि दिशाओं में प्लक्ष आदि के वृक्ष लगाना शुभ है। नक्षत्रविधान में हस्त आदि व चन्द्रमा की पूजा करके वृक्षारोपण प्रशस्त है। सिंचन हेतु उद्यान के मध्य में तडागादि का निर्माण, वृक्षों की दूरी में एक दूसरे से कम से कम बीस हाथ होना, फलनाश के संरक्षण हेतु विडंग व घृत को पंकमिश्रित कर सिंचन आदि अग्नि पुराण और बृहत् संहिता में सामान्य रूपसे वर्णित हैं।

वृक्षों के प्रकार एवं उनको लगाने के लिए दिशा संकेत :

वृक्षायुर्वेदमाख्यासे प्लक्षश्चोत्तरतः शुभः ।

प्राग्वटो याम्यतस्त्वाम्न आप्येऽश्वत्थः क्रमेण तु* ॥

धन्वन्तरि ने कहा 'अब मैं वृक्षायुर्वेद का वर्णन करूंगा। प्लक्ष (पिलखन) का वृक्ष घर से उत्तर की ओर शुभ होता है। वट का पूर्व में, आम का दक्षिण में, अश्वत्थ (पीपल) का पश्चिम में शुभ होता है।'।

* शोधछत्र, महर्षि वेद विज्ञान अकादमी, अहमदाबाद, गुजरात

पहेले बगीचे या घर के समीप शुभ करने वाले निम्ब, अशोक, पुन्नाग, शिरीष, प्रियंगु (ककुनी = कौनी) वृक्षो को लगाना चाहिए ।^१

दक्षिणां दिशमुत्पन्नः समीपे कण्टकद्रुमाः ।

उद्यानं गृहवासे स्यात् तिलान् वाप्यथ पुष्पितान्^२ ॥

घर तथा उद्यान के पास दक्षिण दिशा में उत्पन्न काण्टे वाले अथवा पुष्पित तिल के पौधे भी शुभ होते हैं ।

वृक्ष लगाने हेतु नक्षत्र विचार तथा जलसिंचन विधान :

गृहीयाद्रोपयेद् वृक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूज्य च ।

ध्रुवाणि पञ्च वायव्यं हस्तं प्राजेश वैष्णवम् ॥

नक्षत्राणि तथा मूलं शस्यन्ते द्रुमरोपणे ।

प्रवेशयन्दीवाहान् पुष्करीण्यान्तु कारयेत्^३ ॥

ब्राह्मण और चन्द्रमा की पूजा करके वृक्षो को लगावे अथवा ग्रहण करें । वृक्ष को लगाने में हस्त, उत्तरा फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तर भाद्रपदा, स्वाति, रोहिणी, श्रवण और मूल नक्षत्र श्रेष्ठ होते हैं । उद्यान में तालाब बनाए और उसमें नदी के प्रवाह से पानी लाए ।

तीनों उत्तरा, रोहिणी, मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा, मूल, विशाखा, पुष्य, श्रवण, अश्विनी तथा हस्त आदि नक्षत्र दिव्य दृष्टि वाले मुनियों ने वृक्ष रोपने के लिए उत्तम कहे हैं ।^४

हस्ता मघा तथा चैत्रमाद्यं पुष्य सवासवम् ।

जलाशय समारम्भे वारुणं चोत्तरात्रयम्^५ ॥

जलाशय निर्मित करने हेतु हस्त, मघा, अनुराधा, पुष्य, ज्येष्ठा, शतभिषा तथा तीनों उत्तरा शुभ होते हैं ।

संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत् समाचरेत् ।

अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः ॥

अशोकः कदली जम्बूस्तथा बकुलदाडिमाः ।

सायं प्रातस्तु घर्मातौ शीतकाले दिनान्तरे^६ ॥

वरुण, विष्णु और मेघ देवता का पूजन करके निम्ब, अशोक, नागकेसर, शिरीष, प्रियंगु का आरोपण करें ।

पवित्र होकर स्नान, चन्दनादि से वृक्ष की पूजा करके अन्यत्र लगावें । इस प्रकार लगाने से उन्हीं पत्रों में वनस्पति लग जाती है ।^७

अशोक, कदली, जम्बू, मौलसिरी तथा दाडिम का आरोपण करें । ग्रीष्म ऋतु में सायं, प्रातः तथा शीत ऋतु में मध्याह्न में जल से सींचे ।

लगाये हुए वृक्षो को ग्रीष्म ऋतु में सुबह-शाम, शीतकाल में एक दिन बाद सींचना चाहिए ।^८ वर्षाऋतु में जल सिंचन एवं वृक्षो के लगाने में दूरी :

वर्षा-रात्रौ भुवः शोषे सेक्तव्यारोपिता द्रुमाः^९ ।

वर्षाऋतु में रात्रि में जमीन का जल सूखने पर वृक्ष का रोपण करें या नया द्रुम लगायें तथा वृक्षों में जलसिंचन करें ।

सघन वृक्षों के विकास पर प्रभाव :

उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ॥

स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशावरम् ।

विफलाः स्युर्धनाः वृक्षा शस्त्रेणादौ हि शोधनम्^{११} ॥

वृक्षों में बीस हाथ का अन्तर उत्तम तथा सोलह हाथ का अन्तर मध्यम होता है । बारह हाथ से कम अन्तर वाले वृक्षों को अन्यत्र लगावे । सघन वृक्ष फल कम देते हैं । पहले उनकी कैची आदि से कांट-छांट कर लें ।

एक वृक्ष से दूसरा वृक्ष बीस हाथ पर लगाना उत्तम, सोलह हाथ पर मध्यम और बारह हाथ पर लगाना अधम है^{१२} ।

विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेच्छीत वारिणा ।

फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः^{१३} ॥

विडंग, घी और कीचड़ लेप कर वृक्षों को शीतल जल से सींचे । फलों के नाश में कुलथी, माष, मुद्ग, जौ और तिलों की खाद दें ।

रोगी वृक्षों की चिकित्सा में पहले वृक्ष का जो अंग विकार युक्त हो उसको शस्त्र से काट डालें पुनः विडंग, घृत और पङ्क (कीचड़) को मिलाकर वृक्षों में लेप करें । तत्पश्चात् दुग्ध मिश्रित जल से सींचे^{१४} ।

वृक्ष में फल न लगे तो कुलथी, माष, मुद्ग, तिल, यव आदि को दुग्धमिश्रित कर उबालें । उष्णोपरान्त शीतल कर उससे फल और फूलों की वृद्धि के लिए वृक्षों को सींचे^{१५} ।

घृतशीतपयः सेकः फलपुष्पाय सर्वदा ।

आविकाजशकृच्चूर्णं यच्चूर्णं च तिलानि च ॥

गोमांसमुदकं चैव सप्तरात्रं निधापयेत् ।

उत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादि वृद्धिदः^{१६} ॥

फल एवं फूल हेतु घृत और शीतल जल से सींचे और छाग(बकरी) की शकृत्(मींगडी) का चूर्ण, जौ का चूर्ण तथा तिल, किसी पशु का मांस और जल मिलाकर सात दिन तक रखें । फिर उसकी खाद डालें । इससे सब प्रकार के वृक्षों में फल-फूल की वृद्धि होती है ।

भेड़ और बकरी की मँगन (मेडार) का चूर्ण दो आढक, तिल एक आढक, सतु एक प्रस्थ, जल एक द्रोण तथा गोमांस एक तुला आदि का मिश्रण एक पात्र में सप्तरात्र तक रखें । तत्पश्चात् फल-फूलों की वृद्धि के लिए उससे वृक्ष, गुल्म और लताओं को सींचें^{१७} ।

मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः^{१८} ॥

मछली के जल से सींचने से वृक्षों की वृद्धि होती है । शाखा प्रशाखायें प्रस्फुटित होती हैं ।

वृक्षो के रोगनाशक उपाय :

विडङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं मांसं हि ब्रोहम् ।
सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगमर्दनम्^{१९} ॥

१. विडंग और चिरायता से युक्त मछली का मांस वांछित फल देता है । विशेष रूपसे सभी वृक्षों का रोग नाशक होता है ।

वर्षारात्रे भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिताद्गुमाः ।
विडङ्गघृत संयुक्तान् सेचयेच्छ्रीतवारिणा ॥
फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः ।
घृतशीतपयः सेकः फलपुष्पाय सर्वदा^{२०} ॥

२. वर्षाऋतु में पृथ्वी के सूखने पर लगाये हुए वृक्षों को सींचना चाहिए । विडंग और घृत से युक्त शीतल जल से वृक्षों को सींचना चाहिये ।

३. ऋतु में फल के नाश होने पर कुलत्थ, माष, मृद, तिल और जौ की खाद दें । फल व फूलों की वृद्धि के लिए घृत युक्त शीतल जल से सींचना चाहिये ।

मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः ।
अविकाजसकृच्चूर्णं यव चूर्णं तिलानि च^{२१} ॥
गोमासमुदकं चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।
उत्सेकं सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदम् ॥
मत्स्योदकेन शीतेन आम्राणां सेक इष्यते ।
प्रशस्तं चाप्यशोकानां कामिनीपादताडनम् ॥
खर्जूरनारिकेलादेर्लवणादिभिर्वर्द्धनम् ।
विडङ्गमत्स्यमांसादिभिः सर्वेषां दोहदं शुभम्^{२२} ॥

४. मत्स्योदक द्वारा मात्र जल से सींचना आमों के लिए इष्ट है ।

५. अशोक वृक्ष में स्त्रियों के चरणों से ताडना शुभ होता है । खर्जूर और नारियेल आदि में नमक के पानी से वृद्धि होती है ।

६. विडंग और मछली तथा मांस मिश्रित जल से सब वृक्षों की दोहद (इच्छायें) पूर्ण होती हैं ।
त्रिशीतक एवं पंचवर्ण :

जातीफलं सकर्पूरं चन्दनं च त्रिशीतकम् ।
पीतानि शुक्लवर्णानि तथा शुक्लादि भार्गव^{२३} ॥

जायफल, कर्पूर और चन्दन त्रिशीतक कहलाता है । पीला, हरा, श्वेत, काला और रक्त आदि ये पंचवर्ण कहलाते हैं ।

वर्णों के पर्याय - वृक्षों के रूप में :

अवदातः सितौ गौरौ प्लक्षो धवलोर्जुनः ।
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥

कृष्णो नीलासितश्यामाकालश्यामलमेचकाः ।

पीतौ गौरौ हरिद्राभः पलाशो हरितो हरित्^{२५} ॥

अवदात, सित, गौर, प्लक्ष, धवल, अर्जुन आदि शुक्ल (सफेद) वाचक हैं ।

हरिण, पाण्डुर, और पाण्डु, पीलापन लिए हुए सफेद के नाम हैं ।

कुछ पाण्डु को धूसर कहते हैं, नील, असित, श्याम, काल, श्यामल, मेचक, आदि काले रंग के सूचक हैं । पलांशू, हरित, हरित् हरे रंग के पर्याय हैं ।

रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।

अव्यक्तरागःस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः^{२६} ॥

रोहित, लोहित, रक्त, शोण, कोकनदच्छवि, अव्यक्तराग, अरुण आदि लाल रंग के वाचक हैं । श्वेत और रक्त को पाटल कहते हैं ।

उपसंहार :

संक्षेप में अग्निपुराण में प्राप्त वृक्षों के प्रकार एवं उनको लगाने के लिए दिशा-संकेत, नक्षत्रविचार, वृक्ष में खाद डालने की विधि, वृक्षों में जलसिंचन करने की पद्धति, वृक्षारोपण के लिए दूरी निर्धारण, सघन वृक्षों के विकास पर प्रभाव, वृक्ष के संरक्षण आदि निर्देश हमारे पौराणिक महर्षियों के वृक्षायुर्वेद सम्बन्धी ज्ञान के परिचायक हैं । जो महर्षि वृक्षों, पशुपक्षियों तक के कल्याण के लिए सचेष्ट हैं, वे मानवकल्याण के प्रति कितने प्रयत्नशील रहे होंगे ? उसका सहज अनुमान लगाया जा सकता है ।

अन्त में कहने का तात्पर्य यह है कि सहस्रों वर्ष पूर्व हमारे महर्षियों द्वारा पर्यावरण संरक्षक वृक्षों के बारे में जो सन्देश व उपदेश दिया गया था वह आज भी इतना उपयुक्त एवं अनुकरणीय है, जितना की प्राचीन काल में था ।

अग्निपुराण जैसे धीर, गम्भीर सागर के विशाल तट पर परिभ्रमण द्वारा उपलब्ध हुए विचार मौक्तिक्यों को एकत्र करके पुराणप्रेमी बहुजन समाज समक्ष प्रस्तुत करने का यह स्वल्प प्रयत्न मात्र है । इससे लोगों में पर्यावरण, वृक्षारोपण, वृक्षसंरक्षण प्रति जागरूकता पैदा होगी तो शोधार्थी का परिश्रम सार्थक होगा ।

पादटीप

१. अग्निपुराण (अ.पु.). २८२.१
२. अरिष्टशोकपुन्नागशिरीषा... रोपणीया गृहेषु वा । बृ.सं..., वृक्षायुर्वेदाध्याय ३ काश्यपमतानुसारेण ।
अशोक चम्पकारिष्ठ पुन्नागश्च प्रियंगवः, शिरीषोदुम्बुराः श्रेष्ठ पारिजातकमेव च ।
एते वृक्षा शुभा ज्ञेयाः प्रथमं तांश्च रोपयेत्, देवालये तथोद्याने गृहेषूपवनेषु च ॥
३. अ.पु. २८२.२
४. अ.पु. २८२.३, ४
५. ध्रुवमुदुलविशाखा गुरुभं... दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भाति-बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, ४३१
६. अ.पु. २८२.५
७. अ.पु. २८२.६, ७
८. शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा... पत्रैस्तैरेव जायते । - बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, ४
९. सायं प्रातश्च धर्मतौ... सेक्तव्या रोपिताः द्रुमाः । - बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, ९
१०. अ.पु. २८२.८
११. अ.पु. २८२.८, ९
१२. उत्तमं विंशतिर्हस्ता... कार्यं वृक्षाणां द्वादशावरम् । - बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, १२

१३. अ.पु. २८२.१०

१४. चिकित्सितमथ तेषां... सेचयेत् क्षीरवारिणा । - बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, १५

१५. फलनाशे कुलत्थैश्च... फलपुष्प समृद्धये । - बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, १६
काश्यपमतानुसारेण -

शाखावितपपत्रैश्च छायाविहिताश्च ये,

येऽपि पर्णफलैः हीना रुक्षा फलैश्च पाण्डुरैः

शीतोष्ण वर्षवाताद्यैर्मूलैर्वा मिश्रितैः अपि,

शाखिनौ तु भवेद्रोगो द्विपानौ लेखनेन च ।

चिकित्सितेषु कर्तव्या ये च भूयः पुनर्नवा,

शोधयेत्प्रथमं शस्त्रैः प्रलेपं दापयेत्ततः

कर्दमेन विडङ्गैश्च घृतमिश्रैश्च लेपयेत्,

क्षीरतोयेन सेकः स्याद्रोहणं सर्वं शाखिनाम् ॥ - का.सं.

१६. अ.पु. २८२.११.१२

१७. अविकाजशकृच्चूर्णं स्याद के... फलपुष्पाय । - बृ.सं. वृक्षायुर्वेदाध्याय, ७-१८

विशेषः-यही विचार काश्यप के हैं, मात्र श्लोक में शब्दभिन्नता है ।

१८. अ.पु. २८२.१३

१९. अ.पु. २८२.१४

२०. अ.पु. २४७.२६, २७

२१. अ.पु. २४७.२८

२२. अ.पु. २४७.२९-३१

२३. अ.पु. २६७.२०

२४. अ.पु. ३६०.५४

२५. अ.पु. ३६०.५५

सन्दर्भ ग्रन्थसूचि

१. अग्निपुराण उपाध्याय बलदेव, चौखम्बा संस्कृत सीरिज, वाराणसी, १९६६
भट्ट जी.बी., सरस्वती प्रेस, कलकत्ता, १९८२
२. काश्यपसंहिता वृद्ध जैवक, श्री सत्यपालभिषगाचार्य, प्रो. आयुर्वेदिक कालेज, गुरुकुल कांगड़ी,
हरद्वार, १९६३
३. कूर्मपुराण अनु. चौधरी नारायणसिंह, संपा. गुप्त आनन्द स्वरूप, सर्व भारतीय काशीराजन्यास,
वाराणसी, १९७२
४. बृहत्संहिता-खण्ड १ भट्ट उत्पल टीका सहित, १९५२
५. ब्रह्माण्डमहापुराण संपा. शर्मा के.बी, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, १९८३
६. भविष्यपुराण प्रका. खेमराज श्रीकृष्णदास, श्री वेंकटेश्वर स्ट्रीम प्रेस, मुम्बई, १९५९
७. मत्स्यपुराण आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, पुणे, १९०७
८. महाभारतम् श्रीमन्नीलकण्ठ विरचित-भारतभावदीपाख्य टीकया
(अनुशासनपर्व, समेतम्, संपा. पं. किंजवाडेकर रामचन्द्र शास्त्री, ऑरियन्टल बुक्स रीप्रिन्ट कोर्पोरेशन,
वनपर्व, शान्तिपर्व) नई दिल्ली, द्वितीय संस्करण, १९७९
९. वायुपुराण अनु. त्रिपाठी रामप्रताप शास्त्री, हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग, द्वितीय संस्करण,
१९८७
१०. स्कन्दपुराण वेंकटेश्वर प्रेस, मुंबई.

महाभारत में लोकनिर्माण की राजकीय योजनाएँ : एक विवेचन

डॉ. दक्षा जंखित प्रजापति *

प्रजा के सामान्य रक्षणमात्र से ही राजा का कार्य समाप्त नहीं हो जाता था। उसे लोक को ऐसी भी सुविधाएँ प्रदान करनी पड़ती थी जिनसे वह अपने निवास, कृषि, पशु, वाणिज्य, धन, धर्म आदि की भी व्यवस्था करने में समर्थ हो। यद्यपि प्रजा इन आवश्यकताओं की पूर्ति स्वयं भी कर सकती थी तथापि उसे परिष्कृत एवं संस्कृत रूप, विशेष सुविधा तथा असमर्थ जनों की व्यवस्था हेतु राजा के सहयोग की आवश्यकता थी। राजा प्रजा को इन सुखों को देने के लिए अनेक रचनात्मक कार्य सम्पन्न करता था। लोकसुखार्थ होने से इन कार्यों को लोक - निर्माण कार्य (पब्लिक वर्क्स) कहा जाता है।

ये कार्य राजा पर अतिरिक्त कर्म के रूप में नहीं लादे गये थे, अपितु उसके द्वारा विभिन्न व्यक्तित्वों की परिधि में सम्पादित कर्म ही थे। वस्तुतः सजा के रक्षात्मक, पालनात्मक अथवा रंजनात्मक इन तीनों कर्मों में एक ही की सीमा इतनी विस्तृत थी कि लोक सुख के लिए अपेक्षित समस्त कर्मों का पूर्ण समावेश हो जाता था। अतः कभी राजा शत्रुओं से रक्षा के लिए पुर, दुर्ग, आदि का निर्माण करता था, कभी कृषि, पशु, वाणिज्य, और उद्योग के निमित्त जल आपण-विपण, मार्ग तथा कच्चे माल की व्यवस्था, कभी समाज के अध्यात्म-गुरु ब्राह्मण और संन्यासियों के लिए आवसथ तथा शून्यागार, कभी सामान्यजन सुख हेतु सभा, आराम, विहार, उद्यान, आदि और कभी धर्मप्राण प्रजा के लिए देवालय और देव-यजन-मण्डप आदि को भी। इस प्रकार राजा द्वारा सम्पादित लोक-निर्माण कार्यों का दर्शन रक्षानिमित्त, आर्थिक कल्याण हेतु, मनोरंजनार्थ तथा धर्माभिवृद्धि या पूर्णतः धर्मकर्म के उद्देश्य से की गई रचनाओं के रूप में होता है।

रक्षा निमित्त किये गये लोकनिर्माण के कार्य :

शान्ति और अशान्तिकाल में प्रजा की रक्षा के उद्देश्य से सम्पादित कर्मों की गणना यहाँ होती है।

दुर्ग - निर्माण :

दुर्ग राष्ट्र - रक्षा का सर्वप्रमुख साधन था। दुर्ग के कारण शत्रुओं को राजा और प्रजा तक पहुँचने में कठिनाई होती थी। उनके लिए दुर्गम होने से ही इसकी दुर्ग संज्ञा थी। शुक्र और सोमेश्वरसूरी दोनों ने भिन्न-भिन्न शब्दों में प्रायः एक ही तथ्य कहकर दुर्ग की परिभाषा की थी। शुक्र के अनुसार जिसको प्राप्त करने में शत्रुओं को कष्ट हो और जो आपत्काल में राजा की रक्षा करे वही दुर्ग है। सोमेश्वर के मतानुसार जिसके सामने जाने से शत्रु दुःख प्राप्त करते हैं अथवा जहाँ दुर्जन के उद्योग और अपने दोष से आयी हुई आपदा दूर होती है वह दुर्ग है।^१ मनु दुर्ग की आवश्यकता इसलिए समझाते थे क्योंकि दुर्गस्थ एक भी सैनिक शत्रुओं के सौ - सौ को परास्त कर सकता था^२। इन सब परिभाषाओं के मूल में शत्रु से रक्षा का भाव निहित है।

तत्कालीन परिस्थितियाँ अशान्त थी और प्रायः प्रत्येक जनपद को शत्रु के आक्रमण की आशंका प्रतिक्रिया बनी रहती थी। अतः उस समय राजा के समस्त निर्माण कार्यों में दुर्ग स्थान विशेष महत्त्व का

* व्याख्यात्री, श्रीमती सद्गुणा सी.यु. आर्ट्स कोलेज, अहमदाबाद, गुजरात

था। युधिष्ठिर ने भीष्म से कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति^{१३}। पूछा और उन्होंने पुर विधान को दुर्ग कर्म^{१४} का नाम लेकर सर्वप्रथम षड्विधं दुर्गों की ही आवश्यकता और निर्माण के विषय में कहना प्रारम्भ किया था^{१५}।

दुर्गों के निर्माण में विशेष योग राजा का ही होता था क्योंकि उसके विभिन्न-विभिन्न विभागों और प्रकोष्ठों का ज्ञान सर्वसाधारण से अपेक्षित नहीं था। रक्षा के प्रधान उत्तरदायी, विशेष बल एवं धन से समन्वित होने के कारण राजा ही अत्यन्त विशाल निर्माण कार्य में समर्थ भी था।

पुरनिर्माण :

सामान्यतः दुर्ग, पुर अथवा नगर एकार्थवाचक थे और सबका अर्थ राजधानी प्रधानतः इष्ट था। इसका एक कारण भी था। कहीं पर राजधानी की रचना दुर्गवत् होती थी और कहीं नगरवत्। नगरवत् रचना में नगर के अन्दर दुर्ग होता है, और दुर्गवत् रचना में दुर्ग के अन्दर नगर^{१६}।

पुर अथवा नगर दोनों प्रकारों में चाहे किसी भी रीति के हों उनकी रक्षा के लिए दृढ़ प्राकार और परिखा का होना आवश्यक था^{१७}। इनके अतिरिक्त भाण्डागार, आयुधागार, यन्त्रादि, काष्ठ, लोह, तुष, अंकार, मज्जा, स्नेहादि, आयुध, शर, चर्म, स्नायु आदि रक्षोपयोगी तथा जीवनोपयोगी पदार्थों का भी संचय नगर-निर्माण के समय अपेक्षित था^{१८}। पुर में चत्वर, आपण की व्यवस्था भी होती थी^{१९}। प्रशस्त निवेशों से समन्वित नगर हितकर समझा जाता था।

नगर में विद्वान् शिल्पी, शूरजन, ब्रह्मघोष के कर्ता, आचार्य, ऋत्विक्, पुरोहित, स्थपति, सांवत्सर-चिकित्सक आदि चारों वर्णों के लोग रह सकते थे। किसी भी वर्ग के व्यक्ति का नगर से बहिर्वास अभीष्ट नहीं था^{२०}।

महाभारत में अनेक राजाओं द्वारा निर्मित तथा सुरक्षित नगरों का वर्णन उपलब्ध होता है। जनक की राजधानी सुरक्षित धर्म सेतुसमाकीर्णा, यज्ञोत्सववती शुभ गोपुर तथा अट्टालकों से सुशोभित और गृह प्राकार - युक्त थी। उसमें अच्छे पथ बने हुए थे और लोग अश्व, रथ आदि वाहनों से सुसज्जित होकर हृष्ट और पुष्ट थे^{२१}। उपरिचर के पाँच पुत्रों ने अपने-अपने नाम से शुक्तिमती नदी के तट पर पाँच पुर बसाये थे।^{२२} युधिष्ठिर ने स्वयं 'खाण्डव - प्रस्थ' बसाया था जिसमें परिखा, प्राकार, बड़े-बड़े द्वार, शस्त्र-अस्त्र से सुसज्जित वीर, नानाविध यंत्र, सुन्दरमार्ग, चतुर्वर्ण के लोग, बहुभाषाविद् सज्जन तथा कुशल शिल्पीगण भी थे। उसमें बहुविध वृक्षों से पूर्ण उद्यान, वापी सर, पुष्करिणी तड़ाग आदि भी थे^{२३}। यद्यपि सर्वत्र समस्त वर्णित नियमों के अनुसार ही निर्माण नहीं हुआ होगा, तथापि उनमें तत्कालीन आवश्यक विधानों और आवश्यकताओं का ध्यान देशानुसार राजाओं ने अवश्य किया होगा। राजा, उसके अमात्यगण, पुत्र, भाई, और बान्धव राजधानी में ही सामान्यतः रहते थे अतः वहाँ पर ही नगर की रचना में विशेष ध्यान दिया जाता रहा हो, ऐसी बात नहीं। जनपद के समस्त नगरों के निर्माण में राजा का पूर्ण सहयोग होता था और यथा सम्भव आवश्यकताओं के समस्त पदार्थों का संकलन भी वहाँ उसके परिजन किया करते थे।

सभा :

राजा अपने अमात्य, पुरोहित आदि के साथ जिस स्थान पर बैठकर राज्य से सम्बद्ध न्याय आदि कार्य करता था, उसे सभा कहते थे। सभा का वास्तविक अर्थ है 'सह भान्ति शोभन्ते जना यस्याम्' - अर्थात् जहाँ पर लोग साथ-साथ सुशोभित होते हैं, उसे सभा कहते हैं। सभाओं में राजा अपने सहायकों के साथ

राष्ट्र हित के समस्त कर्म करता था। प्रायः ऋषि-महर्षियों का स्वागत भी सभा में ही किया जाता था। सभा निर्माण का कार्य पुरनिर्माण की भाँति राजा ही करता था। सूत्र - काल से ही उस पर सभानिर्माण का भार डाला गया था। आपस्तम्ब ने पुर की दक्षिण दिशा में 'सभा' बनवाने का विधान किया था^{१५}।

महाभारत में अनेक सभाओं का उल्लेख मिलता है। विराट की राजधानी में भी सभा थी जहाँ मन्त्रीगण, पुरजन, और अन्य लोग भी आवश्यकतानुसार आया करते थे^{१६}। द्वारका की 'सुधर्मा' सभा उन दिनों अपने सौन्दर्य के लिए प्रसिद्ध थी। वहाँ किसी भी घटना के घटित होने पर समाज एकत्र हो जाया करता था^{१७}। वृषपर्वा की सभा अनेक रत्नों से जड़ित थी। उसी की सभा का 'मणिमय भाण्ड' मय ने युधिष्ठिर की सभा में लगाया था^{१८}। युधिष्ठिर द्वारा निर्मित कराई गई 'सभा' आश्चर्यजनक थी। मनुष्यलोक में उन दिनों उसके समान कोई भी सभा नहीं थी, वह सब ऋतुओं में सुखद, देखने में अतीव सुन्दर, मनोरम, विमानाकार थी और उसका विस्तार दससहस्रकिष्कु था^{१९}। धर्मराज की सभा को देखकर दुर्योधन के आग्रह पर धृतराष्ट्र ने भी हस्तिनापुर में एक सभा बनवाई थी जिसमें एक सहस्र स्तम्भ थे जो हेम और वैडूर्य से जड़े थे, शत - शत द्वार और स्फटिक के तोरण थे जिसकी लम्बाई एक कोस थी^{२०}। सभाओं से राजा का सीधा सम्पर्क रहता था, अतः इनके निर्माण का भार भी राजा पर ही था।

आर्थिक कल्याण के सम्बद्ध निर्माण कार्य :

राजाओं द्वारा सम्पादित अथवा प्रोत्साहित वे समस्त रचनात्मक कर्म जिनमें कृषि से सम्बद्ध तड़ाग, कुल्या, तथा वाणिज्य से सम्बद्ध मार्ग, संक्रम आदि का विशेष उल्लेख मिलता है।

तड़ाग :

तड़ाग प्रायः कृषि की वृद्धि के लिए राजाओं द्वारा बनवाये जाते थे। राजाओं की ओर से सदा यह प्रयास किया जाता था कि राष्ट्र में जल की कमी न हो।

तड़ागों से बहुविध लाभ होने से उनके निर्माण को धार्मिक महत्त्व प्राप्त हो गया था। देव, मनुष्य, गन्धर्व, पितृगण, सर्प, राक्षस, तथा स्थावर और जंगम भी जलाशय का आश्रय लेकर तृप्त होते हैं, अतः इनका निर्माण करने वाले व्यक्ति को त्रिवर्ग का फल एकसाथ मिलने की घोषणा की गयी थी^{२१}। सर्वतृप्ति का साधन होने से तड़ाग का निर्माता तीनों लोकों में पूज्य समझा जाता था। सर्वदा चेष्टा की जाती थी कि रमणीय, विचित्र, धातुयुक्त एवं नानाविध प्राणियों से समन्वित प्रदेशों में तड़ागों का निर्माण हो जिससे उनसे सब प्रकार का लाभ लोक को हो सके^{२२}। जिस जलाशय का जल जितने ही अधिक दिनों तक समाप्त नहीं होता उसके निर्माता को उतना ही अधिक और उत्कृष्ट कोटि के स्वर्ग प्राप्ति का विधान था^{२३}। युधिष्ठिर ने युद्ध में मृत बान्धवों के और्ध्वदैहिक कर्म के रूप में अनेक तड़ागों का निर्माण कराया था^{२४}। विविध कर्मों के लिए जल की आवश्यकता होने के कारण युधिष्ठिर ने 'खाण्डवप्रस्थ' बसाते समय अनेक विस्तृत तड़ागों का निर्माण कराया था^{२५}।

कुल्या :

"क्षेत्रे कुल्येव" शब्दों से, कुल्या और क्षेत्र का घनिष्ठ सम्बन्ध ज्ञात होता है। कुल्या सम्भवतः सिंचाई के लिए नदियों से निकाली गई नहरों का नाम था।

क्षेत्र से विशेष सम्बन्ध होने पर भी राजाओं द्वारा एकमात्र कृषि के लिए ही इनके बनवाये जाने का उपक्रम प्रायः नहीं किया गया। तड़ाग की भाँति कुल्या निर्माण भी धर्म विषय बन गया था। मृतात्माओं महाभारत में लोकनिर्माण की राजकीय योजनाएँ : एक विवेचन]

की तृप्ति के लिए उनके और्ध्वदैहिक कर्मों के रूप में कुल्या-निर्माण का बहुशः उल्लेख महाभारत में मिलता है। जतुगृह के साथ कुन्ती सहित पाण्डवों का भी दाह सुनकर धृतराष्ट्र ने अपने पुरुषों को शीघ्र ही वारणावत में शुभ्र एवं विशाल कुल्याओं के निर्माण का आदेश दिया था^{३५}। इसी प्रकार युधिष्ठिर ने भी नारद से धृतराष्ट्र, कुन्ती आदि के वन में जल कर मर जाने का समाचार सुनकर, उनके मरणस्थलों पर विविध कुल्याओं के निर्माण के लिए अपने परिजनों को भेजा था^{३६}।

कूप :

कूपों का क्षेत्रसिंचन आदि के निमित्त प्रयोग किया जाता था अथवा नहीं, इसका स्पष्ट वर्णन नहीं किया जा सकता। सम्भवतः आजकल जिस प्रकार थोड़ी सी भूमि की सिंचाई के लिए कूँओं के जल का उपयोग लिया जाता है उसी प्रकार का होता रहा हो। सामान्यतः मानव के दैनिक उपयोगों के लिए आवश्यक जल की पूर्ति कूपों से की जाती थी। अमरकोश ने कूप का पर्यायवाची शब्द 'उदपान' दिया है^{३७}। महाभारत में अनेक स्थलों पर कहीं कूप और कहीं उदपान का उल्लेख है^{३८}। भीष्म के राज्य-रक्षण-काल में राष्ट्र में कूप आदि के आधिक्य^{३९} के कारण ऐसा अनुमान होता है कि सामान्यतः राजा शान्ति काल में भी कूपों का खनन, शोधन आदि स्वयं करते थे अथवा इन कर्मों में प्रवृत्त लोगों को सहायता देते थे।

मार्ग :

महाभारत में कई प्रकार के मार्गों का उल्लेख है। कुछ स्थल मार्ग थे और कुछ जल-मार्ग, तथा कुछ जल तथा स्थल दोनों से सम्बद्ध संक्रम आदि। इनमें कुछ का महत्त्व वाणिज्य और व्यापार के लिए था और कुछ का राष्ट्रीय सुरक्षा तथा सुविधा हेतु था।

स्थल-मार्ग :

स्थल-मार्ग प्रधानतः दो प्रकार के थे। प्रथम वे जो एक देश या नगर से दूसरे देश या नगर को सम्बद्ध करते थे, और दूसरे नगर, ग्राम आदि स्थानीय आवागमन के लिए थे।

महाभारत में अनेक ऐसे स्थल मार्गों का विवरण मिलता है जो एक देश से दूसरे देश तथा एक नगर से दूसरे नगर को जोड़ते थे। जाजलि को भूतों ने सागर तट से ही काशी को जाने वाले मार्ग का निर्देश किया था^{४०}। कृष्ण के द्रुपद की राजधानी से आने जाने, दौत्यकर्म हेतु हस्तिनापुर आने जाने, शल्य के रथादि के साथ आने जाने तथा युधिष्ठिर के तीर्थों और पाण्डवों के दिग्विजय आदि के लिए आने जाने के वृत्तान्तों से तत्कालीन विशाल और अत्यन्त लम्बे देशदेशान्तरों को सम्बद्ध करनेवाले मार्गों का ज्ञान होता है। सम्भवतः प्रत्येक राजा अपने राज्य की सीमा तक के मार्गों का निर्माण तथा देख भाल का उत्तरदायी था। दौत्य के लिए कृष्ण के हस्तिनापुर को आगमन के समय नगर के बाहर दूर तक मार्गों को सुसज्जित तथा सुखसुविधाओं से युक्त करने का आदेश धृतराष्ट्र ने दिया था।

नगरों में मार्ग की व्यवस्था राजा द्वारा करायी जाती थी। सडकों, प्रतोलियाँ, एवं उपमार्गों के स्वरूप का जैसा विस्तृत विवरण परवर्ती शुक्रनीतिसार^{४१} आदि ग्रन्थों में उपलब्ध होता है, वैसा महाभारत में नहीं, तथापि नगरनिर्माण के लिए दिये गये उपदेशों तथा विभिन्न परिभ्रमणकारियों के नगरविशेष में पहुँचने पर उसके वर्णनों से महाभारतकाल के नगरों के मार्गों का स्वरूप ज्ञात हो जाता है। भीष्मने 'दुर्ग-कर्म' के नियमों का वर्णन करते समय उसमें 'चत्वारों' का होना आवश्यक बतलाया था^{४२}। धृतराष्ट्र ने भी 'षट्पथं सर्वतोदिशम्' नगर की सर्वदा रक्षा का उपदेश युधिष्ठिर को दिया था^{४३}। इन्द्रप्रस्थ को बसाते समय युधिष्ठिर ने सुन्दर,

विभक्त और बड़े मार्गों का निर्माण कराया था जिनके दोनों ओर श्लेत भवनों की छटा दर्शनीय थी^{३५}। इसी प्रकार अन्य नगरों के विस्तृत वर्णनों का अध्ययन करते समय मार्गों का उल्लेख अवश्य मिलता है।

राजमार्गों का नगरों में विशेष स्थान था। किसी भी पूर्व अथवा प्रसन्नता के दिन, किसी विशेष अतिथि के आगमन पर अथवा राजाओं के ही नगरप्रवेश के समय राजमार्ग-शोभन की प्रथा थी। युद्धान्तर पाण्डवों के नगर प्रवेश करने पर नगरवासियों द्वारा श्वेतमालाओं, पताकाओं, वेदियाँ, धूपदीप आदि से आच्छादित राजमार्गों^{३६} तथा अत्यन्त अलंकृत किये गये चत्वरों से समन्वित नगर चन्द्रोदय के समय बढ़ते हुए महोदधि के समान लग रहा था^{३७}।

“जलवानस्तृणवान् मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते।”^{३८} से ज्ञात होता है कि तत्कालीन मार्गों को सुगम्य तथा सम बनाया जाता था और उनके किनारे पेयजल तथा विश्राम योग्य वनस्पतियों वृक्षादि का भी प्रबन्ध किया जाता था। नगर की सड़कों की स्वच्छता तथा मरम्मत आदि का काम पर्वों, उत्सवों या अतिथियों के आगमन पर मार्गशोभन के अवसर पर विशेषतः राजा और प्रजा दोनों की ओर से होता रहा होगा, किन्तु महापथों का, जिनसे होकर राजकीय अतिथि अथवा सहायक राजागण आया करते थे। जीर्णोद्धार और उनके किनारों पर सभा, वापी, वृक्ष, जल आदि की व्यवस्था राजाओं द्वारा ही करायी जाती होगी। उद्योग पर्व में सहायतार्थ आ रहे राजाओं के स्वागत निमित्त कौरव - पक्ष द्वारा किये गये पथसम्बन्धी कर्म विशेष महत्त्वपूर्ण थे।

जलमार्ग :

महाभारत में अनेक स्थलों पर नावों एवं पोतों का उल्लेख मिलता है^{३९}। जलमार्ग का प्रयोग विशेषकर व्यापारी वर्ग करता था, क्योंकि समुद्र या जलस्थानों में पोतों के नष्ट - भ्रष्ट होने के साथ वणिकों की दुर्गति प्रदर्शित की गयी थी।

महाभारत में पत्तन शब्द का प्रयोग कई बार हुआ है। कर्ण ने दुर्योधन से कहा था कि सागर पर्यन्त पर्वत, वन, ग्राम, आकर एवं पत्तनों से मण्डित निखिल धरा उसकी हो गयी थी^{४०}। सहस्रबाहु ने ग्राम, पुर, घोष और पत्तनों को बाणों से जलाकर क्षार कर दिया था^{४१}। परवर्ती शास्त्रकारों ने ‘पत्तन’ और ‘पट्टण’ नामक वसतियों का सम्बन्ध जलमार्गों से जोड़ा था। सम्भव है जलीय - व्यापार करने वाले वणिकों की जलाशयों की समीपवर्ती बस्ती को ही ‘पत्तन’ कहा जाता हो।

रक्षा के दृष्टिकोण से भी जलमार्ग व्यवस्था राजा का कर्तव्य था। कई प्रकार के दुर्गों में एक ‘अब्दुर्ग’ भी था^{४२}। यदि तत्कालीन राजाओं ने ऐसे दुर्गों की व्यवस्था की होगी अथवा आपत्तियाँ में आश्रय लिया होगा, तो अवश्य ही इनकी व्यवस्था भी राज्याधीन रही होगी।

सेतु-निर्माण :

मार्ग में पड़ने वाले नदियों, नालों अथवा दुर्ग के किनारे की परिखाओं को पार करने के लिए पुल होते थे। शुक्राचार्य के ‘नदीनां सेतवः कार्याः विबन्धाः सुमनोहराः’^{४३}। निर्देश से ज्ञात होता है कि महाभारतोत्तर काल में इन कार्यों के सम्पादन का पूर्ण भार राजा पर था।

महाभारत में यवक्रीतोपाख्यान में इन्द्र ने यवक्रीत को एक तथ्यविशेष का ज्ञान कराने के लिए सेतु-निर्माण का प्रदर्शन किया था, और वहीं पर धार्मिक भावना अथवा लोक के कष्ट निवारण की भावना से राजेतर व्यक्ति के द्वारा भी सेतु-निर्माण का उल्लेख मिलता है। अन्यथा प्रायः सेतुओं का निर्माण राजाओं महाभारत में लोकनिर्माण की राजकीय योजनाएँ : एक विवेचन

द्वारा अथवा उनकी प्रेरणा और सहायताओं से ही हुआ करता था। जल लेने के लिए जाने पर युधिष्ठिर से जिस यक्षने वार्तालाप किया था, वह सेतु पर खड़ा था ॥^{५४}

युद्धकाल में शत्रुपक्ष की धन तथा जन शक्ति के व्यय और अवरोध के निमित्त राष्ट्र में स्थित मार्ग के संक्रमों को तुड़वा देने का विधान था। द्वारका पर आक्रमण होने पर समस्त संक्रम तोड़ दिये गये थे और नावों के भी संचालन का निषेध कर दिया गया था।

लोक-आवास व्यवस्था हेतु निर्माण कार्य :

किसी भी वर्ग का कोई भी प्राणी अपने घर से बाहर निकलने पर मार्ग में आवश्यकतानुसार विश्राम कर सके, उसकी उद्देश्यपूर्ति के साथ उसे विशेष कष्ट न सहना पड़े, अतः आराम के लिए महाभारतकाल में ऐसे भी निर्माण कार्य दृष्टिगोचर होते हैं जिनमें उपर्युक्त उद्देश्यों की पूर्ति हो सकती है। किसी भी वर्ग या वर्ग के व्यक्ति के लिए धर्मशालाएँ, ब्राह्मण आदि के लिए आवसथ और योगियों तथा संन्यासियों के लिए शून्यागार थे। 'सम्भव है धार्मिक जन' - समुदाय ने इनका निर्माण स्वयं भी कराया हो, किन्तु महाभारत में राजा तथा राजपरिवार से इनका विशेष सम्बन्ध दृष्टिगोचर होता है।

पान्थशाला :

उस स्थान को जहाँ पर अपनी लक्ष्यसिद्धि के लिए निर्गत पथिक को रहने और विश्राम करने की सुविधा मिल जाती थी उसे पान्थशाला अथवा सभा कहते थे। महाभारत में इस प्रकार की सभाओं का वर्णन अनेक स्थलों पर उपलब्ध होता है।^{५५} कार्तिकी महादान के अवसर पर धृतराष्ट्र की मनोकामना की पूर्ति हेतु युधिष्ठिर ने विदुर को अनेक सभाओं के बनवाने की आज्ञा दी थी।^{५६} भारतीयों का विश्वास था कि किसी विशेष प्रकार की क्षति करने पर उससे अधिक मात्रा में उसी प्रकार का रचनात्मक कर्म करने से मानव पाप से मुक्त हो जाता है। अतः यह धारणा थी कि दीनों, अनाथों और अन्य भिक्षुओं के सुखार्थ, सार्वजनिक भवन आदि का निर्माण कराने से सम्बन्धियों की मृतात्माओं को विश्राम मिलेगा, सुख और शान्ति मिलेगी। इन धार्मिक विचारों से ओतप्रोत होकर युधिष्ठिर ने युद्धसमाप्ति पर सुहृदों के और्ध्वदैहिक कर्म के रूप में सभाओं का भी निर्माण कराया था।^{५७}

यज्ञयागादि के अवसर पर भी सभाओं का निर्माण दृष्टिगोचर होता है। संवर्त द्वारा मरुत के यज्ञ का सम्पादन कराते समय इन्द्र ने प्रसन्न होकर देवताओं को यज्ञ मण्डप के साथ सभा निर्माण की आज्ञा दी थी।^{५८} अपने नगर से प्रस्थान करते समय सहायता के आकांक्षी राजा आगन्तुक राजा के मार्गों में सभाओं का निर्माण कराने लगते थे। दूत श्रीकृष्ण का आगमन सुन उनके प्रसन्नतार्थ धृतराष्ट्र ने दुर्योधन को मार्ग में 'सर्व काम समाहित' सभाओं को तैयार कराने की आज्ञा दी थी। उनकी आज्ञा से उन्होंने अनेक रमणीय स्थलों पर विचित्र रत्नों बहुगुण आसनों, स्त्रियाँ, गन्धो, अलंकारो, सूक्ष्म परिधानों तथा सुस्वादु अन्नपान आदि भोज्य-पेय पदार्थ से युक्त सभाओं की रचना करायी थी।^{५९}

आवसथ :

आवसथ भी सभा के समान जननिवास थे। इनका स्वरूप आज स्पष्ट है। आपस्तम्ब ने पुर एवं वेश्म निर्माण कराते समय आवसथ रचना पर भी राजा का ध्यान आकृष्ट किया था। इनके अनुसार पुर के सामने ही राजा को आवसथ बनवाना चाहिए जिसमें निरन्तर अग्नि जलती रहनी चाहिए। इनमें श्रौत्रिय श्रेष्ठ एवं पूज्य अतिथियों को स्थान देकर यथायोग्य शय्या, अन्नपानादि के प्रबन्ध की अपेक्षा राजा से की जाती

थी। इन गृहों को 'आमन्त्रण' भी कहते थे।^{१०}

महाभारत में इसका प्रयोग कई अर्थों में हुआ है। कुछ स्थलों पर आवसथ केवल सामान्य गृह के वाचक थे।^{११} किन्तु कई स्थानों पर विहार, उद्यान, कूप, आराम, सभा, प्रपा, निवेश, क्षेत्र आदि^{१२} के साथ 'आवसथ' शब्द का पाठ होने से निश्चय हो जाता है कि यह इन सबसे भिन्न आवास था।

मरुत, युधिष्ठिर आदि के यशों में सभागत अतिथियों के स्वागतार्थ शिल्पियों द्वारा विशेषतः ब्राह्मण गण परस्पर धर्मकथायें कहा करते थे।^{१३}

शून्यागार :

लोक-सामान्य के लिए सभा तथा आदर के पात्र वर्ण-विशेष या वर्ग-विशेष के लिए आवास व्यवस्था हो जाने पर भी समाज का संन्यासी वर्ग विविक्त वास का ही अधिकारी होने के कारण सामान्य आवास-सुखों से वंचित रह जाता था। अतः उनका भी ध्यान रखना राजा का ही कर्तव्य था। संन्यासियों के रहने के लिए वृक्षमूल, अरण्य अथवा गुहा ही स्वीकृत स्थल थे।^{१४} वर्षा ऋतु में कुछ दिनों के लिए, अथवा एक दिन के लिए आवश्यकतानुसार वह नगर में भी रह सकता था।^{१५} किन्तु कोलाहलमय अशान्त जनसंकुल और गृहस्थ के घर में साधना भंग के भय से निवास विहित नहीं था। अतः नगरी या पुरों में इसके रहने के लिए एकान्त स्थलों की व्यवस्था की जाती थी जिन्हें उस समय शून्यागार अथवा शून्यपुरागार^{१६} थे कहते प्रथम शब्द से इन स्थानों के अकान्त होने का तथा दूसरे से प्रत्येक पुर में अनिवार्यतः इनके प्रबन्ध का अनुमान होता है।

धार्मिक-भावना से लोकनिर्माण कार्य :

महाभारत में धर्म जीवन का उद्देश्य बन चुका था और जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में उसका समान अस्तित्व भी स्वीकृत हो चुका था। सामान्यतः धर्म का रहस्य स्वार्थ परित्याग पूर्वक लोकहित सम्पादन था। इस कर्म विधान हेतु देवों की प्रतिमा पूजा, देवालय आदि का निर्माण भी होता था जहाँ पर कुछ क्षणों के लिए स्थित होकर मानव अपने को दिव्य गुणों से समन्वित होने की भावना कर सकता। अतः धार्मिक निर्माण कर्मों में देवपूजन हेतु निर्मित देवालयों से लेकर जनकल्याण के केन्द्र प्रपा आदि पशुहित संवर्धक निपान आदि सबका ग्रहण हो जाता है।

देवालय-निर्माण :

महाभारत में देवालयों का उल्लेख अनेक स्थानों पर है। शान्तिकाल में सामान्य गृहों से लेकर आश्रमों तक देवायतन की पूजा, किसी उत्सव के अवसर पर देवायतन का अलंकरण और पूजन, संन्यासियों और योगियों को देवायतन में निवास का विधान, नगर निर्माण काल में 'देवताबाध - वर्जित' 'महारथ्याओं के निर्माण आदि से स्पष्ट होता है कि तत्कालीन समाज में देवविग्रह तथा देवायतनों का विशेष स्थान था।^{१७} समाज के प्रतिष्ठित अंग के रूप में राजा लोक अवश्य ही मन्दिरों का निर्माण कराते रहे होंगे। युधिष्ठिर द्वारा खाण्डवप्रस्थ के बसाने के विवरणों में "सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम्"^{१८} का उल्लेख होने से चतुष्पथों अथवा मार्गों के किनारे ही देवालयों की स्थिति का ज्ञान होता है।

प्रपा :

जल पीने के सार्वजनिक स्थलों को प्रपा कहते थे। अमरकोश ने भी प्रपा का पर्याय 'पानीयशालिका' दिया था।^{१९} सम्भवतः 'पानीयशाला' कूप के समीप होती थी।

लोकसुखार्थ होने से प्रपा-निर्माण धार्मिक कृत्य समझा जाता था। अतः महाभारत में मनु की भाँति इनको नष्ट करने वालों के लिए निरयगमन तक का विधान किया गया था और प्रपा-निर्माण-कारी स्वर्ग का अधिकारी समझा गया था। पाण्डव राजाओं द्वारा मित्रों की मृत्यु पर और्ध्वदैहिक कर्मों के रूप में उद्यान, कूपादि के साथ प्रपाओं का भी निर्माण कराया गया था।^{१०}

निपान :

मनुष्यों को पर्याप्त जल पीने के लिए मिल सके इसलिए 'प्रपा' का और पशुओं को भी आवश्यक जल सुलभ कराने के लिए 'निपान' का विधान था। निपान का सामान्य अर्थ पानी पीने का स्थान है।

वापी, कूप, तडाग, आदि पूर्वकर्म के नाम से प्रसिद्ध है।^{११} इनसे प्राणियों को सुख मिलने के कारण, इनके निर्माताओं को पुण्य का भागी बतलाकर निर्माण हेतु प्रेरणा दी गयी थी। महाभारत में भी 'निपान निर्माण' को पुण्यकर्म कहा गया था। कार्तिकी महादान के अवसर पर धृतराष्ट्र की इच्छानुसार निपान बनवाने की आज्ञा मिली थी।^{१२}

जनमनोरंजनार्थ निर्माण कृत्य :

जहाँ पहुँचकर मानव अपने दुःखों को एक क्षण के लिए भुला सकता, अथवा सुखद वायु और मनोरम दृश्यों से अपने अंग-प्रत्यंग और श्रवण नयनादि को पुलकित कर आनन्दविभोर हो जाता या स्वास्थ्य में वृद्धि कर सकता, ऐसे स्थलों की व्यवस्था करना भी राजा का, लोकरंजक होने से - कर्तव्य था। महाभारतकाल में मनोरंजन के लिए वापी, विहार, उद्यान, आराम आदि थे जिनके निर्माण और संरक्षण का पूर्ण अथवा आंशिक उत्तरदायित्व राजा का रहा होगा।

वापी :

निष्पत्तिगत अर्थ 'उप्यते पद्मादिकमस्यामिति'^{१३} के अनुसार भी वापी का एकमात्र प्रयोजन मनोरंजन था। महाभारत में अनेकशः वापी का उल्लेख हुआ है। उत्तक ने नागलोक में वापियों का दर्शन किया था जिनके सोपान स्फटिक के बने हुए थे।^{१४} तारकाक्ष के पुत्र महाबली 'हरिनाम' ने तपस्या कर ब्रह्मा से ऐसी वापियों के निर्माण कराने की आज्ञा, वरदान स्वरूप माँगी थी, जिनमें क्षतविक्षतों को डालने से उनमें नवजीवन का संचार हो जाये।^{१५} ऐसी ही मृतसंजीवनी वापियों का निर्माण उन्होंने कराया भी था। इन उद्धरणों से वापियों के मनोरंजन हेतु निर्मित, उनके स्वरूप तथा राजाओं द्वारा उनके निर्माण और संरक्षण से सम्बद्ध तथ्यों का ज्ञान होता है।

तत्कालीन मनोरंजन के साधनों और स्थलों में उद्यानों का स्थान विशेष था। मिथिला जाते समय शुक ने मार्ग में अनेक रम्य उद्यानों और आयतनों को देखा था।^{१६} इससे महाभारतकालीन लोक की उद्यानों के प्रति अभिरुचि तथा इनकी बहुलता का परिचय मिलता है। उस समय पुरोद्यान या नगरोद्यान होते थे, जो सार्वजनिक होते थे। इसी हेतु सम्भवतः ये स्थल गुप्तचरों के अड्डे हुआ करते थे। शाल्वराज ने द्वारका पर आक्रमण करने पर पुरोद्यान को नष्टभ्रष्ट करना प्रारम्भ किया था। इसी प्रकार बालि से सुरक्षित उसके 'पुरोद्यान' मधुवन का भी उल्लेख है।^{१७} युधिष्ठिर ने अनेक प्रकार के वृक्षों से युक्त उद्यानों का विधान खाण्डवप्रस्थ के बसाते समय किया था और वृक्षारोपण कराया था।^{१८}

उपर्युक्त सूत्रों से यह निष्कर्ष निकलता है कि पुरोद्यानों के बनवाने का प्रमुखतम उत्तरदायित्व राजा पर होता था। राजा लोक आक्रमण करने पर सर्वप्रथम पुरोद्यान को भी नष्ट करें ऐसा राजनीतिक विधान था।^{१९}

आराम :

आराम लघु-उद्यानों का नाम था। पुरोद्यान अथवा महोद्यान से ये निश्चित ही भिन्न रहे होंगे, क्योंकि महाभारत में 'उद्यान' और 'आराम' शब्दों का प्रयोग एक ही श्लोक में किया गया है।^{१०} संभव है इनका रूप आज से 'सिटी-पार्क्स' सा रहा हो। ये भी सार्वजनिक ही होते थे। कहीं कहीं पर वृक्ष विशेष का नाम इसके पूर्व जोड़ देने से उसी वृक्ष के समूह का ज्ञान होता है।

इनकी भी रक्षा की आज्ञा राजाओं द्वारा की जाती थी। भीष्म की संरक्षिता में आरामों की भी वृद्धि का उल्लेख है। सार्वजनिक उपभोग्यता के कारण आरामों का भी धार्मिक महत्त्व था और इनकी व्यवस्था करने वाला स्वर्ग का अधिकारी माना गया था।^{११}

समस्त लोकनिर्माण कार्यों की निरीक्षण व्यवस्था :

सार्वजनिक निर्माण के कार्यों की देखरेख, उनकी सुरक्षा और जीर्णोद्धार करना राजा का प्रमुख कर्तव्य था। भीष्म ने 'केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम्'^{१२} कहकर राज्य के उपर लोकनिर्माण का भार डाल दिया था। पुर, नगर, दुर्ग, आदि के निर्माण के समय तथा परचक्राभिघात काल में शिल्पियों की अनिवार्य उपस्थिति, इनसे सम्बद्ध निर्माण कार्यों के विवरण के प्रसंग में दिया जा चुका है। अतः निष्कर्ष ज्ञात होता है कि सार्वजनिक निर्माण, उसकी क्षतिपूर्ति आदि के लिए शिल्पियों तथा स्थपतियों का नियोजन भी होता रहा होगा।

इन सार्वजनिक निर्माण के कार्यों को क्षति पहुँचाने वालों को अधार्मिकता का दोष तो लगता ही था, साथ ही राजा का कर्तव्य था कि देशकालानुसार अपराधों की अल्पता तथा अधिकता का ज्ञान कर हिरण्यदण्ड से लेकर वधदण्ड तक दे।

इन रूपों में महाभारत के सार्वजनिक निर्माण कार्यों का दर्शन होता है। राजा कभी उन्हें धार्मिकता की भावना से, कभी रक्षा के दृष्टिकोण से, कभी राजा के रूप में और कभी जनमनोरंजक के रूप में इनका निर्माण करता था, क्षतिपूर्ति की व्यवस्था करता था, रक्षा का भार लेता था और आवश्यकतानुसार दण्ड भी दे सकता था।

पादटीप

१. सोमदेवसूरि : नीतिवाक्यामृत - दुर्गसमुद्देश।	२. मनुस्मृति : ७/१४
३. शान्ति पर्व : ८७/१	४. शान्ति. प. ८७/३
५. शान्ति. प. ८७/३	६. हिन्दु राज्यशास्त्र, पृ. ७४
७. शान्ति. प. ८७/६	८. शान्ति. प. ८७/१२-१४
९. शान्ति. प. ८७/८	१०. शान्ति. प. ७७/१६-१७
११. आरण्यक. पर्व. प. १९८/४-९	१२. आदि. पर्व. ५७/२९-३१
१३. आदि. पर्व. १९९/२९-४७	१४. आपस्तम्ब धर्मसूत्र. २/९/२५/५
१५. विराट पर्व, ६, ७	१६. आदि. प. २१२/९-२८
१७. सभापर्व ३/२-३	१८. सभा. प. १/९-१२, १९; १९/२३-२४, ६/१०
१९. सभा. प. ५१/१७-१९	२०. अनुशासनपर्व ५८/४-८
२१. अनुशा. प. ५२	२२. अनुशा. प. ५८/४-८
२३. शान्ति. प. ४२/७	२४. आदि. प. १९९/४७
२५. आदि. प. १३७/११/१३	२६. आश्रमवासिक पर्व. ४७/१४, २२-२३

२७. अमरकोष, १/१०/२६
 २८. शान्ति. प. १५९/२४-२६; अनुशा. प. ९४/२३; भीष्म. प. २४/४६
 २९. आदि. प. १०२/११
 ३०. शान्ति प. २५३/१०
 ३१. शुक्रनीतिसार. १/२६०/२६८
 ३२. शान्ति प. ८७/८
 ३३. आश्रम प. ९/१३
 ३४. आदि. प. १९९/३४
 ३५. शान्ति. प. ३८/४५-४६
 ३६. शान्ति प. ३९/२
 ३७. शान्ति प. १०१/११
 ३८. द्रोणपर्व. ५०/४४
 ३९. आरण्य. प. २२६/८
 ४०. शान्ति. प. ४९/३२-३३
 ४१. शान्ति. प. ८७/५
 ४२. शुक्र. ४/४/६१
 ४३. आरण्य प. १३५/३६
 ४४. आरण्य. प. २९७/२१
 ४५. आदि. प. १२९/४; उद्योगपर्व, ८३/४
 ४६. आश्रम. प. ९/१२-१३
 ४७. शान्ति. प. ४२/७
 ४८. आश्वमेधिकपर्व. १०/२५
 ४९. उद्योग. प. ८३/९, १२-१६
 ५०. आप. ध. सू. २९/२५/५
 ५१. आरण्य. प. २२७/१७
 ५२. अनुशा. प. २३/९९-१००
 ५३. आश्व. प. १०/२५-२६ : सभा. ३०/४७-४८
 ५४. शान्ति. प. २६९/१३
 ५५. आश्व. प. ४६/३१
 ५६. शान्ति. प. ३०८/१८९; २३२/२६
 ५७. आदि. प. ६४/४०, १९९/३४; शान्ति. प. ३९/१४, २३२/२६
 ५८. आदि प. १९९/३४
 ५९. अमर. २/२/७
 ६०. अनुशा. प. २३/६३, ९९, १००; शान्ति. प. ४२/७
 ६१. शब्दकल्पद्रुम. पृ. २०१
 ६२. आश्रम. प. १९/१२-१३
 ६३. हलायुध. पृ. ६०१
 ६४. आश्व. प. ५७/३५
 ६५. कर्णपर्व. २४/२३-२५
 ६६. शान्ति. प. ३१२/१८
 ६७. आरण्य. प. १७/७; ६६/२६
 ६८. आदि. प. १९९/३९-४४
 ६९. शान्ति. प. १०६/१५-१६
 ७०. आरण्य. प. २६७/५२
 ७१. द्रोण. प. ४४/२७; आदि. प. १०२/११
 ७२. शान्ति. प. ५८-९

ग्रन्थ-सूचि

- अमरकोश : निर्णयसागर, १९४४
 आपस्तम्बधर्मसूत्रम् : काशी संस्कृत सीरीज, १९२८
 कौटिलीय अर्थशास्त्रम् : नारायणचन्द्र बन्दोपाध्याय, कलकत्ता, १९२७
 धर्मशास्त्र का इतिहास : भाग १-३, पी.वी.काणे.
 नीतिवाक्यामृत : सोमदेवसूरि (हिन्दी). प्रथम संस्करण, १९५०
 मनुस्मृति : बनारस, सं. २००४
 महाभारत : गीताप्रेस, गोरखपुर
 भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इंस्टीट्यूट, पूना
 शब्दकल्पद्रुम : राजा राधाकान्तदेव, चौखम्बा
 शुक्रनीतिसार : जीवानन्दविद्यासागर, कलकत्ता, प्रथम संस्करण, १८८२
 हलायुधकोष : जयशंकर जोशी, उत्तरप्रदेश

रामगुप्त की ऐतिहासिकता

डा. ए. एल. श्रीवास्तव*

भारतवर्ष के इतिहास में गुप्तवंश के राजाओं में ऐसे कई नाम हैं जिनकी ऐतिहासिकता पर सन्देह किया जाता रहा है क्योंकि इन राजाओं के न तो सिक्के मिले और न गुप्त-वंशावलियों में उनके नामोल्लेख मिले थे। इनमें समुद्रगुप्त का भाई 'काच', द्वितीय चन्द्रगुप्त का भाई 'रामगुप्त', कुमारगुप्त का भाई 'गोविन्दगुप्त' और स्कन्दगुप्त का भाई 'पुरुगुप्त' के नाम सम्मिलित हैं। इन सभी के विषय में कोई न कोई एकाकी साक्ष्य तो मिला है, किन्तु ऊपर बताए गए प्रमुख साक्ष्यों के अभाव में उनकी ऐतिहासिकता सर्वमान्य नहीं हो सकी। इस आलेख में केवल 'रामगुप्त' की ऐतिहासिकता पर संक्षेप में प्रकाश डाला गया है।

'देवीचन्द्रगुप्तम्' नाटक

बीसवीं शती के प्रथम चरण(१९२३ ई०)में पहली बार 'रामगुप्त' नामक एक राजा के नाम की ओर विद्वानों का ध्यान आकर्षित हुआ। रामचन्द्र गुणचन्द्र द्वारा रचित नाट्यदर्पण में आठवीं शती के नाटककार विशाखदत्त के नाटक 'देवीचन्द्रगुप्तम्' के कतिपय उद्धरण मिले जिनसे रामगुप्त नामक राजा का, उसके भाई चन्द्रगुप्त द्वारा उसका वध किए जाने का तथा उसकी पत्नी ध्रुवदेवी से विवाह करने का संकेत मिलता है। विशाखदत्त के नाटक 'देवीचन्द्रगुप्तम्' के ही कुछ उद्धरण ग्यारहवीं शती के लेखक भोज के 'शृंगारप्रकाश' में भी मिले जिनसे 'नाट्यदर्पण' के उद्धरणों में समरूपता थी। एक उदाहरण देना आवश्यक है जिसमें कहा गया है कि "स्त्रीवेशधारी चन्द्रगुप्त शकपति के वध के लिए शत्रु के स्कन्धावार (छावनी) अलिपुर (अरिपुर?) को गया" (स्त्रीवेशनिहतश्चन्द्रगुप्तः शत्रोः स्कन्धावारमलिपुरं शकपतिवधायागमत्)। विद्वान् यह स्वीकार करते हैं कि 'नाट्यदर्पण' तथा 'शृंगारप्रकाश' के रचयिताओं ने ये उद्धरण 'देवीचन्द्रगुप्तम्' से सही रूप में लिए हैं। 'देवीचन्द्रगुप्तम्' नाटक अद्यावधि अनुपलब्ध है।

'मुजमल-उत्-तवारीख' :

इसी बीच डा. अनन्त सदाशिव अल्लेकर ने अबुल हसन अली (१०२६ ई०) के फारसी ग्रंथ 'मुजमल-उत्-तवारीख' की एक पाण्डुलिपि की ओर विद्वानों का ध्यान आकर्षित किया। जर्नल ओव बिहार ऐण्ड उड़ीसा रीसर्च सोसाइटी (जिल्द १५) में प्रकाशित उनके लेख के आधार पर इस ग्रंथ की कथा संक्षेप में इस प्रकार है — रब्बाल नामक राजा के छोटे भाई बर्कमारिस को स्वयंवर में एक सुन्दर राजकुमारी ने वरण कर लिया क्योंकि बर्कमारिस भी सुन्दर होने के साथ-साथ बुद्धिमान और बहादुर था। परन्तु राजा रब्बाल ने उस राजकुमारी को अपने भाई से लेकर उसके साथ विवाह कर लिया। बर्कमारिस दुखी तो हुआ, किन्तु उसका भाई राजा था, यह जानकर चुप रहा। इसी बीच राजा रब्बाल पर उसके एक पुराने शत्रु ने आक्रमण कर दिया। उससे बचने के लिए रब्बाल अपने भाई, परिवार तथा सामन्तों समेत एक पहाड़ी पर बने एक दुर्ग में जा छिपा। परन्तु शत्रु द्वारा घेर लिए जाने पर रब्बाल और उसके सामन्त शत्रु की उस शर्त को मानने के लिए विवश हो गए जिसके अनुसार शत्रु ने सुन्दर रानी और अन्य सुन्दर लड़कियों की माँग की। लेकिन राजा के भाई बर्कमारिस ने रानी का वेश बनाकर तथा स्त्रीवेशधारी अन्य नवयुवक योद्धाओं

* पूर्व एसोशिएट प्रोफेसर, प्राचीन इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्त्व, सी.एम.पी. कोलेज, इलाहाबाद विश्वविद्यालय

के साथ शत्रु की छावनी में जाकर उसे मार डाला। उसके इस साहसपूर्ण कार्य से वह राज्य में अत्यन्त लोकप्रिय हो गया। इस पर सफर नामक एक मंत्री ने राजा रब्बाल को बर्कमारिस के विरुद्ध उकसाया। भाई से अपनी रक्षा करने के लिए बर्कमारिस ने स्वयं को पागल हो जाने का ढोंग रचाया और अवसर पाते ही रब्बाल को मार डाला तथा स्वयं राजा बना और राजकुमारी को अपनी रानी बना लिया।

डा. अल्तेकर तथा अन्य विद्वान यह स्वीकार करते हैं कि संभवतः अबुल हसन अली द्वारा लिखा गया ग्रन्थ 'मुजमल-उत्-तवारीख' मूलतः संस्कृत (देवीचन्द्रगुप्तम्) से अरबी में अनूदित ग्रन्थ का फारसी अनुवाद है। इस कथा में रब्बाल को रामगुप्त, बर्कमारिस (विक्रमादित्य?) को चन्द्रगुप्त और शत्रु को शकपति स्वीकार कर लेने पर 'देवीचन्द्रगुप्तम्' के कथानक की परिपुष्टि हो जाती है। इन्हीं साहित्यिक साक्ष्यों के आधार पर जयशंकर 'प्रसाद' ने अपने नाटक 'ध्रुवस्वामिनी' का ताना-बाना रचा है।

रामगुप्त के सिक्के :

किन्तु गुप्त-नरेशों की प्रशस्तियों में समुद्रगुप्त के बाद द्वितीय चन्द्रगुप्त का नाम आता है। इसलिए प्रारंभ में विद्वानों ने इन साहित्यिक साक्ष्यों को मात्र काल्पनिक कहानी माना और रामगुप्त को एक गुप्तवंशी नरेश स्वीकार नहीं किया। परन्तु १९५० ई० में मालवा से पहले छः ताँबे के ऐसे सिक्के मिले जिन पर 'राम' अथवा 'रामगुप्त' लेख थे; बाद में सागर विश्वविद्यालय में प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्त्व विभाग के टैगोर प्रोफेसर एवं अध्यक्ष स्व. कृष्णदत्त बाजपेयी ने समुद्रगुप्त के 'स्वभोगनगर' एरण (जनपद सागर, म.प्र.) से रामगुप्त के सैकड़ों ताम्र-सिक्के खोज निकाले। मोटे तौर पर ये सिक्के चार प्रकार के हैं — १. सिंहप्रकार, २. गरुड़ प्रकार, ३. गरुडध्वज प्रकार, और ४. किनारा-लेख प्रकार। एरण के अतिरिक्त रामगुप्त के ताम्र-सिक्के विदिशा, कुतवार (प्राचीन कान्तिपुरी) और पवाया (प्राचीन पद्मावती) से भी पाए गए हैं। ब्राह्मी अक्षरों की आकृति के आधार पर इन सिक्कों का निर्माण चतुर्थशती ई० का अन्तिम चरण माना जाता है। प्रो. बाजपेयी की मान्यता थी कि समुद्रगुप्त के समय मालवा के इस भू-भाग में नाग जाति के लोग शासन कर रहे थे और एरण तथा विदिशा में उनके तथा पश्चिम में शासन करने वाले शक राजाओं के ताँबे के सिक्के निर्मित किए जाते थे, किन्तु समुद्रगुप्त के द्वारा सभी नाग-राजाओं को पराजित कर देने तथा समुद्रगुप्त के न रहने के बाद यहाँ रामगुप्त ने अपने ताँबे के सिक्के प्रचलित किए थे। इस आधार पर प्रो. बाजपेयी ने यह भी कहा था कि गुप्तवंश में ताँबे के सिक्कों का चलन द्वितीय चन्द्रगुप्त ने नहीं रामगुप्त ने प्रारम्भ किया था।

रामगुप्त के इन सिक्कों पर उसे राजा, महाराजा अथवा महाराजाधिराज नहीं कहा गया था, इसलिए अधिकांश विद्वान रामगुप्त की ऐतिहासिकता पर तो विश्वास करने लगे, पर वे उसे एक गुप्त-सम्राट न मानकर मालव का एक स्थानीय शासक स्वीकार करते रहे।

अभिलेखों में रामगुप्त :

जनवरी १९६९ ई० में विदिशा (म.प्र.) नगर से लगभग ३ कि.मी. दूर बेस नदी के किनारे बसे दुर्जनपुर गाँव के टीले की खुदाई करते समय जैन तीर्थंकरों की आसन मुद्रा में (यानी बैठी हुई) तीन मूर्तियाँ मिली जो बाद में विदिशा के शासकीय जनपद संग्रहालय में संरक्षित कर दी गयीं। इन तीनों मूर्तियों की चौकी पर चार-चार पंक्तियों में चौथी शती ई० वाले ब्राह्मी अक्षरों में एक-एक लेख है जिसके आधार पर दो मूर्तियाँ आठवें तीर्थंकर चन्द्रप्रभ की तथा तीसरी नवें तीर्थंकर पुष्पदन्त की है। जी.एस. गई (G.S. Gai, "Three Inscriptions of Rāmagupta", *Journal of Oriental Institute*, Baroda, Vol. XVIII,

1969, pp. 247-251); id., “Three Inscriptions of Rāmagupta”, *Epigraphia Indica*, Vol. XXXVIII, 1970, pp. 46-49), रत्नचन्द्र अग्रवाल, उमाकान्त प्रेमानन्द शाह तथा परमेश्वरीलाल गुप्त समेत अनेक विद्वानों ने इन अभिलेखों का अध्ययन, उद्घाटन और अनुवाद किया है। इनमें एक मूर्ति पर लेख की चारो पंक्तियाँ सुरक्षित हैं, दूसरे पर केवल तीन और तीसरे पर केवल दो पंक्तियाँ ही शेष बची है। विद्वानों ने अखण्डित अभिलेख के आधार अन्य दो अभिलेखों की अवशिष्ट पंक्तियों के नष्ट हो गए अक्षरों को जोड़ लिया है और उन्हें ब्रैकेट के भीतर दिखाया गया है। बुलड़ोजर से टीले की खुदाई करने के कारण इन मूर्तियों के मुख तथा प्रभामण्डल भाग भी खण्डित हुए हैं।

(१)

१. भगवतोऽर्हतः [।]चन्द्रप्रभस्य प्रतिमेयं कारिता म-
२. हाराजाधिराज श्रीरामगुप्तेन उपदेशात् पाणिपा[-]
३. त्रिक चन्द्रक्षमाचार्य्य क्षमण-श्रमण-प्रशिष्य आचा[-]
४. र्य्य सर्पसेन-क्षमण शिष्यस्य गोलक्यान्त्यासत्पुत्रस्य चेलू क्षमणस्येति ॥

(२)

१. भगवतोऽर्हतः[।]पुष्पदन्तस्य प्रतिमेयं कारिता म-
२. हारिजाधिराज श्री रामगुप्तेन उपदेशात् पाणिपात्रिक-
३. चन्द्रक्षम[णाचा]र्य्य [क्षमण]-श्रमण-प्रशिष्य[स्य]
४. [-----ति]

(३)

१. भगवत[तो]ऽर्ह [तः] [।] [चन्द्र]प्रभस्य प्रतिमेयं [का]रिता महा[राजा]धिरा[ज]
२. श्री- [रामगुप्ते] न उ[पदेशात् पा]णि-[पात्रि]]-----
३. -----
४. -----

अनुवाद :

(१)

भगवान् अर्हत । पाणि-पात्रिक चन्द्रक्षमाचार्य क्षमण-श्रमण के प्रशिष्य आचार्य सर्पसेन श्रमण के शिष्य गोलक्यान्त के पुत्र चेलू श्रमण के उपदेश से महाराजाधिराज श्री रामगुप्त ने चन्द्रप्रभ की इस प्रतिमा [की प्रतिष्ठा] करायी ।

(२)

भगवान् अर्हत । पाणि-पात्रिक चन्द्रक्षमणाचार्य क्षमण-श्रमण के शिष्य.... के उपदेश से महाराजाधिराज श्रीरामगुप्त ने पुष्पदन्त की इस प्रतिमा [की प्रतिष्ठा] करायी ।

(३)

भगवान् अर्हत । पाणि-पात्रिक.... के उपदेश से महाराजाधिराज.... ने [चन्द्र]प्रभ की प्रतिमा [की प्रतिष्ठा] करायी ।

इन अभिलेखों में चन्द्रक्षमणाचार्य को पाणि-पात्रिक कहा गया है। पाणि-पात्रिक उन साधु-संन्यासियों रामगुप्त की ऐतिहासिकता]

को कहते हैं जो भोजन किसी पात्र में न रखकर अपने हाथ पर रखकर ही करते हैं, अर्थात् अपने हाथों को ही पात्र के रूप में प्रयोग करते हैं ।

निष्कर्ष :

यद्यपि इन मूर्तियों के अभिलेखों में महाराजाधिराज रामगुप्त के वंश का उल्लेख नहीं है तथापि उसे गुप्तवंशी सम्राट स्वीकार करने के कई तार्किक साक्ष्य हैं । पहला, बिरुद 'महाराजाधिराज' रामगुप्त को क्षेत्रीय शासक नहीं अपितु एक संप्रभुता-सम्पन्न सम्राट बताता है । समस्त गुप्तवंशी सम्राटों को 'महाराजाधिराज' कहा भी गया है । चौथी शती के अंतिम चरण में किसी अन्य वंश में रामगुप्त नामधारी सम्राट का कोई उल्लेख भी नहीं मिलता है । दूसरा, अभिलेखों के अक्षर बनावट के आधार पर चतुर्थ शती ई० के हैं जो समुद्रगुप्त के एरण-अभिलेख और साँची (रायसेन, म.प्र.) स्तूप पर पाए गए चन्द्रगुप्त द्वितीय के अभिलेख के अक्षरों जैसे हैं । तीसरा, कला-शैली के आधार पर दुर्जनपुर से प्राप्त इन सभी मूर्तियों का निर्माणकाल भी लगभग चौथी शती ई० है जो समुद्रगुप्त और द्वितीय चन्द्रगुप्त के काल से मेल खाता है । (Jaina Art & Architecture, ed. A. Ghosh, Vol. 1, Chapter 12 : Central India - 300-600 A.D. pp. 127-128) इसलिए जैन तीर्थंकरों की मूर्तियों के ये अभिलेख जिस 'महाराजाधिराज श्री रामगुप्त' का उल्लेख करते हैं वह गुप्तवंशी सम्राट के अतिरिक्त और कोई नहीं हो सकता है ।

गुप्तवंशी सम्राट 'परमभागवत' थे, इसीलिए उनके सिक्कों पर गरुडध्वज का अंकन और अभिलेखों में 'गरुडमदंक' पाया जाता है । रामगुप्त के सिक्कों पर भी गरुड और गरुडध्वज के अंकन हैं । ऐसी स्थिति में उसे गुप्तवंशी सम्राट स्वीकार करने में किसी प्रकार की कोई बाधा ही नहीं है । हाँ, यह अवश्य कहा जा सकता है कि जब सभी गुप्त सम्राट वैष्णव थे, तो रामगुप्त ने जैन तीर्थंकरों की मूर्तियाँ कैसे स्थापित करवायीं ? इसका उत्तर अत्यन्त सरल और स्पष्ट है । गुप्तवंशी सम्राट वैष्णव अवश्य थे परन्तु वे धर्मसहिष्णु और उदारधर्मी भी थे । तभी उनके शासनकाल में ब्राह्मण, जैन और बौद्ध सभी धर्मों का प्रचार-प्रसार स्वतंत्र रूप से हुआ था ।

अस्तु, अब रामगुप्त की न तो ऐतिहासिकता में कोई सन्देह है और न उसके गुप्तवंशी सम्राट होने में । स्पष्ट है कि समुद्रगुप्त के बाद उसका बड़ा बेटा रामगुप्त गद्दी पर बैठा होगा । उसने अपने ताँबे के सिक्के चलवाए होंगे । किन्तु अपने भाई रामगुप्त के द्वारा शत्रु को रानी सौंप देना स्वीकार कर लेने से चन्द्रगुप्त ने न केवल शत्रु का वध किया, अपितु कालान्तर में अपनी लोकप्रियता की आड़ में उसने अपने कायर भाई रामगुप्त का भी वध कर दिया और स्वयं राजा बन गया । तदुपरान्त उसने विधवा भाभी ध्रुवदेवी से विवाह कर लिया । कायरता के कारण संभवतः गुप्त-प्रशस्तियों में रामगुप्त का उल्लेख नहीं किया गया था ।

किसी भी व्यक्ति, स्थान अथवा घटना की ऐतिहासिकता दो प्रकार के साक्ष्यों पर आधारित होती है - साहित्यिक और पुरातात्विक; और ये दोनों प्रकार के साक्ष्य एक-दूसरे की संपुष्टि करते हैं । जब तक रामगुप्त की जानकारी 'देवीचन्द्रगुप्तम्' तथा 'मुजमल-उत्-तवारीख' जैसे साहित्यिक साक्ष्यों पर आधारित थी, तब तक उसे ऐतिहासिक व्यक्ति नहीं माना गया था । परन्तु जब सिक्कों और अभिलेखों जैसे पुरातात्विक साक्ष्य भी प्रकाश में आए और उनसे रामगुप्त के गुप्तकालीन एक सम्राट होने की परिपुष्टि हो गयी तब रामगुप्त की ऐतिहासिकता स्वयमेव सिद्ध हो गयी । अल्पकालीन तथा अशान्त शासन के कारण संभवतः उसे न सोने-चाँदी के सिक्के चलवाने का समय मिल पाया और न अभिलेख अंकित करवाने का ।

१. चन्द्रप्रभ, दुर्जनपुर,
विदिशा संग्रहालय,
महाराजाधिराज रामगुप्त के
अभिलेख युक्त

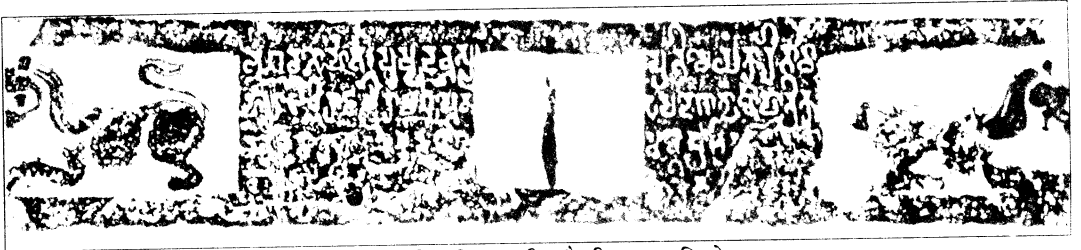
२. पुष्पदन्त, दुर्जनपुर
विदिशा संग्रहालय,
महाराजाधिराज रामगुप्त के
अभिलेख युक्त

३. चन्द्रप्रभ, दुर्जनपुर
विदिशा संग्रहालय,
महाराजाधिराज रामगुप्त के
अभिलेख युक्त

४. पहली प्रतिमा की चौकी का अभिलेख

५. दूसरी प्रतिमा की चौकी का अभिलेख

कालिदास के रघुवंश में नैतिक मूल्य : एक अध्ययन*

प्रा. रबारी बलाभाई एस.*

मनुष्य स्वभाव से ही एक सामाजिक जीव है। आत्मरक्षण एवं एकत्रित रहने की नैसर्गिक कृतियों का इस संगठन में विशेष योगदान रहता है। इस जीवन का आधार पारस्परिक सहयोग और सेवा विनिमय है। इन विविध प्रवृत्तियों से प्रेरित होकर तथा अनुरूप परिस्थितियों में आत्मरक्षण को कठिन मानता हुआ मनुष्य खुद को सामाजिक एकता के सूत्र में आबद्ध करने की चेष्टा करता है। सामाजिक संगठन में ही आचार, विचार, आदर्श आदि की एकता संगठन शक्ति एवं सामूहिक विकास समाविष्ट है।

मानव का व्यावहारिक ज्ञान ही इस सम्पर्क को सुंदर एवं सफल बनाने में सिद्ध होता है। सामाजिक जीवन में व्यक्तियों का परस्पर मिलन, आदान-प्रदान, वार्तालाप, आचरण आदि सभी व्यावहारिक ज्ञान पर ही अवलम्बित रहते हैं। व्यक्ति की व्यवहार कुशलता एवं आचार सम्बन्धी दृढ़ता उसकी उन्नति एवं समृद्धि की आधारशिला हैं। सामाजिक नियमो, मान्यताओं एवं व्यावहारिक नियमों के अनुकूल आचरण मानव के लिए हितकारक माना जाता है।

भारतीय परम्परा में नारी का उत्कृष्ट स्थान रहा है। प्रस्तुत लेख में कालिदास के रघुवंशम् में नारी विषयक नैतिक मूल्यों के प्रति समाज का दृष्टिकोण किसी समाज कि सभ्यता का मापदण्ड है। यह बताया गया है। इसलिए नारी में व्यवहार एवं आचरण के क्षेत्र में नैतिक मूल्य के परीक्षण में प्रकाश डालता है। श्रेष्ठ लक्षणोंवाली स्त्रियाँ गृह की विभूति होती हैं। उनके स्नेहपूर्ण व्यवहार से गृहस्थ जीवन स्वर्ग बन सकता है। स्त्री और पुरुष दोनों को गृहस्थ की गाड़ी के दो पहिये बताये हैं, इससे उनका महत्त्व स्वतः एव स्पष्ट हो जाता है। सुलक्षणी नारी में सामान्यतः वे सब गुण होते हैं, जिनके द्वारा गृहस्थ आनन्दोल्लास का केंद्र बनकर पुरुष को सर्वतोमुखी उन्नति प्रदान करता है। पति की इच्छा का अनुगमन करना सदगृहिणी का प्रमुख कर्तव्य होता है। स्त्रियों में दाक्षिण्य गुण होना शुभ लक्षण माना गया है। दाक्षिण्य अथवा उदारता स्त्रियों का उत्तम भूषण है। दाक्षिण्य से रहित सौन्दर्य बिना पुष्प के उद्यान के समान है। “गृहिणी, मन्त्री, एकान्त की सखी और मनोहर कलाओं के प्रयोग में प्रिय शिष्या थी। तुम को हरण करते हुए निर्दय मृत्यु ने मेरा क्या हरण कर लिया ? कहीं, अर्थात् मृत्यु ने मेरा सब कुछ हरण कर लिया।”^१

समाज में स्त्रियों के पातिव्रत्य पर सदा से ही प्रश्रय दिया गया है। पातिव्रत्य का पालन करनेवाली स्त्री अपने प्रभाव से सब वस्तुओं पर विजय प्राप्त कर लेती है। वह एकाग्र चित्त से अपने पति का ही चिंतन करती है। वह तो निरानन्दा और तपस्विनी हैं। पति वियोग नारीयों का सच्चा पारखी है। वह तो अत्यंत कठोर पति के विरहव्रत के पालन में तापसी के समान निरुत्सवा रहकर जीवन यापन कर रही हैं। मन, वचन और कर्म से पति के प्रति अव्यभिचार एवं उसके चित्त का अनुगमन—ये ही पातिव्रत्य की कसौटी मानी गयी हैं। माता पृथ्वी से भी उसने यही कहा था।^२

+ उमा आर्ट्स एण्ड नाथीबा कोमर्स कोलेज, गांधीनगर द्वारा आयोजित राष्ट्रीय सेमिनार दि. २० मार्च, २०१३ “संस्कृत साहित्य परंपरा में नैतिक मूल्यों एवं मानवाधिकारों की अभिव्यक्ति” अन्तर्गत प्रस्तुत शोधपत्र।

* श्रीमती आर.डी. शाह आर्ट्स एण्ड श्रीमती वी.डी. शाह कोमर्स कोलेज, धोलका, अहमदाबाद

कालिदास ने भी इस तथ्य का सीता के द्वारा प्रतिपादन करवाया है। श्रेष्ठ बुद्धिवाले राम के द्वारा मनमानी की गयी है, ऐसी सीता को आशंका कदापि नहीं है। सीता राम के द्वारा किये गये इस परित्याग को अपने पूर्वजन्म में किये पापों का असह्य फलरूप व्रजपात मानती है।^१ पतिव्रता स्त्रियाँ अपने पति पर पूर्ण विश्वास रखती हैं। वह आत्म-विकल्थना करके अपने ही दोषों को दुःख का कारण मानती हैं। सीता मिथ्या कलंक से कलंकित अपने जीवन को इस दुःख में धारण करना नहीं चाहती। परंतु उसका अपने पति के प्रति कुछ कर्तव्य अभी अवशिष्ट रह गया है। राम की सन्तति अभी उसके गर्भ में है, जिसका पालन-पोषण उसका प्रमुख कर्तव्य है। पुत्र के बिना इस विश्वप्रपञ्च से मुक्ति मिलना सम्भव नहीं। यदि रक्षा करने योग्य मुझमें स्थित तुम्हारा तेज (गर्भ) बाधक नहीं होता तो तुम्हारे नित्य विरह के कारण निष्फल इस अभागे जीवन की भी मैं उपेक्षा कर देती अर्थात् मर जाति।^४ पातिव्रत्य का यह कितना उच्च आदर्श है कि पति के द्वारा निष्ठुरता एवं निर्दयतापूर्वक त्यक्त होने पर भी वह अगले जन्म में पुनः राम को ही पति रूप में प्राप्त करने के हेतु अपने कुलदेवता सूर्य से प्रार्थना करती है।^५ पति-देवता सीता के ये विचार आगामी किसी भी युग में आदर्श पत्नीत्व के लिए मापदण्ड प्रस्तुत कर सकते हैं।

नारी के नैतिक मूल्य का कई दृष्टि से अध्ययन किया जा सकता है। समाज में नारी का कन्यात्व, पत्नीत्व, गृहिणीत्व, मातृत्व आदि अनेक रूप के दर्शन होते हैं। अतः उन दृष्टियों से यह अध्ययन समीचीन है।

नैतिक गुणों के अतिरिक्त आदर्श पत्नी में शारीरिक आकर्षण की भी अपेक्षा की जाती है। पत्नी के मनोहर स्मित, हाव-भाव, कटाक्ष एवं वाणी माधुर्य उसे पति के समस्त अनुराग का भाजन बना देते हैं। परन्तु पत्नी के रूप और यौवन का यह समस्त आकर्षण तभी पूर्ण और सार्थक होता है, जब उसका हृदय और स्वभाव भी सुंदर हो। वस्तुतः पत्नी का सारा शारीरिक सम्मोहन, उसके सारे शृंगार और प्रसाधन उसके सर्वोत्कृष्ट भूषण पति के अभाव में निस्सार एवं निष्प्रभाव हो जाते हैं। पतिप्रेम ही स्त्री का एकमात्र शृंगार है। धार्मिक कृत्यों में पत्नी का बड़ा प्रभाव माना गया है। पति शुश्रूषा ही उसका सर्वोपरी धर्म है। पति के वियोग होने पर वह प्राण धारण करने की भी अपेक्षा नहीं करती। मृत्यु के अनन्तर भी पति पत्नी का शाश्वत संबंध माना गया है।

व्रत, उपवास, सत्य का पालन, सरल एवं स्वल्प वेशभूषा, शृंगार, आमोद प्रमोद, भोजन आदि में अनासक्त रहकर पति के चिंतन में ही रत रहना उसका परम कर्तव्य है। पति के प्रति उसे अगाध विश्वास रहता है। उसके प्रति वह किसी प्रकार के अनुचित व्यवहार कर दोषी नहीं बनना चाहती। बिना अपराध परित्याग करनेवाले राम के प्रति मन में वह किसी दुर्भावना का उदय नहीं होने देती, केवल अपनी पापी आत्मा की ही निंदा करती है। साध्वी (सीता) ने बिना अपराध के त्याग करनेवाले पति (राम) को निंदित वचन नहीं कहा, किन्तु स्थिर दुःख को भोगनेवाली, अपनी आत्मा की ही बार-बार निंदा की है।^६

सीता ने वर्णाश्रम धर्म के रक्षक राजा राम से सामान्य तपस्विनी की तरह रक्षा की याचना की। पत्नीरूप में न सही पर वर्णाश्रम धर्म के पालक के नाते वह भी रक्षा पाने की अधिकारिणी है। मनु ने वर्णाश्रम की रक्षा करना राजा का धर्म कहा है, इस कारण बाहर निकाली हुई भी मुझको तुम सामान्य तपस्विनी के समान देखना (मुझे पत्नी न समझते हुए एक तपस्विनी समझ कर वर्णाश्रम-पालन के नाते मेरी भी अन्य तपस्विनीयों के समान रक्षा करना)^७।

लक्ष्मण के प्रत्यावर्तन के समय सीता ने राम के पास एकमात्र उपालम्भ भेज दिया कि मिथ्या

लोकापवाद के भय से किया गया मेरा परित्याग तुम्हारे लोकविख्यात कुल के लिए योग्य है। मेरे कहने से उस राजा को तुम कहना कि प्रत्यक्ष में अग्नि में भी मुझको लोक-निंदा के सुनने से जो तुमने छोड़ दिया है वह लोकविख्यात तुम्हारे कुल के योग्य है।¹⁴

आदर्श पत्नी का यह चित्र, जो नैतिक गुणों से अलंकृत एवं शारीरिक आकर्षण से ओत-प्रोत है। संस्कृत काव्य की अनुपम निधि है। ऐसी पत्नी ही पति की सुख और सम्पत्ति की मूल निधि है। जीवन यात्रा के एकाकी मानव पथिक को यही सेवा एवं सहानुभूति का पाथेय प्रदान करती है।

गृहस्थी की आंतरिक अवस्था में भी पत्नी का परमोत्कृष्ट प्रभाव माना जाता है। गृहकार्य में तत्पर गृहिणी के आदर्श चित्रों से संस्कृत परिपूर्ण एवं परिप्लुत है। अपने श्वश्रु एवं श्वशुर का प्रति दिवस पादाभिनन्दन करके उनकी शुश्रूषा में निरत रहना नववधू का प्रमुख कर्तव्य माना गया है। यथायोग्य सब सासुओं से मेरा प्रणाम कहकर कहना कि मुझमें स्थित, रामचन्द्रजी के संतानवीर्य अर्थात् गर्भ को आप लोग हृदय से स्मरण रखना अर्थात् उसकी मंगल कामना करना।¹⁵ अतिथि पूजन एवं यज्ञ आदि में सहचरी बनकर धर्म में मनोनुकूल होकर काम में एवं सुपुत्रवती और गृह व्यवस्थापिका होकर अर्थ में वह सहायिका होती है।

उक्त विवेचन यह स्पष्ट कर देता है कि सदगृहिणियों को गृह की शांति एवं सुख की स्थापना करने के लिए अनेक कर्तव्य करने पड़ते हैं। परिवार के सभी व्यक्तियों को अपने सुशील, मृदु एवं सेवापरायण व्यवहार से प्रसन्न रखने का पूर्ण प्रयास उसकी स्थिति एवं महत्त्व में चार चाँद लगा देता है।

पत्नी के जीवन की गौरवमय परिणति एवं उसके व्यक्तित्व का पूर्णतम विकास मातृत्व में जाकर होता है। वंश प्रवर्तन ही उसके समस्त स्नेह और सौंदर्य की सफलता का सूचक है। भारत में अनुरूप पत्नी से पुत्रप्राप्ति सदा से विवाहित जीवन का चरम लक्ष्य माना जाता है। वर-वधू का चुनाव दंपती के भावी सुख की दृष्टि से नहीं अपितु ऐसे सुयोग्य पुत्र की प्राप्ति की दृष्टि से किया जाता था, जिससे कुलक्रम अविच्छिन्न रहे। कन्या के अखंड कौमार्य एवं वर की सच्चरित्रता का आग्रह उनकी भावी संतान की श्रेष्ठता और शुद्धि के लिए ही किया जाता था।

पत्नी में गर्भ के लक्षण देखकर पति की प्रसन्नता का पारावार नहीं रहता एवं वह पुरुष उस अवस्था में पत्नी के मनोरथ को परिपूर्ण करना अपना अहोभाग्य समझता है। अल्प वय में ही किसी बालक का मेधावी बन जाना भी इस बात पर निर्भर करता है कि गर्भावस्था में माता कैसी परिस्थिति एवं कैसे वातावरण में रहती है।¹⁶

गर्भदोहद को पूर्ण करना पति अपना प्रमुख कर्तव्य समझता है। कालिदास ने गर्भवती को रत्नगर्भा, अभ्यन्तर अग्नि को धारण करनेवाले शभी वृक्ष तथा अंतःसलिला सरस्वती नदी के समान कहा है।¹⁷

अभिजात रामकुमारियों का तपोनिरत, जितेन्द्रिय एवं कीर्तिलब्ध महामुनियों की सेवा में उपस्थित होकर उन्हें आकर्षित करना और उनकी अर्धांगिनी बनने के लिए लालायित होना यह सिद्ध करता है कि विवाह दंपती की तत्काल यौन-भावना की परितृप्ति का नहीं प्रत्युत ऐसी सबल, स्वस्थ और विशुद्ध संतति प्राप्त करने का साधन था, जो माता-पिता के गुणों का कमनीय समन्वय हो।

संतति के व्यक्तित्व निर्माण में माता का अनुपम योग रहता है। पुत्र अथवा पुत्री के विवाह में माता की इच्छा को प्रमुखता दिये जाने का उल्लेख उपलब्ध होता है। विवाह के अवसर पर माता अथवा उसके

समकक्ष किसी वृद्ध नारी की अत्यंत आवश्यकता मानी गयी है। नववधू के घर में आने पर वर की माता प्रेम पुलकित हृदय से पुत्री की तरह अपने अङ्ग में बैठाकर उसका स्वागत करती है। श्वश्रू सब विवाहित होने के कारण अनुभवहीन, पुत्रवधू को अपने स्नेह सिक्त हृदय से गृहस्थ के समुचित व्यवहार आदि की शिक्षा देना अपना कर्तव्य समझती है।

श्वश्रू और श्वसुर पुत्रवधू को अपनी पुत्री के समान हार्दिक एवं निश्छल स्नेह का अनुदान करते हैं। माता का सौहार्दमय सम्बन्ध आर्य जनता का प्रधान सम्बल एवं उसकी उत्कृष्टता का प्रमुख रहस्य रहा है। इस मातृक स्नेह ने ही माता को संतति के लिए त्याग, श्रम एवं स्वार्थ का परित्याग करने के लिए सदैव कटिबद्ध रखा है। अपनी संतति के लिए निःस्वार्थ आत्मोत्सर्ग करना ही मातृत्व की चरम अभिव्यक्ति है।

विवाह व्यक्ति के जीवन का एक महत्वपूर्ण अध्याय है। प्रत्येक प्राणी के लिए विवाह पारिवारिक स्थिरता, सांसारिक सुख एवं पारलौकिक कल्याण की दृष्टि से आवश्यक एवं वांछनीय माना जाता रहा है। जिस प्रकार उच्चवर्ण का व्यक्ति उपनयन संस्कार द्वारा द्विजत्व प्राप्त करता है। उसी प्रकार स्त्री पाणिग्रहण द्वारा अपने व्यक्तित्व का उत्कर्ष प्राप्त करती है।

माता-पिता अपनी पुत्री के लिए अभिरूप एवं वय तथा गुणों में समान घर की कामना करते हैं। दोनों का समान गुण होना अथवा सदृशत्व का आग्रह उनके भावी जीवन की सुख एवं समृद्धि का लक्षण माना जाता है। क्षत्रिय राजाओं में स्वयंवर का प्रचलन प्राचीनकाल से प्रचलित है। करभ के समान उरु वाली इंदुमती ने मङ्गल चूर्ण से गौर वर्णमाला को अज के गले में मूर्तिमान अनुराग के समान पहना दिया।^{१२}

अशोकवाटिका में सीता को देखकर हनुमान ने राम और सीता के स्वभाव, कुल से, सौंदर्य से, नई अवस्था (युवावस्था) से और विनयादि प्रधान उन (शास्त्रज्ञान, शील, दया, दाक्षिण्य आदि) गुणों से अपने समान इस कुमार अज को तुम वरण करो, रत्न सुवर्ण के साथ संयुक्त हो। (तुम दोनों का सम्बन्ध सुवर्ण में जड़े रत्न के समान उचित एवं सर्वप्रिय होगा)^{१३} नारी जीवन में मुग्धत्व को एक अमूल्य रत्न के रूप में स्वीकार किया जाता है। मुग्धा नायिका अपने शारीरिक सौंदर्य में ओत-प्रोत होकर नवोढा होने के कारण अनुभवशून्य किंतु रमण की उत्कट कामना एवं कुतूहल से भरी हुई पति के सुख एवं आनंद की निरंतर अभिवृद्धि करती है। मुग्धा नायिका अपने प्रिय विषयक अनुराग को शालीनता एवं लज्जा के कारण प्रगट करने में असमर्थ होती है पर भोली-भाली होने के कारण वह उसके शरीर को विद्ध कर रोमांच के रूप में प्रस्फुटित हो जाता है।^{१४}

भारतीय काव्यों में ऐसे अनेक तथ्य उपलब्ध होते हैं जिनके आधार पर स्त्री को अवध्या माना गया है। स्त्री का वध एक अनार्थ कृत्य एवं नितांत जघन्य माना गया है। समाजविरोधी कार्यों में योग देनेवाली दुराचारिणी नारियों के वध की अनुमती देते हुए कालिदास ने राम के द्वारा मन से स्त्री दया एवं धनुष से बाण को एक साथ मुक्त कराया।^{१५} सदाचार एवं शिष्टाचार के आधार पर नारी का सम्मान एवं उसके गौरव की रक्षा प्रत्येक व्यक्ति का कर्तव्य है। स्त्री मात्र का वध सर्वथा गहणीय एवं हेय माना गया है। कुछ एक परिस्थितियों को छोड़कर नारी को अवध्य मानना भारतीय संस्कृति के उदात्त एवं समुन्नत दृष्टिकोण का परिचारक है।

अंत में समग्र अध्ययन के आधार पर कुछ निष्कर्ष प्रस्तुत किये जा सकते हैं। नैतिक एवं आध्यात्मिक क्षेत्र में नारी को परिप्रेक्ष्य में रखकर सुलक्षणी नारी का कर्तव्य, पातिव्रत्य का नैतिक मूल्य, आदर्श पत्नी के

मूल्य, गृहिणीयों के मूल्य, मातृत्व, गर्भिणी, संतति, विवाह, सपत्नी, मुग्धा, सौंदर्य, प्रणय, शील, स्त्रीवध के मूल्य की विशद समीक्षा की है ।

संदर्भ

१. गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हितम् ॥ कालिदासकृत रघुवंशमहाकाव्यम्, श्रीमल्लिनाथसूरिकृतया संजीवनी व्याख्या, साहित्य-व्याकरणाचार्य-श्री हरगोविन्द शास्त्रिकृतया 'मणिप्रभा' (५-१४ सर्गात्मकम्), चौखम्बा संस्कृत सीरिज ओफिस, बनारस-१, सं. २०१२, ई. १९५६, ८/६७, पृ. ८०
२. वाङ्मनः कर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे । तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ (१५.८१), पृ. ३४२, Kālidāsa, Raghuvansham, The commentary (The Sañjivani) of Mallinātha Cantos Xi-Xv, M.R. KALE, First Edition, The Shri Krishna Publishing Co. Bombay, Girgaum, 1924
३. कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः । ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसङ्गः ॥ चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस-१, १४/६२, पृ. २५८
४. किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हूतजीवितेऽस्मिन् । स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ वही, १४/६५.
५. साऽहं तपःसूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वप्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये । भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ वही, १४/६६, पृ. २५९
६. न चावदद्भर्तुर्वर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि । आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ वही, १४/५७, पृ. २५७
७. नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः । निर्वासिताऽप्येवमतस्त्वयाऽहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीयाः ॥ वही, १४/६७, पृ. २६०
८. वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् । मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ वही, १४/६१, पृ. २५८
९. श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः । प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ वही, १४/६०, पृ. २५८
१०. न मे द्विधा शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी । न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेर्प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः । रघु. ३/५ www.sanskritworld.in ७५२थी download करेले छे.
११. निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरीनपावकाम् । नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः संसत्वां महिषीममन्यत ॥ रघु. ३/९ www.sanskritworld.in ७५२थी download करेले छे.
१२. सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः । आसज्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तिमिवानुरागम् ॥ रघु. ६/८३, पृ. ३२. 'मणिप्रभा चौखम्बा संस्कृत सीरिज, बनारस-१, सं. २०१२, ई. १९५६
१३. कुलेन कांत्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः त्वमात्मनस्तु लभ्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ वही, रघु. ६/७९, पृ. ३०
१४. सा यूनि तस्मिन्भिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् । रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयाष्टि भित्वा निराक्राम-दरालकेश्याः ॥ वही, ६/८१, पृ. ३१
१५. ऊर्ध्वं ते भुजयष्टिमायतीं श्रोणिगल्बिपुरुषान्त्रमेखलाम् । तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणां सह मुमोच राघवः ॥ रघु. ११/१७, वही, पृ. १५७

भक्तहृदयी आचार्य शंकर का परिचायक स्तोत्र : देव्यपराधक्षमास्तोत्रम् +

डा०. महाकान्त जे. जोशी*

भूमिका :

लोक में ऐसी मान्यता प्रचलित है कि जिस में शान और बुद्धि अल्प हो उसे ही भक्ति की आवश्यकता रहती है, औरों को नहीं। पर ये बात सही नहीं है, क्योंकि जब बुद्धि की सत्ता समाप्त होती है, तब श्रद्धा का जन्म होता है; और उस श्रद्धा में से ही भक्ति^१ निकलती है। भक्ति तो सर्वजनसुलभ मार्ग है। अतः याज्ञवल्क्य, पतंजलि, वसिष्ठ, विश्वामित्र, और जनक प्रभृति महापुरुष भी भक्तिमार्ग के पथिक-सदा पथिक रहे हैं। इस भक्तिमार्ग का उत्तम प्रतिपादन स्तोत्रसाहित्य में हुआ है। आचार्य शंकर के बारे में कहा जाता है, कि वे केवल शुष्क वेदान्ती थे किन्तु शंकराचार्य के स्तोत्रों से हमें पता चलता है कि, वह आचार्य भी भक्तिमार्ग के सदैव पथिक थे। प्रस्तुत स्तोत्र^२ में से भी कुछ भक्तहृदयी साधक के रूप में शंकराचार्य हमारे सामने उभर आते हैं।

(१) 'देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्' में आचार्य शंकर की भूमिका :

केवलाद्वैत के स्थापक एवं उपासक शंकराचार्य 'जगद्गुरु' उपाधि से विभूषित है। उनको कौन नहीं जानता ? वेदान्त मार्ग में शंकराचार्य का अनन्य प्रदान रहा है। अतः वेदान्त आज 'शांकरवेदान्त' के नाम से ख्यात हुआ है। परमार्थ के बारे में आचार्य शंकर सम्पूर्ण निर्गुणवादी है, पर व्यवहार में वे सगुणवादी भी बन जाते हैं। उनके भक्ति एवं भाव से भरे स्तोत्रों में सगुणवादी शंकराचार्य दृष्टिगोचर होते हैं, और वेदान्त के स्तोत्रों में निर्गुणवादी आचार्य शंकर देखने को मिलते हैं।

'देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्' में आचार्य शंकर केवल भक्तहृदयी नहीं पर 'एक अपराधी भक्त' के रूप में हमारे सामने आते हैं। आत्मा-अनात्मा की चर्चा करनेवाले आचार्य अपराधी भक्त कैसे हो सकते ? अतः यहाँ आचार्य 'एक सामान्य मनुष्य' की भाषा में अपना भक्तहृदय, अपराधीभाव से जगदम्बा को समर्पित करते हैं। इसलिए ही "मैं मंत्र नहीं जानता, यन्त्र नहीं जानता, स्तुति भी नहीं जानता, आवाहन-ध्यान और स्तुतिकथा नहीं जानता और मैं तेरा आकार भी नहीं जानता, विलाप करना भी नहीं जानता, मैं तो तेरा अनुसरण क्लेशहारी है, इतना ही जानता हूँ"^३ ऐसी सामान्य भक्त की भाषा में शंकराचार्य स्तोत्र का प्रारम्भ करते हैं। यहाँ शंकराचार्य कहना चाहते हैं कि 'मैं कुछ भी नहीं हूँ' ऐसे विनम्र भाव से ही भक्ति की सच्ची शुरुआत होती है।

जब भक्त अपने इष्टदेव की स्तुति करने के लिए तैयार होता है तब उस के सामने कई प्रश्न खड़े हो उठते हैं। जैसे कि पूजाविधि का अज्ञान, वैभव का अभाव, आलसी स्वभाव - ये सब बातें जगदम्बा की आराधना में अंतराय रूप बन जाती हैं। इसलिए अपने ढंग से की गई या की जानेवाली भक्ति से भक्त को संतोष नहीं मिलता है। अतः वह यह पुकार उठता है कि - 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति।'^४ यहाँ भक्त की मानसभूमिका स्पष्ट हो जाती है।

+ राष्ट्रीय संस्कृत स्तोत्रसाहित्य विषयक परिसंवाद में (महेसाना में ता. ३०-३-'०८ के दिन) प्रस्तुत लेख।

* अध्यक्ष, संस्कृत विभाग, प्रमुख स्वामी आर्ट्स कॉलेज, कडी

याने कि पहले श्लोक में 'मैं कुछ नहीं हूँ' ऐसी भावना और दूसरे श्लोक में 'मेरे पास कुछ नहीं है' ऐसी भावना की अभिव्यक्ति ही भक्त की प्रमुख भूमिका है, ऐसा शंकराचार्य को अभिप्रेत है। तीसरे श्लोक में भक्त का अधिकार' वर्णित किया गया है। यहाँ भक्त कहता है कि - "हे माँ, सारी पृथ्वी पर तेरे कई सरल पुत्र हैं, पर मैं तो ऐसा नहीं हूँ। मैं तो तरल याने कि चंचल हूँ, फिर भी मेरा तुम त्याग नहीं कर सकोगी ! क्योंकि तुम तो मेरी माँ हो।" यहाँ 'भक्त' पुत्र की भूमिका में आ गया है। क्योंकि 'मैं कुछ भी नहीं हूँ' और मेरे पास कुछ भी नहीं है' यह ख्याल आने के साथ ही भक्त को याद आ जाता है, कि मैं तो 'माँ' की उपासना करने जा रहा हूँ, जो कभी भी कुमाता हो ही नहीं सकती ?। अतः वह 'माँ' हो कर अपने बच्चों का त्याग कैसे कर सकेगी ? इस 'विचार' में भक्त का 'ममत्वपूर्ण अहंकार' मुखरित हुआ नज़र आता है ! भक्त का यह ममत्वपूर्ण अहंकार क्यों मुखरित हुआ है, उसका कारण आचार्य शंकर ने चतुर्थ एवं पंचम श्लोक में दे दिया है।

भक्त जानता है कि मैं कुछ नहीं हूँ और मेरे पास भी कुछ नहीं है फिर भी जगदम्बा मेरे पर अनुपम प्रेम रखती है अतः वह कभी भी मेरे बारे में कठोरहृदया हो ही नहीं सकती।^१ लोक में भी माता को (हम) कुछ दे या न दे फिर भी वह अपने बच्चों की देखभाल अन्त तक करती है, तो फिर जगन्माता का तो पूछना ही क्या ?!!

पंचम श्लोक में शंकराचार्य जगदम्बा को 'लम्बोदरजननि' कह के पुकारते हैं। इस का कारण यह है कि गणपति मातृप्रेम के आदर्श है। इस श्लोक में भक्त अपना (पूरा का पूरा) सारा अधिकार जताता है कि - "माँ मैंने अब सारे देवताओं की शरण छोड़ दी है। अब तु ही मेरा आधार, मेरा सबकुछ है। अब निराधार हुआ मैं किस के शरण में जाऊँगा ?...!! अब तो मेरी आयु भी दिन ब दिन बढ़कर ८५ वर्ष की हो गई है।" इस श्लोक में आचार्य अपनी आयु की बात नहीं करते हैं, पर भक्त की दीनता-हीनता और असामर्थ्य दिखाने के लिए ही आयु का उल्लेख करते हैं। क्योंकि दिन ब दिन बढ़ती हुई आयु से शरीर कमजोर और अशक्त हो जाता है। ऐसी स्थिति में मनुष्य अच्छे ढंग से खड़ा भी नहीं रह सकता है; ऐसी निरालम्ब अवस्था में भक्त किस के शरण में जायेगा ?? जगदम्बा के अलावा कौन इसका सहारा बनेगा ?? भले ही भक्त बनकर भी उसने जगदम्बा का कोई काम न किया हो, जगदम्बा को अपनी तरफ से कुछ भी दिया न हो, फिर भी जब वह पुत्र के रूप में जगदम्बा के सामने जायेगा तो जगदम्बा को उसे अपनी गोदमें बिठाना ही पड़ेगा ! यहाँ भक्ति की मस्ती के नशे का नज़ारा देखने को मिलता है।

षष्ठ एवं सप्तम श्लोक में आचार्य ने जगदम्बा की महिमा का गौरवगान किया है। आचार्य कहते हैं कि जगदम्बा की मन्त्राक्षरयुक्त बानी अगर कान में पड़ जाये तो चंडाल भी मधुरवाणी बोलने लगेगा ! इतना ही नहीं, जो कंगाल है वह भी धनपति बन जायेगा ! यदि केवल जगदम्बा के मन्त्राक्षर सुनने का ऐसा फल मिलता है तो उसकी जपविधि का कितना फल होगा ?!!^२ 'श्वपाक' याने कि चंडाल। पर यह शब्द ज्ञातिवाचक नहीं है। जो अपने कर्मों से और मन से चंडाल बन गये हैं, उनके लिए ही यहाँ 'श्वपाक' शब्द का प्रयोग है ?

सप्तम श्लोक में आचार्य ने शिवजी का स्वरूप चित्रित करके कहा कि ऐसे शंकर को कौन जगदीश्वर के नाम से, पुकारेगा ?... हे जगदम्बा आपने शिवजी का पाणिग्रहण करके उसको 'जगदीश' की पदवी का दावेदार बनाया ! अगर तेरा हाथ उनके हाथ में नहीं होता तो फिर कौन उन की जगदीश्वर के नाम से पूजा करता ?^३ अर्थात् शिवजी का 'जगदीश्वर' पद भी जगदम्बा की कृपा की ही देन है ! यहाँ आचार्य ने अपना

भक्तहृदयी आचार्य शंकर का परिचायक स्तोत्र : देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्]

पूरा भक्तहृदय खोल दिया है ।

ब्रह्म निर्गुण और निराकार है । उसको कौन 'जगदीश' कहेगा ? जब इस में सगुण साकारता का आविर्भाव होगा, करुणा का आविष्कार होगा तब उसके गुणदर्शन से, गुणवर्णन से और उसकी अनन्य भक्ति करने से उसका जगदीशत्व समग्र में आयेगा । समग्र जगत के सभी प्राणीओं पर भगवान का निरपेक्ष, निःस्वार्थ एवं निराकांक्ष प्रेम देखकर ही भक्त उसे समग्र जगत का ईश- 'जगदीश' कहकर पुकारता है ।

शंकराचार्य के बारे में समग्र लोक में कई भ्रामक मान्यताएँ प्रचलित हैं । जैसे कि - (१) आचार्य शंकर केवल अद्वैतमार्ग के ही उपासक थे । (२) वह केवल शुष्क तत्त्वज्ञानी थे, (३) वेदान्ती और भक्तिमार्गी शंकर ये दोनों भिन्न-भिन्न आचार्य थे आदि । किन्तु प्रस्तुत स्तोत्र (और शंकराचार्य रचित अन्य भक्तिसभर विविध देव-देवीओं की स्तुति करनेवाले स्तोत्रों के अध्ययन से ये सारी बातों का खण्डन हो जाता है । इसकी प्रतीति के लिए प्रस्तुत स्तोत्र का अष्टम श्लोक अतीव ध्यानाकर्षक है ।

अष्टम श्लोक में शंकराचार्य ने अपनी मनीषा द्योतित की है । वह कहते हैं "मुझे मोक्ष की, विज्ञान की और सुख की ऐसी कोई अभिलाषा नहीं है । मैं तो बारबार जन्म लेकर 'मृडानी, रुद्राणी, भवानि' ऐसा पौनःपुन्येन जाप करना चाहता हूँ ।" ^{१०} जो 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं' कहकर जन्मचक्र से बचने की उम्मीद जताते हैं वही आचार्य यहाँ 'न मोक्षस्याकांक्षा और "अतस्त्वां संयाचे जननि जननं यातु मम वै, मृडानी रुद्राणी शिव शिव भवानीति जपतः" कहते हैं । अरे वही आचार्य कहते हैं - भवविभववाञ्छापि च न मे । 'न विज्ञानापेक्षा' कहकर आचार्य गर्वभरी पंडिताई से लम्बी दूरी बनाना चाहते हैं ।

श्लोक दश ^{११}, ग्यारह एवं बारह में आचार्य शंकर हमारी वकालत करते हुए नज़र आते हैं । हमारी ओर से आचार्य जगदम्बा को कहते हैं कि "आपत्सु मग्न यदि कोई व्यक्ति आपकी शरण में आना चाहता है इसमें इस की शठता नहीं है, क्योंकि भूख और प्यास से व्याकुल बालक अपनी ही माँ को याद करता है" ^{१२} और "हे जगदम्बे तुम हमारे उपर जो सम्पूर्ण कृपा करती है (चाहे हम आपका काम करे या न करे फिर भी) वह तो सहज है, क्योंकि बहुत बड़े अपराधी पुत्र की भी, क्या माँ उपेक्षा कर सकती है ?.. अतः जगदम्बा भी अपने पुत्र की चाहे वो कितना बुरा ही क्यों न हो (फिर भी) उसकी उपेक्षा नहीं करेगी ।" ^{१३}

अन्त में एक सामान्य अपराधी भक्त की भूमिका में आकर आचार्य फिर से अपने अपराधों की कुबुलात करते हैं; और कहते हैं कि "मेरा जैसा पापी कोई और हो ही नहीं सकता ! और माँ तेरे जैसी कोई पापनाशक हो ही नहीं सकती । अब तुझे जो ठीक लगे वो कर !" ^{१४}

इस स्तोत्र में देखने को मिलता है कि आचार्य ने ये सब बातें अपने ही लिए कही है, ऐसा नहीं है । पर भक्त कैसा आर्द्र, निरभिमानी और परमेश्वर का अनन्य उपासक ^{१५} होना चाहिए यह दर्शाने के लिए ही 'एक सामान्य भक्त' की भूमिका धारण कर आचार्य ने अपनी हृदय की ऊर्मियों को मुखर बना के यह स्तोत्र बहोत प्यार एवं भक्तिभाव से गाया है । इस तरह वेदान्त के दार्शनिक आचार्य यहाँ पर एक 'विनम्र भक्त' की भूमिका में पेश हुए हैं ।

(२) 'देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्' एक अनन्य भक्तिस्तोत्र :

शीर्षक में 'देवी' शब्द है पर आचार्य ने सारे स्तोत्र में देवी को 'माँ' के नाम से ही पुकार पुकार लगाई है । भगवान की उपासना करनेवाला हरेक भक्त अपनी मति और भक्ति अनुसार भगवान को परम

पिता या परम माता के रूप में रखकर उसकी उपासना करता है। व्यवहारजगत में भी पिता कठोरहृदयी एवं माता मृदुहृदयी होते हैं। अतः कई भक्तों को कृपालु परमेश्वर का माता का रूप भा जाता है अतः वे उस परमेश्वर की माता के रूप में उपासना करते हैं। इसका मतलब ऐसा नहीं है कि भगवान के पिता और माता ऐसे दो-दो भिन्न स्वरूप हैं। कौन भक्त किस रूप की उपासना करे ऐसा कोई विधिनियम नहीं मिलता है। इसलिए जिस को (पिता और माता ये दोनों में से) जो रूप अच्छा लगे उस रूप में उस परब्रह्म की उपासना करता है।

प्रस्तुत स्तोत्र में भक्त का निर्मल हृदय खुलकर माँ पराम्बा की उपासना करता है। व्यवहारजगत में भी कुपुत्र के सामने माता ने 'कुमाता' बनने का प्रयत्न किया हो, ऐसे बहुत अल्प उदाहरण मिलेंगे। क्योंकि माता को 'ममता की मुरत' कही गई है। अगर हमें जन्म देनेवाली और पालनेवाली माता भी अपने मातृत्व को त्याग नहीं सकती है, तो जिसने हमारी माता को भी जन्म दिया है, हमारा लालन-पालन-रक्षण करने की बुद्धि दी है ऐसी जगन्माता क्या हमारा कभी तिरस्कार कर सकेगी? ^{१६} बस यही 'ममत्व' देखकर भक्त अहंकारी बन जाता है, और पुत्र की भूमिका को धारण कर पुकारता है कि - कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति। और 'मदीयोऽयं त्यागः समुचितमिदं नो तव शिवे' कह उठता है।

परमकृपालु, करुणानिधि-परमेश्वर ने सारे जगत के सभी प्राणीओं पर एक समान प्रेमधारा बहाई है। उसकी नज़र में कोई छोटा या बड़ा, कोई उँचा या नीचा, कोई कंगाल या तवंगर जैसे दुन्यवी भेद नहीं है। उसकी सहज स्तन्यधारा समानरूप से सारे प्राणीओं में बहती है। सारे जगत पर उस जगदम्बा ने निरपेक्ष और आकांक्षारहित प्रेम किया है। भक्त का निर्मल हृदय उस प्रेम को परख लेता है। जगदम्बा का यह अनुराग देखकर कृतकृत्य हो जाता है और उस के मुख से सहजरूप में जगदम्बा की स्तुति निकल पड़ती है, वही स्तुति ही 'स्तोत्र' कहलाती है।

हमारे जैसे सामान्य मानवी को जगदम्बा की अनवरत प्रेमधारा का परिचय नहीं है, पर शंकराचार्य जैसे परम ज्ञानी और अनन्य भक्त की नजर में (यह) सब कुछ परिचित है। अतः उनका भक्तहृदय सहजता से स्तोत्रगान में जुड़ जाता है। जगदम्बा ने हमें बिना मांगे ही इतना सारा दे दिया पर हमने तो उसके लिए अब तक कुछ किया ही नहीं है - यह अपराधभाव, ज्ञानीभक्त का हृदय हरपल महसूस करता है। ऐसे मनोमंथन में से ही 'देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्' जैसे स्तोत्रनवनीत की प्राप्ति होती है। अतः यह स्तोत्र स्तोत्रसाहित्य में अपनी अनूठी पहचानवाला बना है। समग्र स्तोत्रसाहित्य में एक अनन्य भक्तिस्तोत्र के रूप में इस स्तोत्र की गीनती की जाती है। प्रस्तुत स्तोत्र एक अमर स्तोत्र है।

(३) उपसंहार :

'देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्' की रचना आचार्य शंकर ने की है। आचार्य आत्मा-अनात्मा की चर्चा करनेवाले महान तत्त्वज्ञानी होते हुए भी उनका हृदय भाव और प्रेम की सरिता से तरबतर हैं, उसका परिचायक यह स्तोत्र है। इस स्तोत्र में आचार्य शंकर अपने लिए कुछ नहीं कहते हैं, पर हमारे जैसे सामान्य लोगों का प्रतिनिधित्व करके कहते हैं। याने कि बात हमारी है, पर शंकराचार्य ने जैसे अपनी ही बात हो इस तरह से उसकी पेशगी की है।

प्रस्तुत स्तोत्र की रचना करके आचार्य ने भक्त हृदय कितना आर्द्र, निरहंकारी और अनन्य होना चाहिए यह उजागर करने का यत्न किया है। ये सारी चर्चा पर से हम कह सकते हैं कि यह स्तोत्र आचार्य शंकर

केवल शुष्क वेदान्ती थे' इस प्रचलित मान्यता का खण्डन करनेवाला और प्रखर वेदान्ती होते हुए भी आचार्य का हृदय भाव और भक्ति से सभर था' इसका परिचायक है ।

॥ इति शम् ॥

पादटीप

१. 'भक्ति' शब्द 'भज् सेवायाम्' धातु से निष्पन्न हुआ है । अमरकोशकार लिखते हैं — श्रद्धारचनयोर्भक्तिगौण्यां वृत्तौ च सेवने ।३।३।८५, अर्थात् 'भक्ति' (स्त्री) के (१) श्रद्धा, (२) रचना-विशेष, (३) गौणी वृत्ति एवं (४) सेवा करना अर्थ है । दृष्टव्य — नामलिङ्गानुशासनं नाम 'अमरकोशः' ('रामाश्रमी' व्याख्यया विभूषितः) हिन्दी व्याख्याकारः पं. हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, तृतीय संस्करण, वि.सं. २०५३, पृ. ५६९
इस भक्ति के बारे में नारदजी कहते हैं — सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा ॥२॥ अमृतस्वरूपा च ॥३॥ 'नारद-भक्तिसूत्र', गीताप्रेस, गोरखपुर, पचीसवाँ संस्करण, सं. २०५८, पृ. १६-१७
२. 'स्तोत्र' की व्याख्या करते हुए अमरकोशकार लिखते हैं — स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ।१-६-११, अमरकोशः । अर्थात् (१) स्तवः (पु.), (२) स्तोत्रम् (नपु.), (३) नुतिः (स्त्री०) और (४) स्तुतिः ये चार नाम स्तुति के हैं ।
३. न मन्त्रं नो यन्त्रं तदपि च न जाने स्तुतिमहो
न चाह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने स्तुतिकथाः ।
न जाने मुद्रास्ते तदपि च न जाने विलपनं
परं जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम् ॥१॥ 'देव्यपराधक्षमास्तोत्रम्' 'स्तोत्ररत्नावली', गीताप्रेस गोरखपुर, पचपनवा संस्करण, सं. २०५८, पृ. ५८
४. विधेरज्ञानेन द्रविणविरहेणालसतया... तदेतत्क्षन्तव्यं जननि सकलोद्धारिणि शिवे । कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ॥२॥, वही, पृ. ५०-५१
५. पृथिव्यां पुत्रास्ते... कुमाता न भवति ॥३॥ वही, पृ. ५१
६. जगन्मातर्मार्तस्तव चरणसेवा न रचिता...कुमाता न भवति ॥४॥ वही, पृ. ५१-५२
७. परित्यक्ता देवा विविधविधिसेवाकुलतया... लम्बोदरजननि कं यामि शरणम् ॥५॥ वही, पृ. ५२
८. श्वपाको जलपाको भवति मधुपाकोपमगिरा... जननि जपनीयं जपविधौ ॥६॥ वही, पृ. ५२
९. चिताभस्मालेपो गरलमशनं दिक्पटधरो... भवानि त्वत्पाणिग्रहणपरिपाटीफलमिदम् ॥७॥ वही, पृ. ५२
१०. न मोक्षस्याकांक्षा...न विज्ञानापेक्षा...शिव शिव भवानीति जपतः ॥८॥ वही, पृ. ५२-५३
११. नाराधितासि विधिना विविधोपचारैः...मुचितमंब परं तवैव ॥९॥ वही, पृ. ५३
१२. आपत्सु मग्नः स्मरणं त्वदीयं...क्षुधातृषार्ता जननीं स्मरन्ति ॥१०॥ वही, पृ. ५३
१३. जगदम्बं विचित्रमत्र किं...माता समुपेक्षते सुतम् ॥११॥ वही, पृ. ५३
१४. मत्समः पातकी नास्ते पापघ्नी त्वत्समा न हि । (यथा योग्यं तथा कुरु ।)
एवं ज्ञात्वा महादेवि यथायोग्यं तथा कुरु ॥१२॥ वही, पृ. ५४
१५. अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते...योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥९-२२, 'भगवद्गीता'
१६. अपि चेत्सुदुराचारो भजते माम् अनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्व्यवसितो हि सः ॥९-३०॥ वही ।

‘राङ्गडा’ लघुकथा-संग्रह में व्यक्त सामाजिक समस्याओं का निरूपण

तरुलता वी. पटेल*

साहित्य की समस्त विद्याएँ मानव मन को तरंगायित करती हुई उसके रंजन एवं उत्कर्ष में समान रूप से उपादेय है किन्तु कथा में जीवन और समाज के विविध रसों एवं भावों की यथार्थता एवं सजीव अभिव्यक्ति अन्य साहित्यिक विद्याओं की अपेक्षा अधिक उत्कृष्ट होती है। वैदिक युग के प्रारम्भिक काल से ही अनेक प्रकार की कथाएँ लोगों में प्रचलित हैं। जिस प्रकार शैली के आधार पर कथा के दो भेद हैं - कथा और आख्यायिका। इसी प्रकार आकार के आधार पर कथा के दो भेद हैं - ‘दीर्घकथा और लघुकथा। दीर्घकथा का इतिवृत्त क्रमिक होता है। इसमें अवान्तर कथाओं का जाल सा बिछा रहता है, जबकि लघुकथा उद्देश्य पर अवलम्बित होती है। उद्देश्य की पूर्ति के साथ ही समाप्त हो जाती है। सन् १८११ से सन् १९६० की अवधि को आधुनिक संस्कृत कहानी का प्रयोगकाल कहा जा सकता है। इस अवधि में पर्याप्त संख्या में कहानियाँ लिखी गई। इस समय कहानियों के अनेक संकलन भी निकलें। स्वातंत्र्योत्तर काल के पश्चात् इस क्षेत्र में अनेक नये कहानीकारों ने पदार्पण किया। उसमें से एक डॉ. अभिराज राजेन्द्र मिश्र भी हैं। जिन्होंने न केवल कथा साहित्य अपितु साहित्य की अनेक विद्याओं को प्रस्तुत करने का सफल प्रयास किया है।

राङ्गडा नामक लघु कथासंग्रहों के रचनाकर डॉ. अभिराज राजेन्द्र मिश्र जी का नाम संस्कृत साहित्य की रचना करनेवाले उत्कृष्ट रचनाकारों में लिया जाता है। डॉ. अभिराजराजेन्द्र मिश्र जी के पिता का नाम स्व. पं. दुर्गाप्रसाद जी है, और माता का नाम श्रीमती अभिराजी देवी मिश्रा है। डॉ. अभिराज राजेन्द्र मिश्र का जन्म २ जनवरी, १९४३ को जौनपुर जिले के द्रोणीपुर गाँव में हुआ। इन्होंने इलाहाबाद विश्वविद्यालय से एम.ए. तथा डी.फिल. किया तथा डी.लिट्. की उपाधि विक्रमशिला विद्यापीठ ‘बिहार’ से प्राप्त की। इन्होंने इलाहाबाद विश्वविद्यालय में रीडर के पद पर कार्य किया। उदयन विश्व विद्यालय इन्डोनेशिया में विजिटिंग प्रोफेसर के रूप में कार्य किया तथा (सम्प्रति) हिमाचल विश्व विद्यालय शिमला में विभागाध्यक्ष तथा प्रोफेसर के रूप में कार्यरत हैं। इनका स्थायी निवास स्थान इलाहाबाद में है।

डॉ. अभिराज राजेन्द्र मिश्र बहुत से संस्कृत संस्थानों व अकादमियों से जुड़े रहे हैं। इन्होंने लोकभाषा प्रचार समिति में निर्देशक के पद पर कार्य किया। साहित्यकार-संसद एवं देववाणी परिषद में अध्यक्ष के रूप में कार्यभार सँभाला तथा अन्य कई संस्थानों में सदस्य के रूप में मनोनीत किए गये।

डॉ. मिश्रने दृश्यकाव्य और श्राव्यकाव्य दोनों ही विद्याओं पर लगभग ३० ग्रन्थों की रचना की, अनेकों शोधपत्र तथा लेख भी प्रकाशित हुए। उनके उत्कृष्ट लेखन पर उ.प्र. सरकार द्वारा नाट्यपंचामृतम्, अकिंचन-कांचनम्, आर्यान्योक्ति शतकम्, नवाष्टकमालिका, वाग्वधूटी, चतुष्पथीयम्, प्रमदवरा नाटिका, अभिराज सप्तशती, श्रुतिम्बरा आदि रचनाओं पर पुरस्कार प्रदान किए गये। संस्कृत के साथ-साथ हिन्दी में भी डॉ. मिश्र ने खण्डकाव्य, काव्यसंग्रह, बालसाहित्य तथा उपन्यासों की रचना की। अभिराज राजेन्द्रमिश्र ने आधुनिक संस्कृत

* संशोधक छात्रा, महर्षि वेदविज्ञान अकादमी, अमदावाद

साहित्य को समृद्ध करने में अपना भरपूर योगदान दिया है। इन्होंने 'दिव्यज्योति' पत्रिका का सम्पादन भी किया है जिसके माध्यम से कई कहानियाँ प्रकाश में आयी हैं। उनकी प्रत्येक रचना आधुनिक व्यक्ति और समाज से जुड़ी रचनाएँ हैं।

डॉ. मिश्र ने राष्ट्रीय आत्म पुरस्कार, वाल्मीकि पुरस्कार, डॉ. राजकुमार वर्मा एकांकी पुरस्कार साहित्य अकादमी पुरस्कार, कालिदास सम्मान, स्वामी धर्मानन्द सरस्वती साहित्य सम्मान तथा वाचस्पति सम्मान प्राप्त किया।

‘राङ्गडा’ शीर्षक एवं लघुकथाओं का परिचय

राङ्गडा अभिराज राजेन्द्र मिश्र जी द्वारा रचित नौ कथाओं का कथासंग्रह है। ‘राङ्गडा’ का अर्थ है - रण्डा, विधवा। प्रारम्भ में यह शब्द बालीनरेश उदयन (१०८०-११२२ ई०) की विधवा साम्राज्ञी महेन्द्रदत्ता के लिए प्रयुक्त हुआ है परन्तु कालान्तर में यह प्रेताधीश्वरी महिषासुरमर्दिनी के अर्थ में रूढ हो गया।^१ महेन्द्रदत्ता भी बाली के हिन्दु समाज में महिषासुरमर्दिनी का ही रूप मानी जाती है। वह लेयाकों (प्रेत) की स्वामिनी तथा बालियानों (प्रेतोपासकों) की आराध्या है। बाली द्वीप में अनेक राङ्गडा-मन्दिर हैं जिनमें कुतरी गाँव (राजधानी डेनपसार से ३५ कि.मी. पूर्व) का महिषासुरमर्दिनी-मन्दिर प्रमुख है। वस्तुतः यह स्थान साम्राज्ञी महेन्द्रदत्ता की चिताभूमि भी है। प्रस्तुत कथा एक प्रकार से साम्राज्ञी की आत्मकथा ही है।

‘राङ्गडा’ संस्कृत नवलेखन की प्रासंगिकता एवं युगीन भाव बोध सिद्धि का ही एक जीवन्त प्रमाण है। इस तरह इसे युगचेतना की अभिव्यक्ति का समर्थ माध्यम माना जा सकता है। राङ्गडा में नौ, अपेक्षाकृत लम्बी कहानियाँ हैं। इस कथासंग्रह में कुलदीपक, अधर्मण, कुक्की, चञ्चा, महानगरी, एकचक्र, पोतविहगौ, सिंहसारि, राङ्गडा कथाएँ निहित हैं। इनमें से कुलदीपक: भारतमुद्रा द्वैमासिक (त्रिचूर, केरल) में तथा छः त्रैमासिक दूर्वा (म.प्र. संस्कृत अकादमी, भोपाल) में क्रमशः सिंहसारि:, राङ्गडा, एकचक्र:, महानगरी, पोतविहगौ तथा चञ्चा प्रकाशित एवं चर्चित हो चुकी हैं। कुक्की शीर्षक कथा अभी भी दूर्वा की प्रतीहार भूमि में प्रतीक्षारत है। अधर्मण: सर्वथा अप्रकाशित कथा है। राङ्गडा की कथाओं पर टी.वी. सीरियल बनाने की प्रक्रिया भी चल रही है।

‘कुलदीपक’ कथा में उच्च न्यायालय के अधिवक्ता प्रवीन चौधरी निर्धन तथा छोटी जाति के लोगों से घृणा करते हैं; क्योंकि इनका मानना है कि समाज में होनेवाले अपराध इन्हीं लोगों द्वारा किये जाते हैं, इसलिए अपने पुत्र सिन्धू की मित्रता एक खटीक के पुत्र सोमधर से उन्हें अपमानजनक बात प्रतीत होती है। एक दिन सिन्धू की दुर्घटना एक ट्रक से हो जाती है। सोमधर उसके प्राणों की रक्षा करता है और उसे घर लेकर आता है। इस घटना से प्रवीन चौधरी की आँखें खुल जाती हैं।

‘अधर्मण’ कथा में राजा शान्तनु के देवी गंगा से देवव्रत नामक एक पुत्र है। देवी गंगा के चले जाने पर राजा धीवर पुत्री सत्यवती से विवाह करना चाहता है परन्तु धीवर की शर्त है कि सत्यवती की सन्तान ही राजगद्दी की उत्तराधिकारी होगी। देवव्रत के उत्तराधिकारी होने के कारण राजा दुःखी हो सोच में पड़ जाता है। सम्पूर्ण वृत्तान्त जानने पर देवव्रत आजीवन ब्रह्मचारी रहने की प्रतिज्ञा लेता है तथा अपने पिता शान्तनु का विवाह सत्यवती से सम्पन्न कर देता है।

‘कुक्की’ नामक कथा में एक व्यक्ति है जो पशुओं से घृणा करता है। एक दिन उसके घर कहीं से एक बिल्ली आ जाती है। वह बिल्ली चूहे नहीं खाती तथा तपस्विनियों की तरह व्यवहार करती है।

धीरे-धीरे उसे उस बिल्ली से मोह हो जाता है तथा वह उसे 'कुक्की' नाम से सम्बोधित करता है। वह उसके घर में सात बच्चों को जन्म देती है। एक दिन अचानक कुक्की की मृत्यु हो जाती है वह उसे तो सफेद वस्त्र में लपेटकर गंगा में प्रवाहित कर देता है परन्तु उसके बच्चों को देख उसकी स्मृति को मस्तिष्क से अलग नहीं कर पाता है।

'चञ्चा' नामक कथा में मुन्नीबाई नामक गणिका की एक पुत्री सोमा है। डो. प्रवीन उसकी वास्तविकता जानते हुए उससे विवाह करना चाहते हैं। परन्तु रञ्जन नामक दुराचारी अपनी पुत्री का विवाह डो. प्रवीन से करना चाहता है इसलिए सोमा के लिए विषम परिस्थितियाँ उत्पन्न करता है। मुन्नीबाई स्वयं जो रञ्जन के अत्याचारों को सहन कर चुकी है; परन्तु जब आज उसकी पुत्री की खुशियों का प्रश्न आता है तो वह अपनी अस्मिता की परवाह किये बिना रञ्जन की शठवृत्ति तथा दुष्कर्म परायण जीवनवृत्ति को लोक के समक्ष उजागर कर देती है।

'महानगरी' कथा एक ऐसे परिवार की कथा है जो वाराणसी से बम्बई तक की यात्रा करता है। मार्ग में उन्हें अपने तीन पुत्रों के भोजन का तो ध्यान रहता है परन्तु साथ यात्रा कर रही छोटीसी भतीजी की भूख का ध्यान-एक बार भी नहीं आता जो भूख के कारण नींद न आने पर भी नींद आने का अभिनय करती है।

'एकचक्र' कथा में एक व्यक्ति है जो माता, पिता, भाई के साथ गाँव में रहता है। अचानक एक दिन गाँव में आग लग जाती है। सब कुछ नष्ट होने के साथ-साथ भाई की मृत्यु भी हो जाती है। वह परिश्रम से अध्ययन कर अध्यापक हो जाता है। अपनी एक अनाथ शिष्या से विवाह कर लेता है। धनाढ्य हो लोगों की बहुत सहायता करता है, घर में पुत्रवधू आ जाती है जीवन के तीस वर्ष हँसी खुशी कब व्यतीत हो जाते हैं पता ही नहीं चलता। उसका धन समाप्त हो जाने पर जो लोग श्रद्धा रखते थे, वे ही कतराने लगते हैं। तभी उसकी पत्नी की भी मृत्यु हो जाती है। घर के एक छोटे से कक्ष में उसे ठहरा दिया जाता है, जहाँ कोई आताजाता नहीं है, अब प्रभामण्डल की स्मृतियाँ ही उसके जीवन का आधार है।

'पोतविहगौ' नामक कथा में निहाल भारतीय सेना में कार्यरत है तथा यूरोप एशिया महाद्वीप एशिया महाद्वीप के घमासान युद्ध के पश्चात् पाँच वर्ष बाद घर लौटकर माता-पिता, पत्नी बच्चे से मिलने के लिए लालायित है। एक दिन टहलते हुए उसका परिचय महुली नामकी एक अनाथ कन्या से होता है। उसकी करुण कथा सुन महुली से स्नेह हो जाता है। जब सेनाएँ लौटती हैं तो महुली भी भारत आ जाती है, निहाल अपनी पत्नी को बताता है कि वह अनाथ है तथा तुम लोगों की सेवा करने आयी है परन्तु पत्नी का शंकायुक्त हृदय इस बात को स्वीकार नहीं करता और वह महुली को प्रताड़ित करती रहती है तथा निहाल से भी अभद्र व्यवहार करती है। महुली सबकी बहुत सेवा करती है परन्तु इस अपरिचित समाज में स्वयं को अकेला अनुभव कर सहमी रहती है। निहाल सबके द्वारा प्रताड़ित महुली का यह हाल देख उससे विवाह कर लेता है। महुली के व्यवहार के कारण सभी उससे स्नेह करने लगते हैं। एक दिन निहाल के पुत्र के महुली के द्वारा बचाने पर भी चोट लग जाती है पहली पत्नी इसका दोष महुली को देती है। महुली घर छोड़कर जाने लगती है परन्तु तभी सास-ननद आकर स्नेह से उसे रोक लेती हैं।

'सिंहसारि' कथा में तुम्पेल का शासक अमृताङ्ग पुरोहित की रूपवती कन्या दिदिशा को बलपूर्वक रानी बना लेता है। यह सुनकर पुरोहित आत्महत्या कर लेता है। दिदिशा के एक पुत्र का जन्म होता है,

तभी कर्णाङ्गरक नामक युवा पुरोहित को रानी की सेवा के लिए रखा जाता है। कर्णाङ्गरक राजनीति पटु होने के कारण अमृताङ्ग को जीतकर दिदिशा को रानी बना लेता है। दिदिशा से तीन अन्य पुत्रों का जन्म होता है। एक अन्य युवा सुन्दरी के जीवन में आने पर राजा का व्यवहार दिदिशा तथा पुत्र के प्रति बदल जाता है। एक दिन प्रथम पति के पुत्र अनूषपति के द्वारा पूछने पर वह सम्पूर्ण वृत्तान्त सुना देती है। रात्रि में कर्णाङ्गरक मार दिया जाता है तथा दिदिशा के लिए अनूषपति पितृघाती को तत्काल मार देता है।

‘राङ्गडा’ कथा में बाली नरेश उदयन की पत्नी महेन्द्रदत्ता तन्त्राभिचार साधना को सम्पादित करती है जिससे प्रजा को बहुत कष्ट उठाना पड़ता है। जब यह बात राजा को ज्ञात होती है तो वह रानी को महल से निकाल देता है। उसका पुत्र भी इसे न्यायोचित बताता है। रानी इस बात से क्रोधित हो व्यभिचार शक्ति का प्रयोग कर सब कुछ नष्ट करने पर तुल जाती है। इसी बीच वह राङ्गडा (विधवा) हो जाती है। रानी के कुटिल कर्मों के कारण उसकी पुत्री का विवाह न हो पाने से रानी दुःखी थी। वहाँ के पुरोहित के पुत्र ने रानी की पुत्री से विवाह कर रानी की तंत्र शक्ति के भेद को जान लिया तथा रानीने भी पुत्री की खुशी के लिए मृत्यु को हँसते-हँसते गले लगा लिया।

डॉ. अभिराज राजेन्द्र मिश्र द्वारा रचित इन नौ लघुकथाओं में निरूपित दाम्पत्य सम्बन्ध में विघटन, सपत्नी सम्बन्ध, समाज में पुरुष का प्राधान्य, पुत्री की उपेक्षा, प्रणयसम्बन्ध, आन्तर्जातीय विवाह, स्वार्थपरक भावनाओं का बाहुल्य, वेश्यावृत्ति धूम्र एवं मद्यपान, राजकीय समस्याएँ, न्याय एवं दण्ड (व्यवस्था), आर्थिक समस्याएँ जैसी आधुनिक समस्याओं का अध्ययन करने का विनम्र प्रयास किया गया है।

हमारे समाज में नारी के द्वारा पति को परमेश्वर के रूप में पूजा जाता है। पति के द्वारा पत्नी के प्रति कितना भी अत्याचार क्यों न किया गया हो परन्तु पति को अपने सम्मुख पाकर पत्नी अपने अन्दर अनिर्वचनीय सुख की प्राप्ति करती है। पति-पत्नी को गृहस्थी रूपी गाड़ी के दो पहिए माना गया है। यदि उनमें से एक पहिए में कुछ भी कमी आ जाये तो गृहस्थी की गाड़ी डगमगाने लगती है। इसलिए दोनों के द्वारा दूसरे को सहयोग देने पर गृहस्थ जीवन सुखपूर्वक व्यतीत किया जा सकता है।

पति-पत्नी का सम्बन्ध निष्ठा और संयोग पर निर्भर करता है। पति निष्ठा की जितनी अपेक्षा पत्नी से करता है उतनी ही पत्नी पति से। ‘एकचक्रः’ नामक कथा की कुछ पंक्तियों में इसी सम्बन्ध को स्पष्ट किया गया है -

“मिथः प्रणयनिबद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः नैष्ठिकसंयोगः । निष्ठैव दाम्पत्यमूलम् । इयं निष्ठाऽप्युभय-पक्षीयैव । यथा पत्न्या निष्ठा पतिं प्रत्यपेक्ष्यते तथैव पत्नीं प्रति पत्युरपि ।”

पति व पत्नी का सम्बन्ध इतना आत्मीयतापूर्ण होता है कि एक के भी न रहने पर दूसरा अपने आप में बहुत अकेलेपन का अनुभव करता है। ‘एकचक्रः’ नामक कथा में भी पत्नी के रहने पर कथा का नायक स्वयं को बहुत अकेला अनुभव करता है-

“स एव कुटुम्बपरिवेशः । तदेव ज्ञातिमित्रपरिचितस्वजनमण्डलम् । परन्तु लीलाविहीनं न किमप्यात्मीयं प्रतीयते । सर्वमेव विपर्यस्तं जातम् ।”

पति-पत्नी का सम्बन्ध वो सम्बन्ध है जिस पर पूरे परिवार की नाँव टिकी होती है। वर्तमान लेखक इन उदाहरणों के माध्यम से यह दिखाना चाहता है कि हमारे भारतीय समाज में प्राचीन काल से ही पति-पत्नी के मध्य निष्ठापूर्ण सम्बन्ध पाये जाते रहे हैं तथा वह भविष्य में भी इसी प्रकार के सम्बन्धों की आशा

करता है। परन्तु वर्तमान में दाम्पत्य सम्बन्धों का विघटन हो रहा है जिसका प्रमुख कारण कलह है। वर्तमान लेखक ने बदलते परिवेश में उत्पन्न सम्बन्धों की समस्याओं को भी उदाहरणों के माध्यम से लोगों के मध्य प्रस्तुत किया है।

दाम्पत्य जीवन का आरम्भ विवाह से होता है जिसमें भारतीय संस्कृति के अनुकूल विवाह का विशेष महत्व है। इसलिए विवाह के समय वर व कन्या का चुनाव परस्पर अनुकूल होना चाहिए। उनके विचारों एवं वातावरण में समरसता होनी चाहिए परन्तु जब ऐसा नहीं हो पाता तो पति-पत्नी दोनों के मध्य कलह होने लगता है। धीरे-धीरे दाम्पत्य सम्बन्धों में कटुता आ जाती है।

परिवार को चलाने के लिए स्त्री की विशाल हृदयता, सहनशीलता, संयम, त्याग, प्रौढ़ता अनिवार्य है। स्त्री की भूमिका परिवार को चलाने के संदर्भ में, पुरुष से कहीं अधिक अनिवार्य और महत्वपूर्ण है। परिवार के बिखरने और नष्ट होने के कारणों को जानने पर ज्ञात होता है कि परिवार की किसी स्त्री का उथला और संकीर्णता युक्त आचरण ही इसका मुख्य कारण है।

कभी-कभी जब कोई स्त्री पत्नी के कर्तव्यों को निभाने में असफल रहती है तो पति का झुकाव किसी अन्य स्त्री की ओर हो जाता है। 'पोतविहगौ' में जब निहाल अपनी पत्नी से असन्तुष्ट होकर महुली से विवाह कर लेता है तथा पिता के पूछने पर कहता है -

“तात ! कीदृशी पत्नी ? याऽकारणं पतिं विद्वेष्टि, तच्चरितमाशङ्कते शपथमपि कूटाभिनयं मन्यते...
पू पू पत्या सार्धं शयितुं न वाञ्छति.... किमसौ पत्नी ? तात ! भगवती पराम्बामेव प्रमाणीकृत्य महुली भार्यारूपेण स्वीकृतवानस्मि ।”^४

इसी प्रकार संस्कृत लेखक ने दाम्पत्य सम्बन्धों के साथ-साथ उनमें आने वाली समस्याओं का भी उल्लेख किया है।

नारी समाज में सपत्नी का नाम ही पत्नी के लिए इतना हृदयविदारक होता है कि एक अपरिचित स्त्री के अपने पति के साथ देखते ही पत्नी अनेकों शंकाओं से घिर जाती है और न चाहते हुए भी उसका अप्रत्याशित व्यवहार लोगों के समक्ष प्रस्तुत हो जाता है। 'पोतविहगौ' नामक कथा में निहाल की पत्नी महुली को निहाल के साथ देखकर सिंहनी के समान व्यवहार करती है -

“महुलीं दृष्ट्वैव निहालभार्या पञ्जरबद्धा व्याघ्रीव नृशंसप्रकृतिः सञ्जाता । नारी न कथमपि नार्यन्तरं सहते । पतिः कामपि युवतिं कियद्भिरेव कौशलैः प्रख्यापयेन ममेयं भगिनीति ममेयं सखीति ममेयं परिचारिकेति वा, परन्तु निसर्गादेव सपत्यभीता पतिचरितशङ्किनी भार्या तां वल्लभाङ्कशायिनीमेव मन्यते ।”^५

इसी प्रकार 'सिंहसारिः' नामक कथा में दिदिशा अपने पति कर्णाङ्गरकः काञ्चिदपरां नवयौवनां सुन्दरीमुपयेमे । सम्प्रति कदाचिदेव दिदिशामन्दिरसमाम्' का झुकाव दूसरी पत्नी की ओर देखती है तो वह सन्तप्त हो जाती है। “जगाम कनीयसी भार्येव सर्वस्वभूता ॥ पत्युरनेन व्यवहारविपर्ययेण राजमहिषी भृशंसन्तप्ताभूत् ।”

मस्तिष्क में सपत्नी की छवि ही ऐसी होती है कि उसकी कल्पना मात्र से ही मन में क्या-क्या विचार आ जाते हैं। 'पोतविहगौ' नामक कथा में महुलि दरवाजे की आहट सुनते ही निहाल की पत्नी के विषय में सोचती है -

“अवश्यमेव मात्सर्यग्रस्ता विवेकभ्रष्टा निहालगृहिणी सपत्नीभूतां तां नामशेषीकर्तुं प्रगाढायां रजन्यां दरित्रमादाय समायाति !”^{१०}

भारतीय संस्कारों से संस्कारित भारतीय समाज पति-पत्नी के एक निष्ठापूर्ण प्रेम का पक्षपाती रहा है जिसका आधार है पति-पत्नी का परस्पर विश्वास; किन्तु जब पति किसी अन्य स्त्री की ओर उन्मुख होता है तो पत्नी का विश्वास डगमगाने लगता है। इसके मूल में है स्त्री की शंकायुक्त प्रवृत्ति, पति प्रेम के विभाजन का भय, इसलिए सपत्नी को वह उन्मुक्त हृदय से स्वीकृत नहीं कर पाती। नारी की इस प्रवृत्ति से सन्तप्त कहीं उसका आक्रोश छलकता है तो कहीं विवशता के अश्रु छलकते हैं। इस प्रकार नारी की मनःस्थिति को राङ्गडा कथासंग्रह में बहुत ही प्रभावी और मनोवैज्ञानिक ढंग से अभिव्यक्त किया गया है।

परिवार में पिता को मुखिया का स्थान प्राप्त होता है इसलिए परिवार में पिता का निर्णय सर्वमान्य माना गया है। ‘राङ्गडा’ नामक कथा में जब राजा प्रजा के ऊपर होने वाले अत्याचारों के विषय में जानकर अपनी रानी को सजा सुनाता है तो पुत्र पिता के उस निर्णय को सुनकर उचित ठहराता है —

“पत्नी राजकन्योचिताचारमर्यादाशीलसमुदाचारमतिक्रान्तां प्रजा शातयित्री दण्डयन् बालीनरेशः कथमप्या दण्ड्यः ? मदधीनस्थसामन्तत्वेन स सर्वथा निरपराधः धीरो वीरो गुणज्ञो विनयशौर्याभिजात्यमण्डितः प्रजावत्सलः राजनयपण्डितश्चासौ। स्वगुणैरसौ मे सामन्तशिरोमणिः। अथापि स मे जन्मदाता पिता। तदंशभूतोऽस्मि।”^{११}

सन्तान के लिए उसके जीवन में उसके पिता का स्थान अत्यन्त महत्वपूर्ण होता है क्योंकि पिता आकाश के समान स्थिर रहकर समाज में अपनी सन्तान की रक्षा करता है उसका पालन-पोषण करता है तथा उसके बदले में वह अपनी सन्तान से सम्मान प्राप्त करता है। इसी कारण से ‘अधर्मण’ नामक कथा में देवव्रत भी अपने पिता के जीवन को अत्यधिक मूल्यवान् बताता है — “पितृदत्तमिदं मानवशरीरं पितृजीवनादधिकं महनीयं मूल्यवन्नास्ति।”^{१२}

‘चञ्चा’ नामक कथा में प्रवीन सोमा से प्रेम करता है परन्तु इस प्रणय की स्थिति में भी वह पिता से आज्ञा तथा आशीर्वाद लेने के पश्चात् ही सोमा के घर विवाह का प्रस्ताव लेकर जाता है— “उदारचरितस्य वात्सल्यपारिजातकल्पस्य पितुश्चरणधूलिं ललाटे निधाय प्रवीनस्सोमागृहमाससाद।”^{१३}

इन वक्तव्यों से स्पष्ट होता है कि भारतीय समाज में अब भी पुरुष की प्रधानता स्वीकार की जाती है। इसलिए पितृसत्तात्मक परिवार पाये जाते हैं। समाज की यह एक आवश्यक व्यवस्था है कि विवाह के लिए पिता की उपस्थिति आवश्यक मानी जाती है। पिता यदि जीवित हो तो पिता की सहमति पर ही विवाह आदि का निर्णय लेना समाचीन माना जाता है।

पुत्र चाहें प्रथम पति से उत्पन्न हो अथवा द्वितीय पति से माता के लिए सभी समान होते हैं। ‘सिंहसारि’ में दिदिशा प्रथम एवं द्वितीय पति के पुत्रों को समान स्नेह देती है —

“दिदिशा क्रमेण चतुरस्तनयान जनयामास येषाम् अतुलाङ्गो ज्येष्ठ आसीत्। पूर्वपत्युः अमृताङ्गादुत्पन्नः कुमारोऽनूषपतिः साम्प्रतं विंशतिवर्षदेशीय आसीत्। दिदिशा सर्वान् पुत्रान् महता वात्सल्येन समभावेन च पालयामास ॥

कभी पुत्र का वियोग व्यक्ति को अस्वस्थता की उस सीमा तक ले जाता है जहाँ उसका स्वस्थ होना असम्भव सा प्रतीत होता है। ‘एकचक्रः’ नामक कथा में पुत्र के निधन पर माता-पिता की यही स्थिति होती है—

“दिदिशा क्रमेण चतुरस्तनयान जनयामास येषाम् अतुलाङ्गो ज्येष्ठ आसीत् । पूर्वपत्युः अमृताङ्गादुत्पन्नः कुमारोऽनूषपतिः साम्प्रतं विंशतिवर्षदेशीय आसीत् । दिदिशा सर्वान् पुत्रान् महता वात्सल्येन समभावेन च पालायामास ।

कभी पुत्र का वियोग व्यक्ति को अस्वस्थता की उस सीमा तक ले जाता है जहाँ उसका स्वस्थ होना असम्भव सा प्रतीत होता है । ‘एकचक्रः’ नामक कथा में पुत्र के निधन पर माता-पिता की यही स्थिति होती है -

“पुत्रनिधनं श्रुत्वा पितृचरणो द्राग गृहमुपावृत्तः । बहु बहु प्रबोधयामास जननीम् । शास्त्रोपदेशैः पुरा-कथाभिलोकनदिदर्शनैरात्मानुरागोपन्यासैश्च पुत्रवियोगकातरं कुररीकल्पां मातरं परिशमय्य पुनरसौ गन्तुमियेष ।”^{१२}

पुत्र और पुत्री दोनों के जन्म के समय समान प्रसव पीड़ा का अनुभव करने वाली माँ कभी-कभी पक्षपाती बन जाती है । वह पुत्र की सुविधाओं का विशेष रूप से ध्यान रखती है किन्तु पुत्री के प्रति उदासीन ही बनी रहती है । ‘महानगरी’ नामक कथा में पुत्र के खाने-पीने-सोने का माँ विशेष ध्यान रखती है किन्तु पुत्री से पूछना भूल जाती है -

“दारकास्तु प्रागेव पीता भुक्ताः, सम्प्रति निर्विघ्नं स्वपन्ति । परन्तु वराकी बालिकाऽसौ न केनाऽपि पृच्छ्यते !”^{१३}

एक कहावत के अनुसार नारी ही नारी का शोषण करती है । यह बात तब सत्य प्रतीत होती है जब ‘महानगरी’ नामक कथा में पुत्र को पेट भर भोजन करानेवाली माँ भूख से व्याकुल पुत्री की व्यथा को नहीं जान पाती-

“सम्यग्दृष्टमया यदप्रसुप्ता द्वादशवर्षीयाऽसौ कन्यका सम्प्रति बाहुभ्यां मुखमाच्छाद्य व्याजेन भोजनपिठरद्वयं पश्यन्ती स्थिता । तस्या मानग्रहिले हृदये कियती व्यथा, कियती करुणा, कियान् निर्बन्धो वेति को नु खलु जानाति ? अन्यदुहिता सा ! तस्या वेदनां तज्जन्मदैव ज्ञातुं शक्नोतिस्म ।”^{१४}

वर्तमान युग में प्रगति पथ पर अग्रसर भारतीय नारी अपनी कार्य कुशलता एवं बुद्धि कौशल से समाज में जितना भी सम्मान प्राप्त कर ले किन्तु परिवार में पुत्री के रूप में वह आज भी उपेक्षिता बनी हुई है ।

भारतीय समाज में प्राचीन काल से ही पुत्री की अपेक्षा पुत्र को महत्वपूर्ण स्थान दिया जाता रहा है । पुत्री की उपेक्षा ही की गयी है किन्तु वर्तमान में जबकि पुत्री को पुत्र के समान ही संवैधानिक अधिकार दिये जाते हैं, समाज और सरकार दोनों ही एक मत हो रहे हैं । परिवार में पुत्रियों को भी पुत्र के समान ही स्नेह प्राप्त हो रहा है ।

‘राङ्गडा’ कथा में भी अपने तन्त्र प्रयोग से सम्पूर्ण देश में हाहाकार मचा देनेवाली महेन्द्रदत्ता अपनी पुत्री के सुखी विवाहित जीवन के लिए अपना सर्वस्व त्याग देती है ।

यदा साम्राज्ञी सत्यमेव निर्दोषयववासिप्रजाजनसंहारार्थमात्मानं धिक्कृतवती, पवित्रेण मनसा च पश्चात्तापं कृतवती तदा म्पूभराऽस्तां धर्ममुपदिश्य, निष्पापां विधाय, रत्नमङ्गलीञ्च परमार्थतः स्वस्नुषामुद्घोष्य पुनर्जघान तन्त्रप्रयोगेण ।”^{१५}

प्रणय साहित्यकारों का एक प्रिय विषय रहा है । इसलिए प्रणय सम्बन्धों का वर्णन संस्कृत साहित्य

में भी प्राचीन काल से ही विशद रूप में प्राप्त होता रहा है। प्रणय की स्थिति में व्यक्ति अपने प्रणयी को ही सर्वस्व मान लेता है। 'चञ्चा' नामक कथा में प्रवीण भी सोमा से प्रणय की स्थिति में उसकी माता से कहता है- 'तन्न युक्तमम्ब ! सोमा मम जीवनलक्ष्यभूता ममाभिन्नसहचरी मदभीष्टप्रणयिनी मत्सर्वस्वभूता च ।' ११६

कन्या के विवाह के विषय में माता-पिता को जब तक यह विश्वास नहीं हो जाता है कि वह अपनी पुत्री का विवाह जिस परिवार में कर रहे हैं वहाँ उनकी पुत्री सुखपूर्वक निवास करेगी तब तक वह विवाह के लिए तैयार नहीं होते। यही बात 'अधर्मण' नामक कथा में सत्यवती के पिता द्वारा कही जाती है -

“परन्त्वसौ राज्ञा सार्धं कन्यायाः पाणिग्रहणमस्मादेव कारणान्नाङ्गीचकार यतो हि राजमन्दिरे सत्यवत्याः किञ्चिदपि भविष्यं सुरक्षितं संरक्षितश्च न पर्यलक्ष्यत ।” ११७

वर्तमान में समाज की प्रत्येक रीति में परिवर्तन हो रहा है परन्तु आज भी विवाह के समय लोग कन्या से पूर्व उसके कुल का परिचय चाहते हैं। 'चञ्चा' नामक कथा में निरञ्जन के द्वारा भी यही बात कही गयी है -

“न मया कन्याभिधानं पृष्टम् । कस्यात्मजोऽसौ, किञ्जातीया कुत्रत्या चेति ज्ञातुमिच्छामि ॥” ११८

भारतीय संस्कृति के अनुसार विवाह सम्बन्ध एक स्त्री एवं पुरुष के मध्य किया जाने वाला समझौता नहीं है अपितु यह दो आत्माओं का मिलन है। इसलिए विवाह जैसे महत्वपूर्ण संस्कार को जिस पर गृहस्थ आश्रम की नींव टिकी हुई है खेल समझकर नहीं अपितु उचित जीवन साथी का चुनाव करके ही करना चाहिए। वही बात 'चञ्चा' नामक कथा में प्रवीण के द्वारा उसके विवाह के समय कही जाती है -

“अहमस्मि परिणेता नाऽन्यः कोऽपि । तर्हि ममाभिरुचिमविज्ञाय कथम्मां यया कयाचिदपि कन्यया सार्धं शृङ्खलयितुं शक्यते । परिणयोऽयं न पुनः पुत्तलिकाक्रीडनकम् !” ११९

प्राचीन भारतीय समाज में आठ प्रकार के विवाहों को मान्यता प्राप्त थी। गन्धर्व विवाह माता-पिता की बिना अनुमति के युवक और युवती द्वारा छिपकर किया गया विवाह है। वर्तमान में इस प्रकार के विवाह को प्रेम विवाह की संज्ञा दी जाती है। यद्यपि भारतीय समाज में यह विवाह मान्य तो था किन्तु वर्तमान में शनैः-शनैः इस प्रकार के विवाहों को समाज के अति आधुनिक और शिक्षित कहे जानेवाले वर्ग के द्वारा स्वीकृति मिलने लगी है।

प्रेम विवाह कभी-कभी द्वितीय विवाह के रूप में भी सामने आता है। यह स्थिति तब उत्पन्न होती है जब पत्नी या पति में से एक का व्यवहार अच्छा न हो तथा ऐसी स्थिति में किसी सद्गुणी का जीवन में प्रवेश हो तो प्रेम हो जाना स्वाभाविक है। एक सीमा के पश्चात्-अधिकांशतः यह प्रेमविवाह में परिणत हो जाता है। 'पोतविहगौ' नामक कथा में निहाल में अपनी पत्नी के दुर्व्यवहार को देखकर तथा महली के सद्व्यवहार से प्रभावित हो प्रणयस्वरूप एक चुटकी सिंदूर माँग में भरकर महली को अपना बना लेता है -

“महुल् ! मम प्राणवल्लभे ! निर्वापय दाहाग्निमिमम् । सम्प्रति त्वामन्तरेण नाहं जीवितुं शक्नोमि । अद्यप्रभृति त्वमेव मम प्रिया, मम भार्या, मम राजमहिषी, मम जीवनसर्वस्वम् ! महुलि ! मामात्मीयं कुरु । एवमादि मन्त्रयमाण एव निहालः सिन्दूरपिटकात् छोटिकामितं सिन्दूरमादाय महल्याः सीमन्तं पूरयामास ।” १२०

दूसरे रूप में यह स्थिति पति एवं पत्नी में से एक की मृत्यु हो जाने पर दूसरा व्यक्ति अकेला

हो जाता है। इस अकेलेपन की स्थिति में दूसरे किसी का सहयोग व अपनापन व्यक्ति के हृदय में दूसरे के प्रति प्रणय की स्थिति उत्पन्न कर देता है। 'सिंहसारि' नामक कथा में दिदिशा के पति की मृत्यु के पश्चात् कर्णाङ्गरक से अपनापन पा उसे प्रेम हो जाता है। धीरे-धीरे दोनों का प्रेम प्रगाढ़ हो जाता है तथा कुछ समय बाद दिदिशा कर्णाङ्गरक की सहचरी बन जाती है -

“पट्टमहिषी दिदिशा सर्वमतीतं विस्मृत्य महता सम्भारेण वर्तमानमेव रसास्वादपुरस्सरं जिजीव । तां प्रति कर्णाङ्गरकप्रेम प्रगाढात्प्रगाढतरं ततश्चापि प्रगाढतमं जातम् । क्षणमात्रमपि दिदिशाविरहितो राजसः सुखं न लेभे । दिदिशाललामलावण्यपारावारविह-रणाभ्यस्तकेलिपाठीनभूतस्य राजसस्यान्तः- पुरप्रविष्टस्य क्व साम्राज्यं क्व वाधिकारसौख्यं क्रीडाविनोदान्तरं वा ? दाम्पत्यसाहचर्यवल्लरीयं फलवती जाता ।”^{११}

प्राचीन काल से ही भिन्नवर्गीय विवाह के विषय में यह धारणा रही है कि उच्च कुल की कन्या का विवाह अपने से छोटे कुल में नहीं हो सकता परन्तु छोटे कुल की कन्या का विवाह अपने से उच्च कुल में हो सकता है।

यह बात 'सिंहसारि' नामक कथा में कही गयी है कि भारतीय वर्णाश्रम व्यवस्था के अनुसार ब्राह्मण कुल की कन्या का विवाह क्षत्रिय कुल में सम्भव नहीं है -

“भारतीयवर्णाश्रमधर्मनियन्त्रिते यवद्वीपे क्षत्रियेण ब्राह्मणकन्यायाः पाणिग्रहणं कथमपि सम्भवं नासीत् ।”^{१२}

शिक्षित व्यवसायी व्यक्ति के लिए यह आवश्यक नहीं होता कि वह अपने ही देश व समाज में रहकर कार्य करें। ऐसी स्थान एवं देश परिवर्तन की स्थिति में विवाह के समय वर्ग जाति आदि पर ध्यान दे पाना सम्भव नहीं हो पाता। 'पोतविहगौ' नामक कथा में महुली के पिता द्रव्यार्जन के लिए जब भारत से रंगून जाते हैं तो बर्मादेश की किसी युवती से विवाह कर लेते हैं -

“पितृचरणोऽस्या भारतादेव द्रव्यार्जनार्थं रंगूननगरंगतवानासीत् । तत्र एव बर्मादेशीयां कामपि युवतीं परिणीय स्थिरतां प्रपेदे । तयोरेव कन्येयं महुलीनाम्नी ।”^{१३}

वर्णव्यवस्था में प्रथम स्थान होने तथा शिक्षा के तथा धर्म के क्षेत्र में अग्रणी होने के कारण ब्राह्मणों ने समाज में अपना प्रभुत्व स्थापित कर लिया था। अन्य जाति के लोगों से अधिक संपर्क व अपने घर में उनका प्रवेश उचित नहीं समझते थे। जब 'पोतेविहगौ' नामक कथा में निहाल महुली को लेकर आता है तो उसके पिता महुली के विषय में एक ऐसा ही प्रश्न करते हैं -

“निहाल ! ब्राह्मणकन्येयम् ?”^{१४}

यह व्यक्ति ऊँची जाति से है तो वह छोटी जाति के व्यक्ति से सम्बन्ध रखना उचित नहीं समझता हैं। चाहे वह छोटी जाति की व्यक्ति सदगुणों से पूर्ण क्यों न हो। 'कुलदीपक' नामक कथा में प्रवीन चौधरी अपने पुत्र की एक खटीक पुत्र से मित्रता को अच्छा नहीं समझता जबकि खटीक का पुत्र एक उत्तम विद्यार्थी है वह अपने पुत्र से कहता है -

“त्वं चौधरी स च खटिकः । उभयोः किं सामञ्जस्यम् ? किं तव कक्षायाम् उच्चजातिका विद्यार्थिनो न वर्तन्ते ?”^{१५}

स्वार्थ के अन्धे इस लोक में अपने स्वार्थ की सिद्धि तक तो लोग दूसरों का सम्मान करते हैं अथवा उसकी हाँ में मिलाते हैं परन्तु स्वार्थ सिद्ध हो जाने पर लोग उसी व्यक्ति का तिरस्कार करते हैं। 'एकचक्रः'

'राङ्गडा' लघुकथा-संग्रह में व्यक्त सामाजिक समस्याओं का निरूपण]

नामक कथा में नायक की वृद्धावस्था में पुत्र, पुत्री, पुत्रवधू सभी अपना स्वार्थ सिद्ध होने तक उसका आदर करते हैं तथा कार्य सिद्ध हो जाने पर उन्हीं लोगों द्वारा उसका तिरस्कार किया जाता है - “स्वार्थान्धोऽयं लोकः । स्वार्थसिद्धया सर्वमङ्गीकरोति । स्वार्थविनाशेन च सर्वं तिरस्करोति ।”^{२६}

बड़े बड़े नेता जो दिन में नारी मुक्ति या वेश्यावृत्ति को समाप्त करने की बात कहते हैं वहीं रात के अंधेरों में नृत्यों का आनन्द उठाते हैं और वेश्यावृत्ति को बढ़ावा देते हैं । जहाँ एक ओर वेश्यावृत्ति के उन्मूलन के प्रयास हो रहे हैं वहीं दूसरी ओर रात के अंधेरे में इस वृत्ति को बढ़ावा दिया जा रहा है । इसका संरक्षण भी किया जा रहा है । महानगरों के पाँच सितारा विश्रामालयों में लोगों का मन बहलाने के लिए तथा उस स्थान को आकर्षण का केन्द्र बनाकर पैसा कमाने के लिए धन देकर स्त्रियों को रखा जाता है जहाँ पैसे वाले लोग आकर अपना समय व्यतीत करते हैं । ‘चञ्चा’ नामक कथा में इसी बात को दर्शाया गया है ।

“शरीरक्रयविक्रयव्यापारः वेशवाटेऽधुना कर्तुं न शक्यते । तत्कृते समाजेऽन्ये सदुपाया इदानीं प्रचलिताः धनकुबेरैर्मुम्बईकलिकातादिमहानगरेषु पञ्चतारका बहुभूमिका विश्रामालयाः स्थापिता यत्र कामदेवायतनमपरिहार्यम् । अत्र न कुलक्रमागता गणिका अपितु काञ्चनमृगलोभिता अभिजातकुलोत्पन्नाः कन्यकाः कलाप्रदर्शनव्याजेन नृत्यन्ते । पुराचीनैव मदिराऽभिनवेषु गोलकेषु वर्तत इति दिक् ।”^{२७}

धूम्रपान का प्रचलन समाज में केवल वर्तमान समय की ही देन नहीं है यह प्राचीन काल में भी धनी जमींदारों की ‘शान-शौकत’ का प्रतीक था । पोतविहगौ में निहाल की सास स्वयं ही तम्बाकू की डिबिया लाकर उसके श्वसुर को देती है -

“निहालस्वसा तावदेव ताम्बूलवीटिकामुपादाय श्वसुरसमीपमाजगाम ।”^{२८}

‘कुलदीपक’ कथा में सिन्धु ट्रक दुर्घटना में घायल हो जाता है तब उसका सहपाठी सोमधर उसे वहाँ से उठाकर रिक्शे में बैठाकर उसे घर लाता है तथा घर आकर सम्पूर्ण वृत्तान्त सिन्धु के पिता को सुनाता है -

“सोमधरोऽस्मि सिन्धोः सहपाठी । अद्य मार्गे दुर्घटना सञ्जाता । ट्रकयानमेकं सिन्धोर्यान् दृढमाहत्य अपद्रुतम् । पानं परावर्तितम् । बहवः छात्रा क्षतविक्षताः सञ्जाताः । अहं पुनः पदातिरेव आगच्छन्नासम् । सिन्धुं प्रत्यभिज्ञाय सहैवानयामि ।”^{२९}

‘कुलदीपक’ नामक कथा में न्यायाधीश प्रवीन बताते हैं कि न्यायालय में प्रतिदिन किस प्रकार के चरित्र के लोग अपराधी के रूप में आते हैं -

“प्रवीन प्रोवाच- एते खटिका दिवसकाले तु शाकविक्रयं कुर्वन्ति । रात्रौ पुनः मद्यं पीत्वा धूतमाचरन्ति । मध्येमार्गं रिक्शायानमवरोध्य पात्रिणां सर्वस्वं लुण्ठन्ति । एते सर्वे स्वभावात् एव अपराधिना भवन्ति । प्रतिदिनमहं न्यायालये एतेषां चरित्रं पश्यामि ।”^{३०}

यदि कोई भी व्यक्ति निर्दोष हो तो वह न्यायालय में न्यायाधीश के समक्ष उचित न्याय की आशंका अवश्य रखता है । ‘चञ्चा’ में मुन्नीबाई चौबीस साल बाद भी न्यायालय में न्याय की आकांक्षा रखती है ।

“अद्य चतुर्विंशतिवर्षानन्तरं स्वहत्यापराधार्थं व्यभिचारिणमिमं निरञ्जनं निर्भरं दण्डयितुमहं भवन्तं प्रार्थये ।”^{३१}

न्यायालय में अलग-अलग कानून के द्वारा अलग-अलग न्याय एवं दण्ड की व्यवस्था की गयी है। प्रत्येक अपराध के लिए एक अलग विधि का विधान किया गया है जैसे कि दहेज विषयक विधि। परन्तु वर्तमान में लोग कई बार इसका गलत लाभ उठाने का प्रयत्न करते हैं। वर्तमान में लोगों द्वारा धन और लाठी के बल पर झूठे आरोप को भी सत्य प्रमाणित करने का प्रयास किया जाता है। 'चञ्चा' कथा में निरञ्जन प्रवीण के पिता पर दहेज लेने का न्यायालय में दावा करता है।

“प्रभूतं यौतकधनराशिमादाय वाग्दत्तां ममात्मजां प्रतार्य राजमणिः स्वपुत्रं सम्पत्तिलोभात्क्वचिदन्यत्र व्यवाहन्मम च प्रतिष्ठां खली च करोति निरञ्जनस्य मिथ्यामानहानिवादो न्यायालये पञ्जीकृतः सर्वे च प्रतिवादिन-स्तिथिसमय सङ्केतपुरस्सरं सूचिताः।”^{११}

संक्षेप में कहना चाहूँगी की साहित्य की विशेषकर गद्य की अन्य विद्याओं की अपेक्षा आधुनिक कथाएँ जीवन के अधिक समीप हैं। उसकी जीवन से सम्बद्धता अनुभवसिद्ध यथार्थता की मात्र अनुकृति नहीं है, उसका उद्देश्य सामाजिक विकास की प्रक्रिया को समग्रता से प्रस्तुत करना है।

‘राङ्गडा’ लघुकथासंग्रह के रचयिता डो. अभिराज राजेन्द्र ने सामाजिक समस्याओं से अपने साहित्य को अछूता नहीं रखा अपितु समाज में प्रवर्तमान ज्वलन्त समस्याओं को उजागर करने का उत्तरदायित्व सफलतापूर्वक वहन किया है। उनके द्वारा रचित लघुकथाएँ अपने युग के प्रभाव को अपने में समेटे हुए हैं। आधुनिक काल में ऐसे साहित्य की अत्यंत आवश्यकता है। इस कृति द्वारा लोगों में जागरूकता प्रदान करने के लिए मैं उनके प्रति धन्यवाद प्रकट करती हूँ।

पादटीप

१. मिश्र, अभिराज राजेन्द्र, ‘राङ्गडा’, वैजयन्त प्रकाशन, इलाहाबाद, प्रथम संस्करण, १९९२, प्राग्वक्, पृ. ६ से साभार उद्धृत.
२. मिश्र, अभिराज राजेन्द्र, ‘एकचक्रः’ कथा “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ५९
३. वही, पृ. ६०
४. ‘पोतविहगौ’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ७७
५. वही, पृ. ७१
६. ‘सिंहसारिः’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ८८
७. ‘पोतविहगौ’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ७५
८. ‘राङ्गडा’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. १०२
९. ‘अधमर्णः’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. १५
१०. ‘चञ्चा’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ३५
११. ‘राङ्गडा’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ८८
१२. ‘एकचक्र’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ५२
१३. ‘महानगरी’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ४६
१४. वही, पृ. ५०
१५. ‘राङ्गडा’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. १०७
१६. ‘चञ्चा’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ३१
१७. ‘अधमर्णः’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. १३-१४
१८. ‘चञ्चा’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ३३
१९. वही।
२०. ‘पोतविहगौ’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ७६
२१. ‘सिंहसारिः’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ८७-८८
२२. वही, पृ. ८३
२३. ‘पोतविहगौ’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ७०
२४. वही।
२५. ‘कुलदीपकः’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ३
२६. ‘एकचक्रः’, “राङ्गडा”, क.सं. पृ. ५१
२७. ‘चञ्चा’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. २६
२८. ‘पोतविहगौ’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ६३
२९. ‘कुलदीपकः’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ५
३०. ‘कुलदीपकः’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ४
३१. ‘चञ्चा’, “राङ्गडा”, क.सं., पृ. ४२
३२. वही, पृ. ३६

आत्मकथा में गांधी

डॉ. कोकिला पारेख*

हिन्दी साहित्य में अन्य विद्याओं की तरह आत्मकथा भी लेखक की सर्जनात्मकता का प्रतीक है। पश्चिम के प्रभाव से यह विद्या हिन्दी में विकसित हुई है। हिन्दी साहित्य में गांधी जी एक विराट उर्वरा शक्ति थे। युगान्तरकारी महापुरुष का व्यक्तित्व साहित्य के मूल में उभर ही जाता है। हिन्दी साहित्य में गांधी जी राष्ट्रीय जागृति के विराट वर्तुल के केन्द्र में खड़े हैं। गांधी जीने आत्मकथा के बारे में लिखा है कि - “आत्मकथा लिखने का मेरा कोई आशय नहीं है। मुझे तो आत्मकथा के बहाने सत्य के जो अनेक प्रयोग मैंने किए हैं, उसकी कथा लिखनी है। उसमें मेरा जीवन ओतप्रोत होने के कारण कथा एक जीवन वृत्तांत जैसी बन जायेगी यह सही है, लेकिन उसके हर पन्ने पर मेरे प्रयोग ही प्रकट हों तो मैं स्वयं इस कथा को निर्दोष मानूँगा। मैं ऐसा मानता हूँ कि मेरे सब प्रयोगों का पूरा लेखा जनता के सामने रहें, तो लाभदायक सिद्ध होगा अथवा यों समझिये कि यह मेरा मोह है।” आगे उन्होंने यह भी कहा है कि - “कहने योग्य एक भी बात मैं छिपाऊँगा नहीं। मुझे आशा है कि मैं अपने दोषों का ख्याल पाठकों को पूरी तरह दे सकूँगा।”

महात्मा गांधी ने १९२५ में अपनी आत्मकथा ‘सत्य के प्रयोग’ लिखी। इस आत्मकथा में अपने जन्म से लेकर १९२० तक की घटनाओं का सच्चा, स्पष्ट एवं सही वर्णन किया है। उन्होंने प्रस्तावना में लिखा है कि “मेरी बिनती है कि कोई मेरे लेखों को प्रमाणभूत न समझें।” वस्तुतः महात्मा गांधी की आत्मकथा एक अमूल्य ग्रन्थ है। सत्य के प्रति निष्ठा ने ही उन्हें राजनीति की ओर खींचा। यानि उनकी राजनीतिक क्षेत्र में शक्ति उनके द्वारा आध्यात्मिक प्रयोगों से प्रेरित हुई थी। गांधी ने बार-बार इस बात पर बल दिया कि जीवन की गहरी बातों से राजनीति को पृथक् नहीं किया जा सकता। गांधी जी का कहना है कि जब मैंने स्वयं को राजनीतिक चक्कर में पाया तब मैंने स्वयं से पूछा कि अनैतिकता, असत्य व राजनीतिक स्वार्थों से बचकर रहना अत्यधिक आवश्यक है और यह निर्णय लिया कि जनता के सेवक को भारी दौलत और निजी सम्पत्तियों को छोड़ देना चाहिए। स्वयं गांधी के शब्दों में “मंत्रियों और विधायकों को अपने व्यक्तिगत और सार्वजनिक व्यवहार में बड़ी सावधानी बरतनी चाहिए। ‘सत्य के प्रयोग’ गांधी जी की सुप्रसिद्ध और सुप्रतिष्ठित कृति है। आकार-प्रकार की दृष्टि से ‘आत्मकथा’ वर्ग में आती है। विश्व की महान आत्मकथाओं में आदर प्राप्त कृति है। इसमें गुजराती भाषा और हिन्दी भाषा दोनों का गौरव है। भाषा के साथ भाषक का भी गौरव है। ‘सत्य के प्रयोग’ नामाभिधान में भी एक बड़ा औचित्य है। सत्यप्राप्ति की दिशा में किए जीवनप्रयोगों के आलेखन में सत्य केन्द्र स्थान में है। मतलब कि कथा उनके सत्य के प्रयोगों को वफादार है। ये उनकी समग्र जीवनी नहीं है फिर भी जो कुछ है उनके जीवन से अलग नहीं, बल्कि अभिन्न है। गुजराती में उनका ‘ओतप्रोत’ शब्द इस अर्थ में सविशेष फलीभूत होता है।

गांधी जीका जीवन विस्तृत फलक पर छाने पर भी वे आत्मकथा में तटस्थ, एकाग्र और समतोल रह पाये हैं। उनकी जीवननिष्ठा और आत्मपरीक्षण वृत्ति ने उनको सदा जागृत रखा है। आत्मकथा में उन्होंने

* प्रोफेसर, हिन्दी शिक्षक महाविद्यालय, गूजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद

लिखा है कि -

क्या कहना और क्या न कहना यह प्रश्न महत्त्व का है। जो प्रस्तुत है उसे न कहने से सत्य धूँधला हो जायेगा।

महात्मा गाँधी जीके जीवन और दर्शन को सम्पूर्ण रूप से समझने की लालसा रखनेवाले जिज्ञासु पाठक को यह महान ग्रन्थ अवश्य पढ़ना चाहिए। 'सत्य के प्रयोग' की महत्त्वपूर्ण विशेषताएँ इस प्रकार हैं :

महात्मा गाँधी की आत्मकथा की विशेषताएँ :

- **एक विशाल ग्रन्थ :** 'सत्य के प्रयोग' आत्मकथा एक विशाल ग्रन्थ है। इसको पढ़कर महात्मा गाँधी के जीवन और दर्शन को आसानी से समझा जा सकता है।
- **सभी घटनाओं का वर्णन :** महात्मा गाँधी ने अपनी आत्मकथा 'सत्य के प्रयोग' में अपने जीवन की छोटी-बड़ी, अच्छी-बुरी, सभी बातों, घटनाओं एवं आदतों का बिलकुल सत्य और स्पष्ट वर्णन किया है। उन्होंने किसी भी तथ्य को छिपाने का प्रयत्न नहीं किया। उनके जीवन का यथार्थ वर्णन पाठकों के अन्तरमन को छू जाता है तथा मर्म पर चोट करता है। विश्व के अन्य आत्मकथा लेखकों में से कतिपय लेखक ही ऐसा यथार्थ, स्पष्ट और हृदयग्राही वर्णन कर सकें हैं।
- **घटनाओं का सरल भाषा में वर्णन :** महात्मा गाँधी ने सत्य की खोज के लिए अपने जीवन में प्रयोग किये, उनका हृदयग्राही, यथार्थ, मार्मिक, स्पष्ट और सरलभाषा में अपनी इस 'आत्मकथा' में वर्णन किया है। ये फिर भी अपने प्रयोगों को सम्पूर्ण नहीं मानते और इसीलिए उन्होंने अपनी प्रस्तावना में लिखा है कि -
“अपने प्रयोगों के लिए मैं किसी प्रकार की सम्पूर्णता का दावा करता ही नहीं, मैंने बहुत आत्मनिरीक्षण किया है, एक-एक भाव को जाँचा-पड़ताला है, उसका पृथक्करण किया है, लेकिन उसके उत्पन्न परिणाम सबके लिए अन्तिम ही हैं, वे सही हैं अथवा केवल वे ही सही हैं, इस प्रकार का कोई दावा मैं कभी करना नहीं चाहता। मैं तो पग-पग पर जिन चीजों को देखता हूँ उन्हें त्याज्य और ग्राह्य के नाम से दो हिस्सों में बाँट देता हूँ और जिसे ग्राह्य वस्तु समझता हूँ उसके अनुसार अपने आचारों का निर्माण करता हूँ और कहाँ तक इस प्रकार निर्मित आचार मुझे अर्थात् मेरी बुद्धि को और आत्मा को संतुष्ट रखते हैं, वहाँ तक उनके शुभ परिणाम के विषय मैं अटल विश्वास रखता हूँ।”
- **बचपन की घटनाओं का स्पष्ट चित्रण :** महात्मा गाँधी ने अपनी 'आत्मकथा' में अपने बचपन की घटनाओं का स्पष्ट चित्रण किया है। इन घटनाओं में पितृभक्ति तथा सत्य पालन का भाव पैदा करनेवाली घटनाएँ प्रमुख हैं।
- **दाम्पत्य जीवन की गोपनीय घटनाओं का चित्रण :** महात्मा गाँधी जीने अपने दाम्पत्य जीवन की गोपनीय घटनाओं तथा उनकी पत्नी 'राष्ट्रमाता कस्तूरबा' के प्रति उनके कटु व्यवहार का भी खुला चित्रण किया है। यह उनकी स्पष्टवादिता का द्योतक है। ऐसा स्पष्ट और यथार्थ बिना झिझक के वर्णन शायद ही किसी अन्य आत्मकथा के लेखक ने किया हो। उन्होंने अपनी आत्मकथा में लिखा है कि पढ़ा था कि एक पत्नीव्रत का पालन पति का धर्म है। हृदय में यह बात रमी रही। साथ का शौक तो था की, इसलिए पत्नी के साथ विश्वासघात हो ही नहीं सकता था, इसी कारण यह भी समझ

में आ चुका था कि दूसरी स्त्री के साथ सम्बन्ध नहीं रह सकता, लेकिन मुझे एक पत्नीव्रत पालना है तो पत्नी को एक पतिव्रत पालना चाहिए। इस विचार के कारण मैं ईर्ष्यालु पति बन गया। 'पालना चाहिए' में से, 'पलवाना चाहिए' के विचार पर मैं आ पहुँचा। और अगर पलवाना है तो मुझे निगरानी रखनी चाहिए। पत्नी को पतिव्रता के बारे में शंका करने का कोई कारण मेरे पास नहीं था, लेकिन ईर्ष्या के कारण देखने के लिए ठहरती कहाँ है? फलतः हमारे बीच दुःखद झगड़े होते और हम बच्चों के बीच अबोला मामूली चीज बन जाते। कितना स्पष्ट चित्रण है अपने दाम्पत्य जीवन का जिसे महात्मा गाँधी जैसा महान व्यक्ति ही लिख सकता था।

कमजोरियों का स्पष्ट वर्णन - महात्मा गाँधी जीने अपने जीवन की कमजोरियों, बुराइयों, बुरी आदतों जैसे - चोरी करना, धूम्रपान करना, मांसाहार, बुरी संगत के कारण वेश्या के पास जाना, कसरत से अरुचि, संस्कृत और रेखागणित के अध्ययन के प्रति अरुचि, पिता को पत्र लिखकर अपनी गलतियों के लिए क्षमा याचना, इंग्लैण्ड में नाच-गान में भाग लेना, आहार के प्रयोग, दक्षिण अफ्रिका में अपने अपमान आदि का खुला और बेझिझक वर्णन किया है। इस वर्णन से उनकी महानता, स्पष्टवादिता, गौरवता एवं सत्यवादिता की पाठकों को स्पष्ट झलक मिलती है और पाठक का पढ़कर मन मुदित हो उठता है।

- सीधे व सरल शब्दों में वर्णन : महात्मा गाँधी ने अपने जीवन की घटनाओं एवं अपने विचारों का वर्णन बहुत ही सरल और सीधे शब्दों में किया है। भाषा सुगम और बोधगम्य है। सामान्य तथा क्लिष्ट शब्द उनकी आत्मकथा में देखने को भी नजर नहीं आते। उदाहरण के रूप में उनकी आत्मकथा के कुछ अंश यहाँ उद्धरित किये हैं -

(क) “एक नीति मेरे हृदय में अंकित हो गयी। अपकार का बदला अपकार नहीं बल्कि उपकार हो सकता है, यह बात मेरा जीवन-सूत्र बन बैठी। उसने मुझ पर अपनी सत्ता जमानी शुरू की। अपकार करनेवालों का भला चाहना और करना मेरे अनुराग का विषय बन गया।”

(ख) “सत्य के पुजारी को मौन का अवलम्बन करना उचित है। जाने अनजाने मनुष्य बहुत बार अत्युक्ति करता है अथवा कहने योग्य बात को छिपाता है या दूसरी तरह से कहता है। ऐसे संकटों से बचने के लिए अल्पभाषी होना आवश्यक है।”

(ग) “अतः हम हृदय को निर्मल बना लें, उसके तारों का सूर मिला लें तो उससे जो सूर निकलता है, वह गगनगामी हो जाता है।”

(घ) “हिन्दू धर्म में गुरुपद को जो महत्त्व दिया गया है, उसे मैं मानता हूँ। ‘गुरु बिन होत न ज्ञान’ यह बचन बहुत अंशों में सच है।”

(ङ) मेरे जीवन पर असर डालनेवाले तीन आधुनिक मनुष्य हैं : रायचन्द्रभाई ने अपने सजीव संसर्ग से, टालस्टॉय ने ‘वैकुण्ठ तुम्हारे हृदय में हैं’ नामक पुस्तक द्वारा और रस्किन ने ‘अनटू दिस लास्ट’ (सर्वोदय) नामक पुस्तक से मुझे चकित कर दिया है।

(च) “जनता की अर्थात् गरीबों की सेवा करने की मेरी प्रबल इच्छा ने गरीबों के साथ मेरा सम्बन्ध अनायास ही जोड़ दिया है और उनके साथ एकरूप होने की शक्ति प्रदान की है।”

(छ) “माँग का परिणाम नाश है। त्याग का फल अमरता है।”

आत्मकथा का शीर्षक :

‘मेरे सत्य के प्रयोग’ रखने के कारण -

- (१) सत्य सर्वोपरि : गाँधी जी ने प्रस्तावना में लिखा है - “मेरे इस प्रयत्न को सत्य के प्रयोग का नाम दिया है इसमें सत्य से भिन्न मानेजाने वाले अहिंसा, ब्रह्मचर्य आदि नियमों के प्रयोग भी शामिल रहेंगे, किन्तु मेरे मन में सत्य ही सर्वोपरि है और उसमें अनगिनत वस्तुओं का समावेश हो जाता है। यह सत्य स्थूलवाचक सत्य नहीं है। यह तो वाचा की भाँति ही विचार का भी सत्य है। यह सत्य केवल हमारे द्वारा कल्पित सत्य ही नहीं, बल्कि स्वतंत्र, चिरस्थायी सत्य है अर्थात् परमेश्वर ही है।”
- (२) सत्य घटनाओं का विवरण : अपनी आत्मकथा में जीवन में घटी सभी अच्छी-बुरी घटनाओं का स्पष्ट और यथार्थ में सच्चा वर्णन किया है। किसी तथ्य को छिपाया नहीं है। “कहने योग्य एक भी बात मैं छिपाऊँगा नहीं। मुझे यह बताने की तिल भर भी इच्छा नहीं कि मैं कितना अच्छा या भला हूँ।”
- (३) सत्य ही ईश्वर : गाँधी जी का ईश्वर में अटूट और अटल विश्वास था। वे ईश्वर को सत्य के रूप में ही देखते थे। वे सत्य की शोध के साधन को कठिन और जटिल मानते थे। महात्मा गाँधी जी ने लिखा है कि “परमेश्वर की परिभाषाएँ अनगिनत हैं क्योंकि उसकी विभूतियाँ भी असंख्य हैं। ये विभूतियाँ मुझे आश्चर्यचकित करती हैं। ये मुझे क्षणभर मुग्ध भी करती हैं, लेकिन मैं पूजारी तो सत्यरूपी परमेश्वर का ही हूँ। वही एक सत्य है और दूसरा सब मिथ्या है। यह सत्य मुझे मिला ही नहीं है लेकिन मैं इसका शोधक हूँ। इसकी शोध के लिए मैं अपनी प्रिय से प्रिय वस्तु का भी त्याग करने के लिए तैयार हूँ और मुझे विश्वास है कि शोधरूपी यज्ञ में अपने इस शरीर की आहुति की मेरी तैयारी और शक्ति है।”

जीवन सत्य को अर्पित :

महात्मा गाँधी जीने अपना सम्पूर्ण जीवन सत्य की साधना में और सत्य की खोज में समर्पित कर दिया था। अतः उन्होंने अपनी आत्मकथा का शीर्षक भी ‘मेरे सत्य के प्रयोग’ रखा।

महात्मा गाँधी की आत्मकथा की भाषा सरल, सुबोध एवं प्रांजल है। गंभीर एवं गूढ़ विषयों को भी सरल बना दिया है। आत्मकथा में वे तटस्थ, एकाग्र और समतोल रह सके हैं। बिना आत्मवंचना खुद को प्रकट करते हैं।

गाँधी जी साहित्यकार हैं कि नहीं एक समय विवाद का विषय था, आज नहीं है। गाँधी जीने खुद ने भी साहित्यकार होने का दावा नहीं किया था। हिन्दी साहित्य में आज भी उनका नाम आदर से लिया जाता है और ‘सत्य के प्रयोग’ आत्मकथा हिन्दी साहित्य को समृद्ध करती है।

संदर्भसूची

१. ‘सत्य के प्रयोग’, मो.क. गाँधी, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद।
२. ‘गाँधी : एक अध्ययन’, डॉ. सुरजीत कौर जौली, कन्सैप्ट पब्लिशिंग कं., नई दिल्ली-५९
३. ‘महात्मा गाँधी के विचार - संकलन एवं संपादन’, आर.के. प्रभु तथा यू.आर. राव, नेशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, दिल्ली।
४. ‘गाँधीयुगनुं गद्य-२’, दलपत पढियार, गूर्जर ग्रंथरत्न, अहमदाबाद।

आज के युवा में मूल्यशिक्षा की आवश्यकता और शिक्षा का मूल्य-शिक्षा में योगदान

डॉ. श्रद्धा बी. राय*

मूल्य शिक्षा की आधुनिक आवश्यकता जो अनुभव की जा रही है, उतनी पहले कभी नहीं थी। क्योंकि आज हम एक गहरे संक्रातिकाल से गुजर रहे हैं। हमारे प्राचीन मूल्य विघटित हो रहे हैं या उनका ह्रास हो रहा है। नये मूल्य स्थापित नहीं हो पा रहे हैं। आज सदाचार, सत्य, अहिंसा, प्रेम, पवित्रता, शांति जैसे शाश्वत परंपरागत मूल्यों की पुनः प्रतिष्ठा युवानों में बैठना जरूरी है। ये मूल्य न केवल व्यक्तिगत उत्थान के लिए अपितु साम्राजिक एवं राष्ट्रीय प्रगति एवं शांति के लिए भी परम आवश्यक हैं। शिक्षा का मुख्य उद्देश्य मूल्य प्रतिष्ठा द्वारा विद्यार्थी का चरित्र निर्माण करना है। वर्तमान समय में शिक्षा संस्थान में विकट हुई परिस्थितियों में शिक्षा केवल सूचनात्मक बन गई है। उससे न तो केवल स्वयं का आंतरिक विकास कर पाते हैं न दूसरों के लिए कुछ कर सकते हैं। मुझे दुःख के साथ कहना पड़ रहा है, शिक्षा संस्थान में चाहे विद्यार्थी हो चाहे अध्यापक आत्महत्या, केफी पदार्थों का सेवन, वासना जैसे मानसिक प्रदूषण के शिकार हैं, मन अशांत है। अतः सांप्रत, समय की मांग है कि “शिक्षाविद् एवं चिंतनशील वर्ग” इस विषय पर गंभीरता से विचार करे कि आज की युवा पीढ़ी में मूल्यों का निरूपण कैसे किया जाए ? और मैं मानती हूँ कि शिक्षक इसमें अहम् भूमिका प्रदान कर सकता है, सा विद्या या विमुक्तये के आदर्श को चरितार्थ करने में शिक्षा जगत की क्या भूमिका होनी चाहिए तथा श्रेष्ठ समाजनिर्माण के लिए विद्यार्थी जीवन में नैतिक, आध्यात्मिक एवं जीवन मूल्यों का क्या स्थान होना चाहिए ?

यहाँ में मूल्यों की अवधारणा स्पष्ट करना चाहती हूँ।

मूल्य धर्म एवं दर्शनो की आकांक्षाओं का प्रतिबिंब करते हैं जिनका लक्ष्य है लोगों का बेहतर जीवन।

“May all be happy, may all be healthy, may all see good in all, may nobody be in sorrows.”

हमारे मूल्य हमारे चरित्र के धारक हैं, वह हमारी नैतिक भावनाओं का निर्धारण करते हैं। (राजयोगिनी, दादी जानकी, ब्रह्माकुमारीज)

यदि व्यक्ति अपने जीवन में आध्यात्मिक मूल्यों को अपनाते हैं तो आज के तनावपूर्ण एवं भ्रष्ट माहौल में भी वह सच्ची शांति, प्रेम, आंतरिक शक्ति एवं दिव्यता की अनुभूति कर सकता है। (राजयोगी, ब्रह्माकुमारीज, निखेरभाई)

मूल्यों के वर्गीकरण को अनेक अध्ययनों के बाद मैं तीन प्रकारों से करना चाहती हूँ।

(१) वैश्विक मूल्य : किसी जाति, समूह या देश विशेष से सम्बन्ध न होकर जिन मूल्यों का सरोकार सम्पूर्ण विश्व की प्रगति एवं भलाई से होता है वे मूल्य सभी धर्म एवं दर्शनो को तरजीह देते हैं

* Head of the Dept. Psychology, S.V. Arts College, Ahmedabad.

तथा सौंदर्य मूल्य, नैतिक मूल्य व आध्यात्मिक मूल्यों को अंजीकृत करते हैं ।

(२) मानवीय मूल्य : मानवीय मूल्य वैश्विक मूल्य के धर्मनिरपेक्ष एवं व्यावहारिक मूल्यों को रोजमराह के जीवन में लागु करते हैं ।

“सत्यं माता, पिता ज्ञानं, धर्मो भ्राता, दया स्वसा ।
शांतिः पत्नी, क्षमा पुत्रः षडैते मम बांधवाः ॥”

चाणक्यनीति

सत्य मेरी माता है, ज्ञान मेरे पिता है, धर्म मेरा भाई है, दया मेरी बहन, शांति मेरी पत्नी है । क्षमा मेरा पुत्र है, ये छः ही मेरे परिवारजन हैं । उपरोक्त मूल्यों का बोध आज की युवापीढ़ी को कराना आवश्यक है जो शिक्षक करा सकता है ।

(३) अल्पकालिक मूल्य : अल्पकालिक मूल्यों में तेजी से बदलाव आते रहते हैं । पीढ़ी दर पीढ़ी दर बदले जानेवाले सामाजिक रिवाजों, विचारधाराओं, स्वास्थ्य, सुरक्षा, शिक्षा एवं इसी प्रकार के अन्य मामलों के अनुकूल होते हैं अल्पकालिक मूल्य ।

युवा मूल्य निरूपण में शिक्षक एक अहम भूमिका अदा करता है । जिसके लिए कुछ सुझाव इस प्रकार हैं ।

- शिक्षक स्वयं मूल्ययुक्त अर्थात् सत्य, अहिंसा, प्रेम जैसे आदर्शों का व्यवहार में अमल करे जिससे विद्यार्थी स्वयं शिक्षक को ही पाठशाला समझे ।
- व्यावहारिक जीवन संबंधी जानकारीयों को विद्यार्थी को अवश्य दे । जिससे विद्यार्थी का स्वास्थ्य, यात्रा, शिष्टाचार, रेल-डाक-तार, तथा राजकीय नियमों की जानकारी हो ।
- विद्यार्थी के कार्य की मासिक प्रगति का विवरण विद्यार्थी और उनके माता-पिता को अवश्य दें ।
- पाठ्यक्रम में नैतिक मूल्य संबंधी अभ्यासक्रम अनिवार्य रूप से हो । जिससे शिक्षक मूल्य संबंधी उदाहरणों द्वारा विद्यार्थी के जीवन को विकसित करें ।
- अध्यापकीय आदत, वेशभूषा तथा अनुशासन प्रियता उच्च हो, जिससे विद्यार्थी सदा प्रभावित हो । मॉडेल के रूप में उनके व्यक्तित्व से शिक्षा ले ।
- विद्यार्थी का चरित्र और नैतिक मूल्य बढ़ाने के लिए अधिक साधन उपस्थित किए जाए । इसके लिए एक अध्यापक एक घंटा स्वतंत्र रूप से समय दे ।
- शिक्षक सिर्फ अध्ययन-अध्यापन ही नहीं परंतु साथ में प्रकृति, खेलकूद का वार्तालाप विद्यार्थी से करते रहे ।
- संतुलन और समन्वय शिक्षक के जीवन मूल्य की विशेषता होनी चाहिए ।

आचरण से ही आचार्य शब्द आया है । कहने का तात्पर्य है मूल्य शिक्षा में शिक्षक की अहम भूमिका है । यह सुझाव ऐसे है जो साधारण होते हुए भी अपना विशेष महत्त्व रखते हैं । शिक्षक को इन सुझाव एवं सुधारों पर गंभीरता से विचार करना चाहिए । यदि इन्हें कार्यान्वित किया जाए तो विद्यार्थी के जीवन में उत्साहवर्धक स्थिति उत्पन्न हो सकती है ।

શ્રીમદ્ ભાગવતની મંત્રભાષા

ડૉ. હર્ષદેવ માધવ*

શ્રીમદ્ ભાગવત મહામુનિ વ્યાસની સમાધિભાષા છે. સર્વપુરાણોમાં તે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત વેદોરૂપી કલ્પવૃક્ષનું ફળ છે. આથી, તેને 'પરમહંસસંહિતા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

શાક્તતંત્ર માને છે કે, સંસ્કૃતભાષા દિવ્યભાષા છે. તેની માતૃકા એટલે કે કક્કી મંત્રમય છે. એટલા પૂરતું જ નહિ માતૃકા પોતે જ બીજમંત્રો છે. ભગવાન કૃષ્ણનું શારદાતિલક તંત્ર ૧૭-૮૮માં બહુ સુંદર વર્ણન છે.

ફુલ્લેન્દીવરકાન્તિમિન્દુવદનં બર્હાવતંસપ્રિયં
શ્રીવત્સાઙ્કમુદારકૌસ્તુભધરં પીતામ્બરં સુન્દરમ્ ।
ગોપીનાં નયનોત્પલાર્ચિતતનું ગોપાલસઙ્ગાવૃતં
ગોવિન્દં કલવેણુવાદનપરં દિવ્યાઙ્ગમ્ ભજે ॥

પ્રકૃલ્લિત કમળની કાંતિવાળા, ચન્દ્ર જેવા મુખવાળા, જેને મોરપીંછ પ્રિય છે તેવા શ્રીવત્સના ચિહ્નને ધારણ કરનારા, વક્ષઃસ્થળ પર કોસ્તુભ મણિ ધારણ કરનારા પીતાંબરધારી, અત્યંત સુંદર ગોપીઓનાં નયનકમળથી જેનું ગાત્ર પૂજાયેલું છે તેવા, ગોવાળીના સંઘથી ઘેરાયેલા સુંદર વેણુનાદમાં મગ્ન દિવ્ય અંગભૂષાવાળા ગોવિંદને હું ભજું છું.

પુરાણોની ભાષાનાં ત્રણ સ્તરો છે : (૧) આધિભૌતિક વૈખરીવાણીનું સ્તર તેમાં પુરાણો ઘટનાનું સીધું વર્ણન કરે છે. કેટલીકવાર આ ભાષા વ્યવહાર અને વાતચીતની ભાષા છે. (૨) આધિદૈવિક કે મધ્યમાવાણી - પૌરાણિક - આખ્યાનોનાં ચિંતન અને વિવિધ શાસ્ત્રોનાં ગંભીર વિચારો તેમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. અગ્નિપુરાણમાં મોટાભાગે આ વાણી છે. (૩) આધ્યાત્મિક કે પશ્યંતી વાણી - આ વાણીમાં પુરાણોની સ્તુતિઓ, પરમાત્મા વિશેનું ચિંતન અને ઋષિઓનું આર્ષદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્તુતિઓની વાણી વેદો અને ઉપનિષદોની ગંભીર અને નજીક લાગે છે.

ભાગવતપુરાણમાં સૌથી વધુ સ્તુતિઓ છે. આ સ્તુતિઓ પણ મંત્રાત્મક છે. નેનોટેકનોલોજી અને ડિજિટલ ફોટોગ્રાફી જેમ જ સ્તુતિઓમાં પણ તેના પદોમાં મંત્રો રહેલાં છે. જો સ્તુતિઓના મંત્રોને જુદા પાડીએ અને એકસાથે લખીએ તો સમગ્ર સ્તુતિ એક મહામંત્ર બની જાય છે. આ ભાગવતની વિશેષતા છે.

ભાગવતપુરાણમાં આ મંત્રો માત્ર સ્તુતિઓમાં છે એવું નથી. તેનાં આખ્યાનોમાં પણ મંત્રાત્મકતા છે. વિષ્ણુસહસ્રનામના મંત્રોને ધ્યાનથી તપાસીએ તો સમજાશે કે, ભાગવતનાં આખ્યાનો જાણે વિષ્ણુસહસ્રનામનો વિસ્તાર છે.

ગોપાલસુંદરી મંત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત :

તંત્ર ગ્રંથોમાં ખાસ કરીને વૈષ્ણવ તંત્રોમાં ગોપાલસુંદરી મંત્રનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. ગોપાલસુંદરી મંત્રનો વિસ્તાર એટલે શ્રીમદ્ભાગવત એવું પણ કહી શકાય. ગોપાલસુંદરી મંત્ર આ પ્રમાણે છે -

* અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, હ.કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯

‘શ્રીં હ્રીં ક્લીં કૃષ્ણાય ગોવિન્દાય ગોપીજનવલ્લભાય સ્વાહા ।’

આ મંત્રના સંદર્ભમાં શ્રીમદ્ભાગવતને સમજવાની કોશિશ કરીએ.

શ્રીં - શ્રુ-હિંસાયામ્ - ભગવાન સજ્જનોનાં પાપોનો સંહાર કરે છે, દુષ્ટોનો સંહાર કરે છે.

શ્રુ - શ્રવણે - ભગવાન ભક્તોનો આર્તનાદ સાંભળે છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ટોચેડીની ચીસો, કૌરવોની સભામાં દ્રૌપદીનો ચિત્કાર હોય કે મગરથી પકડાયેલા ગજેન્દ્રનો આર્તનાદ હોય. ભગવાન આ બધું જ સાંભળે છે.

શ્રુ - વિસ્તારે - અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ ભગવાનનો વિસ્તાર છે. પુરાણોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે જે વાતો આવે છે તે શ્રીહરિનો વિસ્તાર છે. કૌરવોની સભામાં અને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ભગવાને પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું. બલિવામનની કથામાં પણ વામનનું વિરાટ સ્વરૂપ શ્રી બીજને સાર્થક કરે છે.

શ્રી - શ્રયતે - મુશ્કેલીમાં ફસાતા દેવો વારંવાર ભગવાનના શરણે જાય છે. સર્વ અવતારોની કથાઓમાં અને ભક્તોના ચરિત્રોમાં ભગવાનની શરણાગત વત્સલતા જણાય છે.

શ્રયણીયઃ શક્તિભિઃ - જ્ઞાન-શક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને ઈચ્છાશક્તિ ભગવાનનો આશ્રય લે છે. શરણાગતિ નવધાભક્તિમાં આથી જ સ્થાન પામે છે. શ્રી બીજને સમજાવીએ તો -

શ - શરણાગતવત્સલ

ર - રાધારમણ - રમતે સ્વાત્મનિ

ઈ - ઇચ્છનીય કામના યોગ્ય

- ઋષિમુનિઓ, સિદ્ધો, દેવો અને વ્રજાંગનાઓ જેમને ઈચ્છે છે તે.

મ્ - પરમાત્મા.

હ્રીં - પાલન, રક્ષણ-પરિત્રાણ આ ત્રણ --- બીજનાં લક્ષણો છે. ભગવાને પાલન, રક્ષણ અને પરિત્રાણને માટે અવતારો ધારણ કર્યા છે. જેમકે -

- વેદોનું રક્ષણ - મત્સ્યાવતાર

- દેવોનું રક્ષણ - કચ્છપાવતાર

- પૃથ્વીનું રક્ષણ - વરાહ અવતાર

- ભક્તનું રક્ષણ - નૃસિંહ અવતાર

- ઈન્દ્ર અને સ્વર્ગનું રક્ષણ - વામન અવતાર.

- બ્રહ્મત્વ, જ્ઞાન અને શાસ્ત્રનું રક્ષણ - પરશુરામાવતાર

- આર્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ - રામાવતાર

- દુષ્ટોનો નાશ કરીને સાધુઓનું રક્ષણ અને ધર્મનું રક્ષણ - કૃષ્ણાવતાર.

- અહિંસા અને શાંતિનું રક્ષણ - બુદ્ધ અવતાર

- માનવજાતનું રક્ષણ - કલ્કી અવતાર.

- ક્લીં બીજ - કૃષ્ણ બીજ છે અને કાલિકા બીજ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર છે અને શત્રુઓનાં સંહારક છે. પૂતના, તૃણાવર્ત, વત્સાસુર,

શ્રીમદ્ ભાગવતની મંત્રભાષા]

બકાસુર, અઘાસુર, દેનુકાસુર, પ્રલમ્બાસુર, અરીષ્ટાસુર, કેશી, વ્યોમાસુર, કાલયવન, પૌંડ્રક, શાલ્વ શિશુપાલ, જરાશય વગેરે અસુરોને ભગવાને સંહાર્યા છે. આ રીતે ક્લીં - બીજમાં ભગવાનની કામના પૂરવાની શક્તિ તથા તમોગુણનાશ કરવાની તત્પરતા જણાય છે.

કૃષ્ણાય - ગોવિન્દાય :

શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ છે એટલે કે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છે. અંતર્યામી છે. કર્ષતિ इति कृष्णः । પરમાત્મારૂપે તે જીવાત્માને પોતાના તરફ ખેંચે છે. કર્ષતિ - આકર્ષતિ - કૃષ્ણનું નામ, રૂપ, સ્મરણ પરમ આકર્ષક છે. કૃષ્ણના વશીકરણ કરનારા છે.

કૃષ્ - પૃથ્વી ન નિર્વૃત્તિ - પૃથ્વી પર પરમ આનંદ આપનાર કૃષ્ણના જન્મથી ઋષિ-મુનિઓ, દિશાઓ, નક્ષત્રો, દેવો પ્રસન્ન થઈ જાય છે.

કર્ષતિ - અરિન્ - શત્રુઓને પોતાનામાં ખેંચી લેનાર ભક્તોના મનને ખેંચનાર.

કર્ષતિ - सर्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले इति कृष्णः પ્રલયકાળે ભગવાન પોતાનામાં સર્વપ્રાણીઓને ખેંચી લે છે.

કર્ષતિ पापानि - જે પાપોને ખેંચી લે છે તે કૃષ્ણ.

ગોપીજન-વલ્લભાય :

શ્રીમદ્ભાગવતનો દસમો સ્કંધ આ પદનો વિસ્તાર છે. ભગવાન કૃષ્ણની પાછળ ગોપીઓ કેવી ઘેલી હતી - એ ભાગવતપુરાણે નિરૂપ્યું છે. ગોપી જીવાત્મા છે. જીવાત્માને સૌથી પ્રિય પરમાત્મા છે.

સ્વાહા - યજ્ઞો વૈ વિष्णुઃ એવી શ્રુતિ છે. 'સ્વાહા' સમર્પણ માટે શબ્દ છે. સર્વાત્મભાવે - ઈશ્વરને સમર્પિત થયું એટલે સ્વાહા. પરીક્ષિત ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, ગજેન્દ્ર, અંબરિષ વગેરેની કથાઓ 'સ્વાહા' શબ્દને સાર્થક કરે છે. મહાવિષ્ણુરૂપ અગ્નિમાં દમ, મદ, અહંકાર, વાસનાઓ અને જીવભાવ સમર્પિત કરીને જીવન ધન્ય બનાવવાનું છે.

વિષ્ણુ સહસ્રનામ અને શ્રીમદ્ભાગવત :

વિષ્ણુસહસ્રનામનાં નામો સાથે શ્રીમદ્ભાગવતનાં આખ્યાનો, કથાઓ અને પ્રસંગોને તપાસીએ તો - વિષ્ણુસહસ્રનામમાં જે નામો છે તે નામોનો જ વિસ્તાર છે.

दर्पहा - ગોપીઓના દર્પને દૂર કરનાર.

कामदेवः, कामपालः, कामी, कान्तः, कामकृत्, कामप्रदः,

ગોપીઓની સાથે રાસ-લીલાના પ્રસંગો.

अनिरुद्धः ઉષા, અનિરુદ્ધ અને બાણાસુરની કથા.

ब्रह्मकृत् - દસમા સ્કંધમાં બ્રહ્માનું અભિમાન ઉતારવાની કથા.

सहिष्णुः - શિશુપાલની કથા.

मुक्तानां परमा गतिः - મુચ્કુંદ અને કાળયવનની કથા.

પરીક્ષિતની કથા.

- જેતા — સર્વને જીતનારા, કંસવધ પ્રસંગ અને બીજી કથાઓ.
- અપરાજિત — અસુરોનો સંહાર.
- એકો નૈકઃ — નારદ મુનિને સર્વ રાણીઓના ઘરમાં કૃષ્ણ ભગવાનના દર્શન થયા હતા. ભગવાન એક હોવા છતાં સર્વત્ર દેખાતાં હતા.
- ભક્તવત્સલઃ કૃષ્ણ અને સુદામાની કથા.
- અમૃતવપુઃ અમૃતાંશઃ અમૃતઃ — સમુદ્રમંથનની કથા.
- ચાણુરાન્દ્રનિષૂદન — ચાણુર અને મુષ્ટિકની કથા.
- દમયિતા — શત્રુઓનું દમન કરનાર - રુક્મિણી હરણની કથા.
- અગ્રણી — રાજસૂય યજ્ઞમાં પૂજન.
- પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ — અંબરિષની કથા.
- જન્મમૃત્યુજરાતિગઃ — ભગવાન સ્વધામ ગયા પછી અર્જુનને દર્શન આપે છે.
- સ્વયંજાતઃ, દેવકીનન્દનઃ — કૃષ્ણ-જન્મની કથા.
- સિદ્ધસંકલ્પઃ — યાદવોને દ્વારકામાં ખસેડનાર.
- મહીભર્તા — પૃથુચરિત્ર.
- સતાંગતિઃ — જડ-ભરત ચરિત્ર.
- ગોપતિઃ નૈતા — ગોવર્ધન ધારણ.
- સહસ્રમૂર્ધા — વિશ્વરૂપ દર્શન.
- સિદ્ધાર્થઃ સિદ્ધસંકલ્પ — બુદ્ધાવતાર.
- સોમઃ — ચંદ્રવંશ
- સાક્ષી — મહાભારતના યુદ્ધમાં શસ્ત્ર હાથમાં ન લેનાર.
- નારસિંહવપુઃ — પ્રહ્લાદની કથા.
- સર્વઃ શિવઃ સ્થાણુઃ — ભાગવતમાં શિવચરિત્ર
- મનુઃ — મન્વન્તરોનાં વર્ષનો.
- જનાર્દનઃ — પ્રલય અને પ્રતિસર્ગ
- વામનઃ વામન અવતાર.

આ રીતે વિષ્ણુસહસ્રનામનાં નામો નમઃ અને ચતુર્થી વિભક્તિ સાથે બોલાય તો મંત્ર બની જાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી કથાઓમાંથી અને આખ્યાનોમાંથી આ નામો નિષ્પન્ન થાય છે. આમ, સમગ્ર ભાગવત મંત્રાત્મક છે. આ મંત્રોને એકસાથે મૂકવાથી 'માલામંત્ર' કે 'મહામંત્ર' બને છે. ભાગવતની આ મંત્રભાષા સમજીએ તો જીવનની સાર્થકતા અને પરમાત્માની અનુભૂતિ જરૂર થશે.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં હાસ્યવિનોદ

◆
જોરાવરસિંહ જાદવ*

લોકસાહિત્યમાં હાસ્યરસની વાત કરીએ એ પહેલાં લોકસાહિત્ય એટલે શું ? એ સમજી લઈએ, વિદ્વાનો, સાહિત્યકારો અને સંશોધકોએ લોકસાહિત્યની વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપી છે પણ કોઈ લોકકવિએ એની વ્યાખ્યા આપવાની હોય તો તે આમ આપે :

‘બરોબર ઊતરતો ઉનાળો ને બેહતું ચોમાસુ હોય, જેઠ અને અહાડ મહિનાની ગડાહાંધ હોય, ખેડૂતો આંખ્યું માથે હાથનાં નેજવાં કરી આકાશ ભણી મીટું માંડતા હોય, ઈમાં ગાયની ખરી જેવડી નાનકુડી એવી વાદળી દેખાય. ઈ વધીને હાથણી જેવડી થાય. ઈ વધતી વધતી ડુંગર જેવડી થાય. આવી વાદળિયું એકબીજાને આકાશમાં ભેટતી હોય પણ કેવી રીતે ? ઢીંગલે-પોતિયે રમતી બે સહિયરું ઉંમરનો ઉંબરો વટાવી ગઈ હોય, પરણીને સાસરે ગઈ હોય ને બાર બાર વરસનાં વહાણાં વાયા પછી પિયરના પાદરના વડલા હેઠ કાર્યમીક ભેગી થઈ જાય ને ગડગડતી દોટ મેલી એકબીજાને બાથમાં લઈને ભેટે ને પાંહણની કડેડાટી બોલી જાય ઈમ બારબાર મઈનાની વિજોગણ વાદળીઓ સામસામે મળતી હોય. વાદળની વીજળી સમવરળક સમવરળક કરતી ધરતીનાં ઓવારણાં લેતી હોય. આ મેઘાંબર જોઈને મોરલા ડોકની સાંકળના ત્રણ ત્રણ કટકા કરી મે આવ, મે આવ કરતા મલ્હાર રાગ ગાતા હોય. ઈ વખતે મેઘરાજા તરસી ધરતી માથે વરસાદનું એક સરવડું નાખે અને ભીંજાયેલી ધરતીની માટીમાંથી જે ફટકેલી ફોરમ છૂટે, ઈ સૂંઘતાં જ માનવીના અંતરના બત્રીસે કોઠે આનંદના દીવડા પ્રગટી જાય એમ ગામડાના અભણ ઊર્મિશીલ માનવીના અંતરમાંથી કુંવારી કલ્પનાઓનાં ગીતો, કથાઓ, કહેવતોરૂપી જે સરવડાં વરસે ને લોકહૈયાને ભીંજવી દે એનું નામ લોકસાહિત્ય’. મેઘાણીભાઈએ આ લોકસાહિત્યને ધરતીનું ધાવણ કહ્યું છે.

વાણીના નવ રસ કહ્યા છે. વીર, કરુણ, રૌદ્ર, શાંત, ભયાનક, બિભત્સ, શૃંગાર, અદ્ભુત અને હાસ્ય. લોકસાહિત્યમાં વિશેષ કરીને લોકકથાઓમાં આ બધા રસોના નિરૂપણની સાથોસાથ હાસ્યરસ પણ વિશેષરૂપે નજરે પડે છે. પાંચકડાં, ઓઠાં, લગ્નપ્રસંગનાં ફટાણાં, હડૂલા, ભવાઈ ગીતો, ગોર્યમાનાં ગીતો, રમતગીતો, કહેવતો, ઉખાણાં, વાદી, મદારી, ભાંડ અને બહુરૂપીની બોલી તથા લોકવારતાઓમાં ભરપેટ હાસ્યરસ નિષ્પન્ન થતો જોવા મળે છે.

ગામડું ગામ. ગામ વચાળે દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય એવી બંધાણી બાપુની ડેલી છે. ડેલીની દોઢીમાં ડાયરો જામ્યો છે. ખરલુમાં હરડ બંધાણીઓ કોટાઈ, મિસરી, માળવી, ચિનાઈ અફિણના કહૂંબા કસરક ભૂટાક, કસરક ભૂટાક ઘૂંટાય છે. હથેળિયુંમાં અંજળિ લઈ હેભુમિત્રને પવાય છે. કવિ કહે છે, આ કહૂંબો કેવો ?

‘રાંકાના ઘરની રાબ હોય, પારેઠ ભેંસનું દૂધ હોય, જૂના છાપરાનું ચુવાણ હોય, ધૂપેલ તેલ હોય, દૂબળાના ઘરનો દૂધપાક હોય. એવો કહૂંબો. બાપ પીએ તો બેટાને ચડે, બેટો પીએ તો બાપને ચડે, બેય ભેળા થઈ તે લ્યે તો ત્રીજી પેઢીએ ટપ્પો લઈ જાય. મોતીબા વધ્યો હોય ને કોઈ સૂમ કહેતા લોભિયાના ખોરડા માથે નાખ્યો હોય તો ઈ કડેડીને હેડું પડે. કોઈ દૂબળા ખેડૂતની ખોખલી ગાડીમાં છાંટો નાખ્યો હોય તો વગર બળદે વહેતી થઈ જાય. એ પછી ખરલ ધોઈને એનું પાણી ખાળમાં નાખ્યું હોય ને ફરતો ફરતો કોઈ ઉંદરડો આવીને ઈ પી જાય તો એનો રિકાટ બદલાઈ જાય. પડમાં આવી, મૂછે તા દઈને પટકારો કરે :

*ટ્રસ્ટીશ્રી, લોકકલા કેન્દ્ર, અમદાવાદ

‘તમારી ખાના મીંદડા ! નીકળો બા’રા. આજ તો જોઈ લેવા છે.’

હવે કાવા કહુંબા કર્યા પછી બંધાણીઓને મોજના તુરરા છૂટે, ને પછી પૃથ્વી, માનવ અને પશુપક્ષીની ઉત્પત્તિ અને અંગમનિગમના પ્રશ્નો પૂછે : ‘હેં ગમભા ! પૃથ્વીના પટ પર પે’લા સાવજ જન્મ્યા હશે કે પાડા ?’

‘ટેમભા ! તમને એટલીય ખબર્ય નથી.’ ભાર્યે કરી. આપણી જેમ મોટા માણહા પે’લા જન્મે ને !’ પે’લા સાવજ જ જન્મેને ?’

‘પે’લા સાવજ જન્મે તો તમારા ડોહા ખાય શું ?’ મારા વા’લા એમ વાતરિયું કરતાં સાંજ પાડી દે. એટલે તો કીધું છે ને કે :

“વાતરિયું વગતાણિયું, જણ જણ જૂજવિયું;
જેડા જેડા માનવી, એડી જ વાતરિયું.”

બરોબર અહાઠ મઈનાની એલી થઈ. ગામને પાદર વહેતી વેણુ નદીમાં પૂર આવ્યું. બપોરની વેળા છે. ગામને ઓરે ડાયરો બેઠો છે. પૂર જોઈને ગામ લોકો પણ પાછા ફરે છે. શામળશા શેઠને ડાયરે પૂછ્યું, ‘કાં શેઠિયા ! પૂર કેવું ?’

‘વાત જ કરશો મા જઠાબંધ, જઠાબંધ, જઠાબંધ.’

ત્યાં ગામના સઈ-દરજી નીકળ્યા. ડાયરે પૂછ્યું : ‘બેચર મેરાઈ પૂર કેવું ?’

‘ટેભા તોડી નાખે એવું.’

એવામાં સુથાર ભગત નીકળ્યા, ડાયરે પૂછ્યું પૂર કેવું ?

‘છોડિયા કાઢી નાખે એવું.’ ત્યાં લાકડીના ટેકે ટેકે ચાલતા વાસુદેવ વૈદ્ય નીકળ્યા. ડાયરે પૂછ્યું : ‘વૈદ્યદાદા ! પૂર કેવું ?’

‘ભીંગડાં ઉખાડી નાખે એવું, ભારે પૂર.’

પછી રાંગમાં રોઝી ઘોડી ખેલવતા રામસંગ પરમાર નીકળ્યા.

ડાયરો કહે : ‘દરબાર પૂર કેવું ?’

‘ઘોડાપૂર... ઘોડાપૂર.’

છેલ્લે મગન મોચી નીકળ્યા. ડાયરે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો. એમણે ઉત્તર વાળ્યો : ‘પૂર તો બાપુ સામડાં ગંધાવી નાખે એવું.’

લોકસમાજનો જેવો માનવી એવી એની વાત. લોકસાહિત્યમાં વાત એની એ જ ધ્રોય પણ રજૂઆત કેવી છે એ વધુ મહત્ત્વનું છે. એક ચતુર બાઈ લાપસી રાંધે, ભાણામાં પીરસે ને ફૂંક મારો તો ઊડી જાય. ઈના ઈ ઘી, ગોળ ને લોટ હોય ને કોઈ ફૂવડ બાઈને લાપસી રાંધવાનું કહો તો એવી ચીકણી લોંદા જેવી બનાવે કે ગળા નીચે નો ઊતરે. ખવાય નઈ. નાનાં છોકરાંને રમવા આપો તો ઈમાંથી સાંઢિયા, ગોધલા ને હાથી-ઘોડા બનાવી રમવા માંડે, અને ઈની ઈ બાઈ ભોગેજોગે જો લાડવા બનાવે તો છોકરાં દડે રમે. ભોંય ભટકાડે ને ભીંત માથે ઘા કરે તોય નો ભાંગે. ઈમાં જાન જમવા બેઠી હોય ને કોઈ દાંત વગરના બુઢા બંધાણીને ભાણે ઈ લાડવો પીરસાઈ ગ્યો હોય તો ઢબ દેતો ઢીંકો મારે તોય લાડવો નો ભાંગે, પછી હાથમાં બંદૂક લઈ ઢીંચણ ભરિયા થઈને કહે : ‘લાડવા ! ભાંગેશ કે કરું ભડાકો ?’

જેવો માણસ એવી એની વાત. તમે કોઈ બ્રાહ્મણને પૂછો કે ‘વનુ મહારાજ ! ઉત્તમ દાન કયું ?’ તરત કહેશે : ‘અન્નદાન. લાડવાના દાન જેવું ઉત્તમ દાન આ મુલકની માલીપા બીજું એકેય નથી.’ ગુડિયાવેલ

(પગપાળા)માં જતાં કોઈ ગઢવીને પૂછો : ‘ઉત્તમ દાન કયું ?’ અથવા જ આ દુનિયામાં ઉત્તમ ગણાય છે. ચાલીસેક વરહની ઉંમરનો ઊંબરો ઓળંગી ગયેલા કોઈ કાનકુંવરાને પૂછો કે ઉત્તમ દાન કયું ? મોં મલકાવીને તરત જ કહેશે : ‘બાપા, કન્યાદાન જેવું ઉત્તમદાન બીજું એકેય નથી.’

★

કોઈ દિ’ નહીંને આજ વઢકણી વહુએ સવારના પહોરમાં વહેલા ઊઠી નાહી-ધોઈ નવચંદરી ભેંસના દૂધનું છાલિયું ભરીને સાસુમા આગળ મૂક્યું ને પછી હસતી હસતી કહે : ‘બાઈજી ! આજ તો આખું છાલિયું પી જાવ.’ સાસુને નવાઈનો પાર રહ્યો નહીં. એ તો હરખભેર દૂધનું છાલિયું ઉલાળી ગ્યાં. પછી મોં મલકાવતાં વહુને કહે : અલી દૂધી ! કોઈ દિ’ નઈ ને આજ આટલો બધો હરખ ક્યાંથી ચડ્યો ?’

★

‘બૈજી ! આજ નાગપાંચમ છે ને ?’

સરાદિયાના દિવસો ચાલે. બારસે બાપુનું સરાદ હોવાથી દીકરો થાળીમાં દૂધપાકનો વાટકો, રોટલો વગેરે લઈ ફળિયામાં જઈ પિતૃઓ માટે કાગવાસ નાખે છે. પડખે ઈની મા ઊભી છે. ખોરડા માથે કાગડા ચકરાવા મારે છે પણ સરાદ ખાવા ફળિયામાં હેઠા ઊતરતા નથી. ચતુર દીકરો સમજી ગ્યો. ઈ કહે : ‘મા... તું ઓરડામાં જતી રહે. મારા બાપુ હજુ તારાથી ફફડે છે જો. તને ભાળીને હેઠા આવતા નથી.’

★

કહેવતમાં કીધું છે કે :

‘ખેલ ખેલાડીના, ઘોડા અસ્વારના
ગધેડાં કુંભારના, ખેતી પાટીદારની
ને ચતુરાઈ વાણિયાની.’

કહેવાય છે કે પક્ષીઓમાં ચતુર કાગડો ને માનવજાતમાં ચતુર વાણિયો. બુદ્ધિમાં વાણિયાને કોઈ નો પોગે. જૂનાકાળે વાહનો તો બહુ નહોતા. વાણિયા એકો ભાડે કરીને ઉઘરાણી કરવા ને રાજપૂતો ઘોડા માથે બેસીને ગામતરું કરવા જતા. એવામાં ત્રણ ગામને તરભેટે વાણિયો ને રજપૂત બપોરની વેળાએ એક વડલા હેઠ ભેગા થઈ ગ્યાં ને, ભાતાંપોતાં ખાવા રોકાણા. એકબીજાની ઓળખાણ થઈ એટલે વાણિયે વાત નાખી : ‘હું બાપુ ! તમે યુદ્ધ ધીંગાણામાં બઉ બહાદૂરી બતાવો પણ તમારી આંખને બચકું ભરી હકો ખરા ?’ બાપુ વિચારમાં પડી ગયા. આંખને કેવી રીતે બચકું ભરાય ? વખત વિચારીને વાણિયો કહે : ‘હું મારી આંખને બચકું ભરું તો મને શું આલો ?’ બાપુ કહે : ‘એક સો રૂપિયા.’

હવે આ વાણિયાને એક આંખ બનાવટી હતી. ઈ કાઢીને ટપ મોઢામાં મૂકી, બટકુ ભરી યથાસ્થાને ગોઠવી દીધી. પછી કહે : ‘બાપુ લાવો સો રૂપિયા’. બાપુએ શાહજોગ રૂપિયા ગણી દીધા. પછી બાપુ કહે : ‘વાણિયા ! હવે તું બીજી આંખને બચકું ભર્યું તો બસેં રૂપિયા દઉં’. વાણિયો બે હાથ જોડીને કહે, બાપુ ! બીજી ફેરે ય તમે હારી જાવ તો ધોકાવાળી નઈ કરવાની. મારી શરત મંજૂર હોય તો હા બોલો. બાપુ કહે મંજૂર મંજૂર. હવે આ વાણિયાને મોઢામાં છત્રીસી હતી. ટપ બારી કાઢી. બીજી આંખને બચકું ભરાવી પાછી મોઢાની મઈ મૂકી દીધી. પછી કહે : ‘બાપુ લાવો બસેં રૂપિયા. વાણિયો ત્રણસો રૂપિયા લઈને ગામભણી વહેતો થઈ ગયો.

★

એક બંધાણી બાપુને બઉ દખડાં પડ્યાં. વખતસર દાડિયાને દાડી દેખાડી ચૂકવે નઈ એટલે ભાગ્યશાળીને ન્યાં કોઈ સાથી દાડિયા આવે નહીં. માથે ચોમાહુ ગાજે. સારો વરસાદ થઈ ગયો. વરાપ નીકળતા ગામ

આખાના વાવણિયા વહેતા થઈ ગયા. વાવણી પતવા આવી. બાપુને કોઈ માણહ મળે નઈ. વાવણીને ઘી તાવણી વખતસર નો થાય, કંઈ હાથમાં આવે નઈ. બીજે દિ' બંધાણી વાવણિયો લઈને સીમાડાના ખેતરે ગયા. ખભે વાવણીના દાણાની ફાંટ બાંધી. ફાંટમાં કાંબ્ય ભરાવીને જ્યાં એક બે ઉથલ વળ્યા ત્યાં તો વાવણી પતાવીને ગામતરે જવા નીકળેલા ચારપાંચ પટલિયા ત્યાંથી નીકળ્યા. શેઠા આગળ ઊભા રહીને કહે : 'બાપુ ! વાવણિયા જોડી દીધા ?'

‘તમને શું લાગે છે ?’

‘કંઈક વાવતા હોય એવું લાગે છે !’ ઓણ સાલ શું વાવો છો ?’

આ સાંભળતાવેંત જ બાપુનો મિજાજ ગયો. એ તારૂક્યા : ‘અલ્યા, મારું ખેતર, મારો વાવણિયો, મારા બળદ, મારું બિયારણ, ઈમાં તમારે કંઈ ખરું ? મને પડ પૂછ કરનારા તમે કોણ ?’

‘બાપુ ! નો કો'તો કાંઈ નઈ. અઠવાડિયા પછી ખેતરમાં ઊગશે ત્યારે તો ખબર પડશે ને ?’

દરબારનો ગુસ્સો વ્રેહઅંડે ચડી ગયો. દાણાની ફાંટનો કર્યો ઘા. હાથમાંથી રાછ ફંગોળી દીધી. વાવણિયેથી બળદિયા છોડી નાખ્યા ને પછી કહે : ‘હવે દાણોય વાવે ઈ તારો જ દીકરો.’ વાવું તો ઊગેને ! અને ઊગે તો દીકરાઓ તમને ખબર પડેને ! વાવણી વાવણીને ઠેકાણે રહી. ખેતર પડતર પડી રિયું ને બાપુએ બાર મઈના રેશનીંગની દુકાનેથી દાણા લાવીને ખાધા.

★

જૂનાકાળે એક ગરીબ કઠિયારો જંગલમાં લાકડાં કાપતો હતો. ઉનાળાનો દા'ડો. તડકો કહે મારું કામ. પરસેવે રેબઝેબ થયેલો કઠિયારો જૂની પુરાણી વાવે ગયો. પગથિયાં ઊતરીને પાણી પીતો હતો એવામાં એની કુહાડી વાવના પાણીમાં પડી ગઈ. કઠિયારો કંઈ રોવે રોવે. એવામાં જળદેવતા પ્રગટ થયા. પૂછ્યું : ‘કેમ રહે છે ?’

‘પ્રભુ : મારી કુહાડી વાવમાં પડી ગઈ છે. બીજી લાવવાના કાવડિયા નથી માટે રોજિં છું ?’

જળદેવતા વાવમાં ગયા ને સોનાની કુહાડી લઈને બહાર આવ્યા ને કહે : ‘લે આ તારી કુહાડી.’

પ્રામાણિક કઠિયારો કહે : ‘પ્રભુ આ મારી કુહાડી નથી.’ જળદેવતા બીજી કુહાડી રૂપાની લઈ આવ્યા. તોય કઠિયારો કહે ‘આ રૂપાની કુહાડી ય મારી નથી. છેવટે ત્રીજી કુહાડી લાવ્યા. કઠિયારો કહે : ‘હા, જળદેવતા ! આ લોઢાની કુહાડી છે ઈ મારી છે.’

જળદેવતાએ પ્રસન્ન થઈને કઠિયારાને ત્રણેય કુહાડીઓ આપી દીધી. કઠિયારો રાજીનો રેડ થયો. સોનારૂપાની કુહાડી વેચીને એણે તો કઠિયારણ બાઈ જોડે લગ્ન કરી લીધા. અહીં પૂર્વાર્ધ પૂરો થયો. ઉત્તરાર્ધ આરંભાયો. આ વાતને માથે થઈને એકાદ વરસનું વહાણું વાઈ ગયું. કઠિયારો અને એની વહુ બેય જંગલમાં લાકડાં કાપવા ગયાં. તરસ લાગવાથી પેલી વાવ કાંઠે ગયા. એમાં કઠિયારાની વહુનો પગ લપસ્યો ને વાવમાં પડી ગઈ. કઠિયારો તો રોવે કંઈ રોવે. કોઈ વાતે છાનો રહે નહીં. એવામાં જળદેવતા પાછા બહાર આવ્યા. રોવાનું કારણ પૂછ્યું. કઠિયારો કહે : આ વાવમાં મારી વહુ પડી ગઈ છે. એના વગર હું કેમ જીવીશ પ્રભુ !

જળદેવતાએ વાવના જળમાં ડૂબકી મારી. પછી એક રૂપરૂપના અંબાર જેવી બાઈને લઈને બહાર આવ્યા ને કહે : ‘આ તારી પત્ની છે. ગરીબ પ્રામાણિક કઠિયારો બે હાથ જોડીને કહે : ‘પ્રભુ ! આ મારી વહુ નથી. આ તો ઐશ્વર્યા રાય જેવી છે. જળદેવતા બીજી રૂપસુંદરીને લઈને પાછા આવ્યા. ત્યારે કઠિયારો હાથ જોડીને કહે : ‘જળદેવતા ! આય મારી વહુ નથી. આ તો શ્રીદેવી જેવી છે. કઠિયારાના નસીબમાં આવી રૂપસુંદરી થોડી હોય ?’ જળદેવતા ત્રીજી વાર જળમાં જઈ એક બાઈને લઈ આવ્યા. કઠિયારો આનંદથી ગાંડોઘેલો બની ગયો. ‘હા, પ્રભુ ! આજ મારી વહુ મને પાછી આપો.’

જળદેવતા કહે : ‘ગરીબ કઠિયારા તારી પ્રામાણિકતાથી આજ હું ખૂબ જ પ્રસન્ન છું અને તને આ ત્રણેય સ્ત્રીઓ આપું છું. તું ખુશીથી લઈ જા.’

આ સાંભળતાં જ કઠિયારાના માથે જાણે કે વીજળી પડી. એ બોલ્યો : ‘પ્રભુ ! પહેલી વખતે તો તમારી વાત સ્વીકારીને મેં ત્રણેય કુહાડીઓ લઈ લીધી હતી. આ વખતે તમારી વાત નઈ સ્વીકારું. આ રૂપસુંદરીઓ મારી હાર્યે જંગલમાં લાકડાં કાપવા થોડીધું જ આવે ? એમના હાથી જેવા ખરચા હું ગરીબ કઠિયારો ક્યાંથી કાઢું ? ‘પ્રભુ ઈમને પાછી લઈ જાવ.’ એમ કહેતો કઠિયારો પોતાની સ્ત્રીને લઈને પોતાની ગૂંપડીમાં પાછો ફર્યો.

★

એક નવોસવો ભૂલો. કાળી ચૌદશની સાંજે સિંદૂરનો પ્યાલો પીને ઘેર આવ્યો. ફળિયા વચાળે ખાટલો નાખી હાથમાં ડાકલું લઈ મંડાણો માતાજીની સાવધું ગાવા. વેંતકની ચોટલી છૂટી મૂકીને મંડાણો ધૂસવા. હાઉ... હાઉ... હાઉ... કાલી, કલકતાવાલી તેરા વચન ન જાય ખાલી. ખાટલામાં હાથ. હાથ ઊંચો થઈને ફૂટે છે ને કહે છે : બાવન વીર બાંધુ ને ૬૪ જોગણિયું બાંધું. આને બાંધુ ને તેને બાંધું...

ત્યાં ઓરડામાંથી એનો બાપ બાંરો નીકળ્યો ને કહે : ‘ભૂવાનો દીકરો થામાને ! બાવન વીર ને ચોસઠ જોગણિયું પછી બાંધજે. પહેલા તારી સોટલી બાંધ્યને પછી ખાટલાનું પાંગત બાંધ્ય. આ બાપ રાતે સૂશે શામાં ?’

રામલીલા અને ભવાઈનો યુગ હવે આથમી ગયો છે પણ જૂના કાળે રામલીલા ભજવાતી ત્યારે એમાં પાંચ કડીના હાસ્યની છોળો ઉડાડતાં પાંચકડાં ગવાતાં :

‘‘ગણેહ ગઢમાં ગાવા ગ્યો’તો માણહ આવ્યું બઈ,
મારો દીકરો ક્યોક જોડા ઉપાડી ગ્યો કોને જઈને કહું ?
હરિ તારા પાંચ પાંચકડાં ગાઈ, પ્રભુજીને ટાંટિયે વળગ્યાં જાઈ.’’

*

‘‘કોઈ સૂવે વાડીએ ને કોઈ સૂવે બળે,
રામજી રાત વતું કરે ત્યારે ત્રણ દિ’ ટોલો બળે... હરિ૦

*

અમરેલીના ઊંચા ચોરા, માથે ધોળી ધજા,
ખાવાપીવાના ખેરસલ્લા પણ જેસી કૃષ્ણની મજા.... હરિ૦

*

કોહો કહે હેરાન કર્યો, વાનાં જોવી વીહ;
તતડાવીને તૈયાર કર્યો, તાકી રિયા તરીહ... હરિ૦

*

જહપરામાં જમના ડોશી, બળતણ લાવી કાપી;
લોટ તો ફૂતરાં ખાઈ ગયાં, પણ બેઠી બેઠી તાપી... હરિ૦

*

પીપરિયામાં પાંચ પટલિયા, છઠ્ઠો પટેલ લેઉવો;
સગા કાકાને દંડ ભરાવ્યો, ઠપકો કોને દેવો... હરિ૦

લોકજીવનમાં લગ્ન પ્રસંગે ગવાતાં ફટાણાંમાં પણ હાસ્યરસનાં રંગછાંટણાં જોવા મળે છે. વરરાજ માંડવે પરણવા બેસે ત્યારે માંડવા પક્ષની સ્ત્રીઓ આવા મજાક કરતાં ફટાણાં-વિનોદ ગીતો ગાઈને આનંદ માણે છે.

“ત્રણ શેરિયો લોટો તલબેલા લ્યો.
 નવલસંગ બેઠા ના'વા તલબેલા લ્યો.
 આંખ મેલી આરે તલબેલાં લ્યો.
 આંખ દેડકી લઈ ગઈ તલબેલા લ્યો.
 નવલસંગ બેઠા રોવા તલબેલા લ્યો.
 કાલ અમદાવાદ જશું તલબેલા લ્યો.
 લારી ભરીને આંખ લાવશું તલબેલા લ્યો.
 બાડી જોઈ ચોટાડશું તલબેલા લ્યો.
 ત્રણ શેરિયો લોટો તલબેલા લ્યો.
 નેહલભાઈ બેઠા ના'વા તલબેલા લ્યો.
 નાક મેલ્યું આરે, તલબેલા લ્યો.
 નાક દેડકી લઈ ગઈ તલબેલા લ્યો.
 'નેહલભાઈ બેઠા રોવા તલબેલા લ્યો
 કાલ નડિયાદ જશું તલબેલા લ્યો.
 લારી ભરીને નાક લાવશું, તલબેલા લ્યો.
 એમાંથી ચીબલું જોઈ ચોટાડશું તલબેલા લ્યો.

*

પછી સિગરેટ બીડીના શોખીન અમરસંગ જમાઈ હાથમાં આવી જાયને એમનું ફટાણું ગવાય :

ક્યા ભાઈના હાથમાં સીગરેટ બીડી (૨)
 અમરસંગના હાથમાં સીગરેટ બીડી
 બીડી પીતાં મૂંછડી બળી
 સામા મળિયા છનુભાઈ
 કહો બનેવી કેટલીક બળી ?
 હરિ હરિ ભજો, રામ રામ ભજો
 હાય બાપલિયા, બધીયે ય બળી.

પછી વેવાઈનો વારો આવે. શ્રીમતી રેવાબહેન શંકરભાઈ તડવીએ નોંધેલું આદિવાસી ફટાણું પણ એટલું હાસ્યસભર છે.

સૂરત શહેરથી આઈવું મારું પંખી જનાવર;
 વેવાઈની મૂછો પર બેઠું મારું પંખી જનાવર.
 મૂછો મેં માળા, દાઢી મેં ઈંડા
 કાનોમેં ચેંચુ બોલે મારું પંખી જનાવર.

લોકસાહિત્યમાં માર્મિક હાસ્યવાળી લોકોક્તિઓ અને કહેવતો પણ મળી આવે છે. દા.ત. :

આ એ ખોઈ શિરામણી, છત્રી એ ખોયો ધોકો;
જે જે એ ખોયા રામરામ, બીડીએ ટાળ્યો હોકો.

*

પહેલું તીરથ સાસુ સસરા, બીજું તીરથ સાળી;
મા-બાપ તો ઠીકાઠીક, શ્રેષ્ઠ તીરથ ઘરવાળી.

*

ભગવાનભાઈએ ભેંસ લીધી, મોટા શીંગડે મોઢ્યા;
દોણું લઈને દો'વા બેઠા, રાત બધી રોયા.

જૂના કાળે આજના જેવી શાળા કોલેજોને યુનિવર્સિટીઓ નહોતી ત્યારે પ્રધાન કંઠસ્થ લોકસાહિત્ય દ્વારા લોકોને શિક્ષણ મળી રહેતું. આવી વિનોદી વાર્તા લોકોને સહજ રીતે યાદ રહી જતી. લોકસમાજમાં આજે પણ આવી વાતોને સાહિત્યના જાણકારો મળી રહે છે.

દલપતરામ : ઓગણીસમી સદીની સામાજિક ચેતનાના ઉદ્ગાતા

ડૉ. પ્રફુલ્લા બ્રહ્મભટ્ટ*

૧૮મી સદી દરમ્યાન ગુજરાતનો પ્રદેશ અનેક જ્ઞાતિઓ તથા અનેક રજવાડાંઓમાં વહેંચાયેલો હતો. મરાઠાઓ કે મુઘલ સૂબાઓ સર્વોપરિતા માટે સતત સંઘર્ષમાં રહેતા. પરિણામે ગુજરાતનું વાતાવરણ બિનસલામતીભર્યું હતું.^૧ અનેક વિદ્વાનોએ અને સાહિત્યકારોએ અંગ્રેજી શાસનના આગમનથી ગુજરાતી સમાજમાં શાંતિ અને સ્થિરતા આવ્યાં હતાં,^૨ તે આલેખ્યું હતું. અંગ્રેજી શાસનમાં વાહનવ્યવહારના માર્ગો ચોખ્ખા થયા, વાહનવ્યવહારની સગવડો વધી, મુસલમાન-મરાઠાઓના અમલ દરમ્યાન સર્જાયેલ અવ્યવસ્થા દૂર થવા લાગી, કેળવણી તથા સમાજ સુધારણાના ક્ષેત્રે નવસંચાર શરૂ થયો. સ્ત્રી કેળવણીની શરૂઆત થઈ. અંગ્રેજી શિક્ષણના પ્રભાવથી પ્રજાજીવનમાં ચેતના, ઉત્સાહ તથા દેશાભિમાનની લાગણીનો સંચાર થયો. મહારાણીના ઢંઢેરાએ પ્રજામાં અંગ્રેજ સત્તા પ્રત્યે વિશ્વાસ જગાડ્યો. અંગ્રેજોના આગમનથી ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં એ સમયે ક્રાંતિકારી લાગે તેવા ફેરફારો થયા.

દલપતરામ આ પરિવર્તનના સાક્ષી હતા. તેઓની વિચારસરણી પ્રકૃતિગત બંધારણથી ક્યારેય જહાલ કે ઉદ્દામ નહોતી. તેમનો ઉછેર દેશી રજવાડામાં થયો હતો. ત્યાંની પ્રજામાં એકંદરે સ્વાભાવિક હોય તેવી રાજ્યભક્તિથી એમનું હૃદય ભરેલું હતું. ત્યારે ઉદારદિલ ફાર્બસ જેવા અંગ્રેજ અમલદારનો સંપર્ક થયો. તેમના દષ્ટિકોણને કેળવવામાં વિરલ અંગત મૈત્રીસંબંધે ભાગ ભજવ્યો. “ઈંગ્રેજની સુજનતામાં દલપતરામને શ્રદ્ધા હતી”^૩. આમ, ગુજરાતમાં માત્ર દલપતરામ જ નહીં પરંતુ નર્મદ, નવલરામ, નરસિંહરાવ દિવેટિયા અને બીજા સુધારકોએ પણ નવીન ઉદારમતવાદી વિચારસરણીની પ્રશંસા કરી.^૪

દલપતરામનો જન્મ ૧૮૨૦માં વઢવાણમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. ૨૪ વર્ષની વય સુધી તે વઢવાણ રહ્યા, તેમના પર સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની દૃઢ અસર હતી. તેઓએ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ લીધું નહોતું. પરંતુ આત્મસૂઝથી તેઓ એક સુધારક અને કવિ બન્યા.

તેમના જીવન ઘડતરમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્થાપક અને અમદાવાદના મદદનીશ ન્યાયાધીશ એલેક્ઝાન્ડર ફાર્બસ (૧૮૨૧ થી ૧૮૬૫)નો ફાળો મહત્વનો હતો. ગુજરાતી ગ્રંથોને ઉત્તેજન આપવું, ઉપયોગી જ્ઞાનનો વધારો કરવો તથા અનેક પ્રકારની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાના આશયથી આ સભાની સ્થાપના ૨૦મી ડિસેમ્બર, ૧૮૪૮માં કરવામાં આવી. દલપતરામ અને ફાર્બસ એકબીજાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા. ફાર્બસને ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં રસ હતો. આથી ફાર્બસે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતી માહિતી એકઠી કરીને રાસમાળા નામના ગ્રંથની રચના કરી. જેમાં દલપતરામે તેમને માહિતી એકઠી કરવામાં ખૂબ સહાય કરી. આમ, ફાર્બસ અને દલપતરામનું મિલન બે સંસ્કૃતિઓના મિલન સમાન હતું. ફાર્બસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે દલપતરામની સેવા લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને ૧૮૫૫થી દલપતરામ સોસાયટીના સહાયકમંત્રી તેમજ બુધ્ધિપ્રકાશના તંત્રી તરીકે જોડાયા ત્યારથી ૧૮૭૪માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તેમજ બુધ્ધિપ્રકાશના ફેલાવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

દલપતરામના કાવ્યોનું સ્વરૂપ અને તે થકી સુધારા પ્રવૃત્તિ

દલપતરામે અંગ્રેજી શાસનને આવકાર્યું હતું, કારણ કે, અંધાધુંધી ભરેલા શાસનથી તેઓ અજાણ

* આચાર્યા, ધી ધનસુરા પિપ્પલ્સ કો. ઓ. બેંક લી., આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધનસુરા, જિ. અરવલ્લી.

નહોતા. આથી તેમને અંગ્રેજો ન્યાયી રાજકર્તા લાગેલા. દલપતરામની બ્રિટિશ રાજ્યભક્તિ એમના જેવા એકલદોકલ કવિ પૂરતી કે ગુજરાત જેવા એક પ્રદેશ પૂરતી સીમિત હતી. એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. બ્રિટિશ રાજ્યભક્તિ એ ૧૮મી સદીના ઉત્તરાર્ધના કંઈ નહિ તો ત્રણ ચાર દાયકાઓ સુધી એક અખિલ ભારતીય મનોભાવ હતો. આપણી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો પ્રથમ અંકુર અંગ્રેજ રાજ્યની પ્રશંસાના ભાવરૂપે પ્રગટ્યો હતો. એ લગભગ સર્વસ્વીકૃત હકીકત છે.

‘આદિત્ય ઉદય’ જેવું અંગ્રેજી રાજ્ય દલપતરામે ભાસ્યું એ પહેલાની ભારતની સ્થિતિ કેવી હતી ?

“નૃપ રૈયતને લૂંટેતા, વળી તસ્કરની જાત,
વાડ ખેતર ખાય, ત્યાં વનચરની શી વાત ?”
જે રાણીજીના રાજથી સ્થિર થૈ
અમે સુખિયા થયા.”

આવી માન્યતા ધરાવનાર કવિ ૧૮૫૭ના વિપ્લવને દેશ ઉપરની, વિશેષ ગુજરાત ઉપરની ઝળુંબતી આફત તરીકે ગણાવે છે. ખંડેરાવ ગાયકવાડના દરબાર માટે દલપતરામે ગાયું....

“ગુણવંતી ગુજરાત તું, બલો ધરી ઉરભાવ
ગુણ ગા ગાયકવાડના, બંડથી કર્યો બચાવ.”

દલપતરામની “હોપવાચનમાળા”ની સાતમા પુસ્તકમાં મુકાયેલ હિંદ ઉપર ઉપકાર વિશે બળવો શમી ગયા પછી લખાયેલી આ કવિતામાં વ્યક્ત, થયેલા મનોભાવની યથાર્થતા સમજવા માટે યોગ્ય દૃષ્ટિબિંદુ કેળવીને જોઈએ તો,

“ઝેર ગયા ને વેર ગયા, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર,
...દેખ બિચારી બકરીનો પણ, કોય ન જોતા પકડે કાન,
એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન,
રાજ્ય અનોપમ આજ થયું છે, લાજ વધારી તારી લેખ,
ધોરકુર્મી ચોર ગયા ને, જો દગાનું કૂબ્યુ દેખ,
મહેમુદ સરખા મારણ ન મળે, તૈમુર તુલ્ય નહિ તોફાન,
જુલ્મી રાજાની જડ ઉખડી, નાદીર સરખા પામ્યા નાશ.
હુલકરથી નહિ હોય ખરાબી: કહો મરાઠા કોણ જ માત્ર,
કદી સંહાર ન કરે સિંધીયા, પીઠારા પણ ગયા કુપાત્ર,
ઈંગ્લીશના નેજાની નીચે, તારો તનુજ કરે ગુલતાન,
...કોળી નાળીનો ભય ટાળી, સંભાળી રાખે સંસ્થાન,
...લંકાથી હિમાલય લગભગ, કલકત્તાથી કચ્છ પ્રવેશ,
પંજાબી સિંધી સોરીઠીયા, દક્ષિણ માળવ અધિક દેશ,
દિવસ ગયા ડરના ને દુઃખના, સુખના દિનનું દીધું દાન,
એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો હરખ હવે તું હિન્દુસ્તાન.”

આમ, લોકસમુદાયની લાગણીને વાચા આપવા મથતો કવિ, હરખનો ભાવ અનુભવે છે. એમાં આશ્ચર્ય કે આઘાત પામવા જેવું નથી લાગતું કારણ કે, પ્રજાને જ્યારે મુસ્લિમ અને મરાઠાના રાજ્ય અમલનો તાજો અને પૂરતો કડવો અનુભવ થયો હોય ત્યારે અંગ્રેજોના વ્યવસ્થિત રાજ્ય વહીવટ વિશે ગુજરાતનું લોકમાનસ કેવા ભાવો અનુભવતું હતું એની સમજ માટે આ કાવ્યનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વ આંકી શકાય.

દલપતરામ હંમેશા સુધારાની તરફેણમાં હતા. તેમની બાળલગ્ન નિષેધ, વિધવા વિવાહ, નૂતન શિક્ષણ, કન્યા કેળવણી, ધર્મ સમાજ વગેરેને લગતી કવિતાઓમાં દેશપ્રેમ, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય તથા સ્ત્રી અને માનવગૌરવ પર ભાર મૂક્યો. વળી, સરકારી અંગ્રેજ અફસરો જે લંડનમાં સામાન્ય દરજ્જે ભોગવનારે પણ ભારતમાં જહાંગીરી કરતા થઈ જાય, એનાથી દલપતરામ અજાણ ન હતા.

લંડનમાં નવલખા ભર્યા, અહીં આવી જહાંગીરી જોર જણાવે,
દેશ હિતેચ્છુ કહે દલપત, સુબો ફરી ફાર્બસ નહી આવે.^૯

આમ, દલપતરામે બ્રિટિશ શાસને ભારતને તેમજ ગુજરાતને આપેલી શાંતિની પ્રશંસા કરી તો ઉત્તર જીવનમાં તેઓને અંગ્રેજ રાજ્ય અમલ પ્રતિ ક્યારેક આશંકા કે નિરાશાનો ભાવ પણ જણાયો.

કોઈ કહેશે સમભાવ ક્યાં છે ?
મોટો તણો પક્ષ જ રાજ્યમાં છે,
બચાવવા ધનને લગાર,
ગરીબના કરે બંધ થગાર.^{૧૦}

દલપતરામની કવિ તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત ૧૮૪૫માં ‘બાપાની પીપર’થી થઈ. પરંતુ એમનું પ્રથમ નોંધપાત્ર કાવ્ય - ‘હુન્નર ખાનની ચડાઈ’ (૧૮૫૧) હતું. જેમાં ગુજરાતમાં જન્મ પામતી નવરાષ્ટ્રીયતાનો પ્રથમ અંકુર પ્રગટ થાય છે. દેશના આર્થિક પ્રશ્નો વિશે દલપતરામે દાખવેલી જાગૃતિનું દર્શન થાય છે.

દલપતરામ દેશમાં સુધારા દાખલ કરવા માંગતા હતા. સમાજ સુધારા માટેનો આગ્રહ પણ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું એક આ આવિષ્કરણ લેખાય, કારણ કે તેનાથી દેશનું હિત થવાનું છે. એવી શ્રદ્ધા સુધારા પાછળ એમની રહેલી હતી. દલપતરામનો સુધારા વિશેનો ખ્યાલ સર્વગ્રાહી હતો.

દલપતરામની ભાષામાં સુધારો એટલે સિવિલાઈઝેશન. આજે સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તે. દલપતરામને મન તો આગગાડી પણ સુધારાનું અંગ હતું... હુન્નર ઉદ્યોગો, સરોવર, નહેરો, શાળા પુસ્તકશાળાઓ, પ્રદર્શન ને મિલો, આગગાડી ને વીજળીના તાર, મંડળીઓ, સોસાયટીઓ, સંસ્થા સ્થાપનાઓ, નવગ્રંથોનું ગ્રંથન ને ગુર્જર ગિરાનો ગીર્વાણ સમો વિકાસ. એ સૌ દલપતરામની ભાષામાં સુધારાનાં અંગો હતાં.^{૧૧}

દલપતરામના મતે સુધારાનું આદિકરણ વિદ્યા કેળવણી થકી જ પામી શકે. માટે તેઓ કહે છે.

‘સુધારો થવા સઘ વિદ્યા વધારો’ ‘ભરત ખંડ મોઝાર’. વિદ્યારુચિને વિકસિત કરવાના સાહેબ લોકોના પ્રયાસોને એમનો ટેકો છે. દેશના અભ્યુદય માટે વિદ્યાપ્રચાર એમને એક મુખ્ય ચાવી લાગેલ છે. વિદ્યાર્થી આવતા સુધારાના તે આગ્રહી હતા.

ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવી શણગારવાની પાછળ માતૃભાષા તથા જન્મભૂમિ પ્રત્યેની એમની ભક્તિ જણાય છે.

“સ્વદેશની પૃથ્વી તથા, સ્વદેશની જે વાણ,
માતા તુલ્ય માનીને, પાળે પુત્ર સુજાણ.”^{૧૨}

આ ઉપરાંત તેમનું લાંબુ કાવ્ય ‘વેણચરિત્ર’ પણ ખાસ નોંધપાત્ર છે. જે બાળલગ્ન નિષેધ તથા વિધવા વિવાહના પુરસ્કાર કરતી કૃતિ છે. જેને સુધારાની પ્રવૃત્તિનું બાઈબલ ગણી શકાય.

દલપતરામે તેમના દૈવસતર્પણ નામના કાવ્યમાં ભ્રમ પેદા કરનાર ઢોંગી જોષીઓની ઝાટકણી કાઢી જ્યારે હાસ્યપ્રધાન નાટક મિથ્યાભિમાનમાં દલપતરામે દંભી, ઢોંગી અને અભિમાની લોકોની ઠેકડી ઉડાડી. તેઓ સમાજમાં સુધારો દાખલ કરવાના હિમાયતી હતા. પરંતુ એ સુધારો ધીરેધીરે દાખલ કરવામાં આવે તેવો

દલપતરામ : ઓગણીસમી સદીની સામાજિક ચેતનાના ઉદ્ગાતા]

[૧૩૧

એમનો અભિપ્રાય હતો.

શિક્ષણ તથા સાહિત્ય ક્ષેત્રે દલપતરામની સૌથી વિશિષ્ટ સેવા તેમણે હોપમાળા પુસ્તક શ્રેણીમાં લખેલાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થાય છે. પશ્ચિમ વિભાગના શિક્ષણ અધિકારી ધિયોડોર હોપે શિક્ષણના ફેલાવા માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સહાય માંગી. સોસાયટીએ તે આપી. દલપતરામે શાળાનાં બાળકોને ઉપયોગી તથા યોગ્ય ઘડતર મળે તેવાં કાવ્યો શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે લખ્યાં. હોપની પ્રેરણાને લીધે પુસ્તકોની આ શ્રેણી હોપ પાઠ્યપુસ્તક હારમાળા તરીકે જાણીતી બની. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આશરે ૧૦ વર્ષ સુધી એટલે કે ૧૮૫૮ થી ૧૮૬૮ સુધી આવાં પુસ્તકોને પ્રકાશિત કરીને ગુજરાતના શિક્ષણની નોંધપાત્ર સેવા કરી. આમ, હોપ હારમાળા થકી રજૂ થયેલા દલપતરામનાં કાવ્યોએ સુધારા અંગે વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો.

તેમણે બુધ્ધિપ્રકાશના તંત્રી તરીકે ગુજરાતમાં તથા ગુજરાત બહાર તેને લોકપ્રિય બનાવ્યું. જે થકી નવા વિચારોનો ફેલાવો કર્યો. સુધારાની અસર દેશી રાજ્યોની પ્રજા પર પડે તે માટે દેશી રાજ્યોના રાજવીઓને પણ મળતા અને તેમની પ્રશંસા કરી સુધારા માટે પ્રોત્સાહિત કરતા...

૧૮૬૩માં તેમણે વડોદરાના રાજવી ખંડેરાવ ગાયકવાડને ગુજરાતી ભાષાને ઉત્તેજન આપવા વિનંતી કરી અને પોતાને ‘ગુર્જર વાણિયાના વકીલ’ તરીકે ઓળખાવ્યા.

૧૮૬૪માં સોરાબજી જમશેદજીએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ૨૫૦૦/- રૂ.નું દાન આપ્યું. ૧૮૬૫માં પ્રેમચંદ રાયચંદ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમના માનમાં દલપતરામે કવિતા વાંચી અને રૂ. ૧૦,૦૦૦/- તેઓએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપ્યા.

હેમાભાઈ વખતચંદે સોસાયટીના પુસ્તકાલય માટે પૈસા આપ્યા ત્યારે કવિ દલપતરામે કહ્યું હતું, એ કામ ધરમશાળા કરતાં પણ પરમાર્થનું થયું છે. કેમ કે, હજારો લોકોના ઉપયોગમાં આવશે. તેથી તે લોકો નિરંતર આ પરોપકારી શેઠને સંભારીને અંતઃકરણથી આશિષ આપશે.^{૧૩} દલપતરામે દેશી રજવાડાંઓના રાજવીઓનાં અતિશયોક્તિયુક્ત પ્રશસ્તિ કાવ્યો લખ્યાં. પણ ત્યારે પ્રજાકલ્યાણના ધ્યેયને તેઓ વિસરતા નહીં. દેશી રજવાડાંઓની એમની મુસાફરી વિશે દલપતરામ કહે છે, એક મુસાફરી અર્થ અનેક^{૧૪}. એમાં અંગત હિતનો એક અર્થ તો ખરો જ, એ ઉપરાંત, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે દાનો ઉઘરાવવાં, સોસાયટીની શાખાઓ સ્થાપવી, નિશાળો તથા પુસ્તકશાળાઓ શરૂ કરાવવી તથા ગુજરાતી વાણીરાણીની વકીલાત કરવી એવા દેશોત્કર્ષ સાધવા જેવા બીજા અર્થો પણ એમાં સમાયેલા હતા.

ફાર્બસના મૃત્યુનો આઘાત દલપતરામને ખૂબ લાગ્યો. તેમણે ફાર્બસ વિરહ નામના કાવ્ય દ્વારા પોતાના આ મિત્રને અંજલિ આપી. ૧૮૭૮માં દલપતરામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી નિવૃત્ત થયા.

દલપતરામ અને નર્મદની તુલના કરીએ તો નર્મદ અને કવિ દલપતરામ કવિતાના ક્ષેત્રે એકબીજાના હરીફ હતા. દલપતરામ વધારે ઠરેલ અને ધીરગંભીર હતા. જ્યારે નર્મદનાં કાવ્યોમાં જુસ્સો વધારે હતો. દલપતરામમાં સુધારાની બાબતમાં ઠરેલ વ્યવહારે હડાપણ જોવા મળે છે. નર્મદની દેશભક્તિમાં ઉછળતો આવેશ દેખાય છે. જ્યારે દલપતરામની દેશપ્રતિ શાંત સંયમરૂપની છે. ધીર દલપતરામ અને વીર નર્મદ બંનેનું લક્ષ એક જ હતું દેશ કલ્યાણ પણ એ પામવાની પધ્ધતિ ભિન્ન હતી. નાનાલાલે એક સૂત્રાત્મક વાક્યમાં કહ્યું છે એમ, દલપતયુગમાં દલપત નર્મદનો ધીરે ધીરે કે યાહોમનો ગતિભેદ હતો, દિશાભેદ નહોતો.^{૧૫}

...એ કવિવરો પ્રજાકલ્યાણ એક જ તીર્થના, પણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગના યાત્રિકો હતા. તે પછી બંને એક જ તીર્થના એક જ માર્ગના યાત્રિકો બન્યા.^{૧૬}

આમ, દલપતરામ ૧૯મી સદીના ગુજરાતના કવિ અને સુધારક હતા. તેઓ બે સંસ્કૃતિના સંગમકાળના કવિ હતા. તેમણે પ્રાચીનતાના પડ પર અર્વાચીનતાની વેલી ચડાવી હતી. તેમનાં કાવ્યોએ ગુજરાતની પછીની પેઢી પર ખૂબ અસર કરી. સુધારાના પાયામાં સદાચાર પર તેમણે ભાર મૂક્યો. તેમણે વિદ્યાપ્રસાર તથા કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન મળે તે માટે પ્રયાસ કર્યો. સમાજના માનસને અનુકૂળ રહી તે સમયની માનસિક ભૂમિકાને લક્ષમાં રાખીને ધીમે ધીમે પરિવર્તન લાવવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો. સુધારા અર્થે સમાજની માનસિક ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં તેમનો ફાળો સવિશેષ હતો. તેમની વ્યવહારદક્ષતાને લીધે દલપતરામ સુધારાને નામે ધર્ષણ ઊભું કરવામાં માનતા નહોતા. તેમની વિચારસરણી અને સુધારાની પદ્ધતિ ૧૯મી સદીના સંજોગોથી મર્યાદિત થયેલી હતી. તેમણે શિક્ષણ, સમાજ તથા સાહિત્યના ક્ષેત્રે સુધારણાની પ્રવૃત્તિ આદરી. આમ, તત્કાલીન વાતાવરણમાં ધૂમતાં સંદેશનું એમણે વહન કરેલું.

પાદનોંધ

૧. નર્મદાશંકર : 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૩૩૦.
૨. દલપતરામ : 'ગુજરાતી હિંદુઓની સ્થિતિ', પૃ.૨.
૩. ન્હાનાલાલ : 'કવીશ્વર દલપતરામ' ભા.૨, ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૧૩૧.
૪. નર્મદ : 'મારી હકીકત', ભા.૧, પૃ. ૬૭.
૫. 'દલપતકાવ્ય' : ભા.૧, પૃ. ૬૭.
૬. એજન : ભા.૨, પૃ. ૧૩.
૭. એજન : ભા.૧, પૃ. ૩૩૯.
૮. અહીં એ નોંધવું ઉચિત ગણાશે કે અંગ્રેજ અમલના ખુશામતખોર ગણાયેલ દલપતરામની કવિતા 'હરખ હવે તું...' તથા સ્વાતંત્ર્યવીર ગણાયેલી નર્મદની એ જ વિષયની કવિતા દેશમાં આનંદ ભર્યો, જય વિક્ટોરિયા ૧૮૫૯ની ૨૮મી જુલાઈએ મળેલી એક સભામાં બંને કવિઓએ સાથે જ ગાયેલી. જુઓ 'કવીશ્વર દલપતરામ', ભા. ૨, ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૧૧૮.
૯. 'દલપતકાવ્ય' : ભા. ૨, પૃ. ૧૫૫.
૧૦. ન્હાનાલાલ : ઉપરોક્ત ભા.૩, પૃ. ૧૫૫.
૧૧. એજન : ભા.૧, પૃ. ૧૨.
૧૨. દલપતકાવ્ય : ભા.૧, પૃ. ૧૯.
૧૩. એચ. પારેખ : 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ', ભા.૧, પૃ. ૨૬.
૧૪. 'દલપતકાવ્ય' : ભા.૧, પૃ. ૪૦૬
૧૫. ન્હાનાલાલ : ઉપરોક્ત, ભા.૩, પૃ. ૨૭૭.
૧૬. 'મારી હકીકત' : કવિ મિલન નિબંધ, પૃ. ૨૬.

હિન્દુ - મુસ્લિમ એકતાનું પ્રતીક એટલે ભૂયર મોરી યુદ્ધ

અબ્દુલકાદર કાસમભાઈ મેતર*

ભૂયર મોરીના યુદ્ધની વિગતો નવાનગર રાજ્યના બે ગ્રંથો કવિશ્રી વજમાલજી મહેડું 'વિભા વિલાસ'ના (ઈ.સ. ૧૮૮૩) અને માવદાનજી રત્નુ 'યદુવંશ પ્રકાશ' (ઈ.સ. ૧૮૩૪)માંથી મળે છે. આ સિવાય દીવાન રણછોડજીના 'તારીખે સોરઠ-વ-હાલાર'માં તેમજ 'મિરાંતે સિકંદરી', 'તબકાતે અકબરી', 'અકબરનામા', 'મિરાતે અહમદી', ભગવાનલાલ સંપતરામનો 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', બેલનું 'હિસ્ટ્રી ઓફ કાઠિયાવાડ', વોટ્સનનું 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ' વગેરેમાં થોડી ઘણી વિગતો છે. આટલાં પુસ્તકોના પૂરતા આધાર ઉપરથી જ આજ સુધી આપણને ભૂયર મોરીના યુદ્ધ વિશે જાણવા મળ્યું છે.

સ્થાપના :

જામનગરની સ્થાપના જામ રાવળજીએ આજથી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં કરી હતી. ઈ.સ. ૧૫૧૯માં જામનગર શહેર બાંધ્યું હોવાનું ઇતિહાસકારો કહે છે. કચ્છમાંથી આવેલા જાડેજા કુળના ક્ષત્રિયોએ કચ્છના કિનારેથી નાનું રણ ઓળંગીને સેના સાથે આવી, અહીંના જેઠવા, દેદા, ચાવડા અને વાઢેર શાખાના રાજપૂતોને હરાવીને નવાનગર રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. આ પ્રદેશનું નામ જાડેજા શાખાના મૂળ પુરુષ ગાજનના પુત્ર હાલાજીના નામ પરથી હાલાર પડ્યું હતું. ત્યારથી આ પંથકને 'હાલાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડમાં હાલાર પ્રાંતનું મોટું રાજ્ય એટલે નવાનગર સ્ટેટ અને નવાનગર એટલે આજનું જામનગર....

ભૂયર મોરીનું યુદ્ધ :

જામનગરની ગાદીના સ્થાપક શ્રી જામ રાવળજીના પુત્ર જામ વિભાજીના પુત્ર જામ સતાજી (ઈ.સ. ૧૫૬૯ થી ૧૬૦૮) સાથે મહાન મુઘલ સમ્રાટ અકબર બાદશાહના અમદાવાદના સૂબા મિર્જા અઝીઝ કોકાબાન સાથે ભૂયર મોરીની જગ્યાએ યુદ્ધ થયું હતું.

ઈ.સ. ૧૫૬૯માં જામનગરની ગાદીએ આવનાર રાજા સત્રસાલ યા જામ સતાજી (પહેલા) વિચક્ષણ રાજપુરુષ હતા. દિલ્હીના મુઘલ શહેનશાહ અકબરનો ખોફ વહોરીને નાસી છૂટેલા અમદાવાદના બાદશાહ મુઝફ્ફર ત્રીજાને કોઈ રાજા આશ્રય આપવા તૈયાર ન હતા. ત્યારે જામ સતાજી (પહેલા)એ આશરે આવેલાની રક્ષા કરવાનો પોતાનો રાજધર્મ છે, એમ માનીને આ દુઃખી સુલતાનને તેના પરિવાર સહિત બરડા ડુંગરમાં આશ્રય આપેલો.

પરિણામે અમદાવાદનો સૂબો બાદશાહ અકબરનો દૂધભાઈ મિર્જા અઝીઝ કોકાબાને (બહેરામખાનનો પુત્ર) જામ સતાજીની મુઝફ્ફરને પોતાને સોંપવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. પરંતુ જામ સતાજીએ ના પાડતાં કોકાબાને મોટા લશ્કર સાથે જામનગર ઉપર ચડાઈ કરી, ધ્રોલ અને જોડીયાની વચ્ચે આવેલા ભૂયર મોરી નામના વિખ્યાત મેદાનમાં બન્ને સેનાઓ સામ-સામી મળી અને ઘોર સંગ્રામ ખેલ્યો.

આ યુદ્ધમાં બે પક્ષોમાં જામના પક્ષે ૩૦,૦૦૦ નું લશ્કર તો સામે પક્ષે ૧૦,૦૦૦નું લશ્કર હતું. જામ સતાજી અને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાની સાથે ખેરડીનો લોમો ખુમાણ, રાયજાદા રાખેંગાર, જૂનાગઢના દોલતખાન લોદી, જેશો વઝીર, મહેરામણજી ડુંગરાણી, નાગડો વઝીર, ડાયો લાડક, ભાણજી દેલ તથા ૧૫૦૦ જેટલા સાધુબાવાની જાત્રાએ જતી ફોજ પણ જામ સાહેબના પક્ષે જોડાઈ હતી.

* ધાંચીવાડ, જામનગર

બીજું એ કે આ યુદ્ધના દરેક ભાગીદારને કંઈક ને કંઈક મેળવવું જ હતું. મુઝફ્ફરશાહને પોતાનું ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવવું હતું. આથી મુઝફ્ફર વતી જૂનાગઢના નવાબ અમીનખાને જામ સતાજી સાથે મિત્રતા બાંધવા ૧ લાખ મહેમૂદી સિક્કા અને રત્ન જડીત કમરબંધ અને કટાર ભેટ આપી હતી. જ્યારે ચુડાસમા રાજવંશના રાયજાદા ખેંગારને પોતાનું ગુમાવેલું રાજ્ય મુઝફ્ફરે પાછું આપવાની લાલચ આપી હતી. તેથી તે જોડાયો હતો. જ્યારે લોમા ખુમાણને પણ ગુજરાતના સુલતાનની વગ મેળવવી હતી. જ્યારે સામા પક્ષે અકબરના ગુજરાતના સૂબા મિર્ઝા અઝીઝ સાથે સૈયદ કાસમ, નવરંગખાન, ગુજરખાન, મહંમદ રફીક, મિર્ઝા અઝીમ હુમાયું સહિત ૧૦,૦૦૦ (દશ હજાર)નું લશ્કર અને સૌરાષ્ટ્ર - ગુજરાતના ખંડિયા રાજાઓ પણ હતા. તેમાં હળવદના રાજા ચંદ્રસિંહ અકબરના પક્ષે રહી લડ્યા હતા.

ચારણ કવિએ ‘વિભા વિલાસ’માં જામ સાહેબના સૈનિકોની સંખ્યામાં ભારે અતિશયોક્તિ બતાવી છે. તે એક લાખ સૈનિકોનું લશ્કર લખે છે. ‘‘તબકાતે અકબરી’’ જામની સેનાનો આંકડો અંદાજે ૨૦,૦૦૦નો જણાવે છે. વાસ્તવમાં જામ સતાજી અને મુઝફ્ફરશાહનું સૈન્ય ૩૦,૦૦૦ નું હતું. એટલે જ રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટ લખે છે કે ‘‘જામને આવી મોટી ફોજનું અભિમાન હતું. તેથી જ તેમણે સમાધાનની વાત સ્વીકારી ન હતી.’’

ટૂંકમાં આ બધા ગ્રંથોના આંકડાઓ જોયા પછી ચોક્કસ છે બે જામ અને અકબરની બન્નેની સેના થઈને ૪૦,૦૦૦ (ચાલીસ હજાર)થી ઓછા સૈનિકો તો નહીં જ હોય, જે આંકડો તે યુગમાં નાનો સૂનો ન કહેવાય. હલદી ઘાટીની લડાઈ માત્ર ૩૩ કલાક જ ચાલી હતી. જો આ ભૂયર મોરીના યુદ્ધમાં દગો ન થયો હોત તો ભયંકર ખુવારી થઈ હોત, પરંપર તો આ એક મહાન યુદ્ધ હતું, તેથી લશ્કરના આંકડા વિશે જરાય શંકા કરવા જેવું નથી.

લશ્કરો સામસામા ગોઠવાયા. શરૂઆતમાં તો છૂટા છવાયા હુમલાઓ થયા. જેમાં જામ સતાજીનું સૈન્ય જીતમાં હતું. બીજા દિવસે વળી લશ્કરો સામસામા આવ્યા, બાદશાહના લશ્કરમાં જમણી બાજુ સૈયદ કાસીમ બહારા અને નવરંગખાન, ગુજરખાન હતા. જ્યારે ડાબી બાજુ ખ્વાજા મહંમદ રફીક હતો. ખાન આઝમનો પુત્ર પાછલા ભાગમાં હતો. કોકાખાન પોતે મોખરે રહ્યો હતો.

જ્યારે જામ સતાજીના સૈન્યમાં આગળ જેશો વઝીર રહ્યો હતો. જમણી બાજુ કુંવર જસાજી, મહેરામણ ડુંગરાણી જે આ યુદ્ધમાં તેમના ૧૪ દીકરા સાથે આવ્યા હતા. અને ડાબી બાજુ નાગડો વઝીર, ભાણજી દલ અને ડાહ્યો લાડક એ ત્રણ મુખ્ય હતા.

બીજા દિવસે ભયંકર ઝપાઝપી અને લડાઈ થઈ જ્યારે રાજપૂતોએ તલવારોથી તુમુલ યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે જ દોલતખાને તોપ મારો ચલાવી સૈયદ કાસીમના લશ્કર પર તૂટી પડ્યો. જેમાં શાહી લશ્કરની ડાબી પાંખ હારી ગઈ હતી.

યુદ્ધ ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું હતું, બન્ને પક્ષે ઘણા સૈનિકોની ખુવારી થઈ, પછી જે બન્યું તેમાં દગો થયો તેથી જામ સતાજીની હાર થઈ હતી.

બધા ઇતિહાસકારો એક બાબતે સ્પષ્ટ છે કે શાહી સૈન્ય હારવાની અણી પર હતું, છેક છેલ્લી ઘડીએ અકસ્માતે વિજય થયો હતો. આનું કારણ ચર્ચતા ‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ના લેખક રા.રા. ભગવાનલાલ સંપતલાલ લખે છે કે, - આખરે લોમો ખુમાણ અને દોલતખાને શાહી લશ્કરમાં બાતમી રાહે કહેવડાવ્યું કે અમે જામના લશ્કરની હરોળમાં છીએ, તેથી જે વખતે ભાગવા માંડશું તે વખતે જામનું લશ્કર પણ લડી શકશે નહીં માટે અમો ભાગીએ તે વખતમાં તમારે લશ્કર ઉપર આવી પડવું.

તેઓ આગળ જતાં લખે છે કે ‘‘લડાઈ ચાલતી વખતે અંદરખાનેથી કરેલી સંતલસ મુજબ લોમો ખુમાણ અને દોલતખાન ભાગ્યા અને જામના લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું.’’ જે યુદ્ધમાંથી દોલતખાન, મુઝફ્ફર

અને જામ સત્તાજી ત્રણેય જૂનાગઢ જતા રહ્યાનું નોંધાયું છે. તો પછી ત્રણેય સાથે કેમ જાય? દગો કરનાર સાથે કોઈ જાય ખરું?

જો “વિભા વિલાસ” અને “યદુવંશ પ્રકાશ”નાં વર્ણનોને એક પક્ષીય અને પોતાના તરફી ગણીએ તો ખરેખર દોલતખાને તો દગો કર્યો નહોતો. જે દોલતખાન વિશે “મિરાતે સિકંદરી”ના લેખક એ યુદ્ધમાં હાજર હતા તે લખે છે કે, યુદ્ધમાં દોલતખાન ધવાયો હતો. તો તેણે દગો કેમ કર્યો હશે? બીજું કે જો દોલતખાન મુઘલ લશ્કરની સાથે મળી ગયો હોત તો પછી મુઘલ લશ્કર કે સૂબો એવા સાથી જૂનાગઢ ઉપર હુમલો શું કામ કરે?

વોટ્સન કહે છે કે, “દોલતખાન લડાઈમાં જખમાયો હતો, તે મરી ગયો એટલે જૂનાગઢ ઈ.સ. ૧૫૮૨માં અકબર બાદશાહને હાથ ગયું.”

મિરાતે સિકંદરી, તબકાતે અકબરી, મિરાતે અહમદી તેમજ રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટને વાંચતા તો લાગે જ કે, દોલતખાને દગો નહોતો કર્યો, નહીંતર મુસ્લિમ ગ્રંથોએ દગા વિશે જરૂર નોંધ્યું હોત.

આમ એકંદરે જોતાં લાગે છે કે જૂનાગઢનો દોલતખાન છેવટ સુધી જામની સેનામાં રહી વીરતાપૂર્વક લડ્યો હતો. પરંતુ લડાઈમાં ધવાતા તે જૂનાગઢ તરફ રવાના થયેલ અને જૂનાગઢ પહોંચતાં મૃત્યુ પામેલ. જ્યારે કાઠી રાજા લોમા ખુમાણ સહિતનો લશ્કરનો એક ભાગ અણીના સમયે નાસી ગયેલ. આમ વિશ્વાસઘાતના કારણે જામનગરની સેનામાં હાથમાં આવેલો વિજય છેક છેલ્લી ઘડીએ હાથમાંથી સરી ગયો. બાદશાહને આ વિજય હિજરી વર્ષ ૯૮૭ની ફકી તારીખે મળ્યો હતો.

“તબકાતે અકબરી”ના લેખક નિઝામુદ્દિન અહમદ લખે છે કે આ યુદ્ધ ઈ.સ. ૧૫૮૧માં લડાયું હતું. જ્યારે તારીખે સોરઠ પ્રમાણે અને નવાનગર રાજ્યનાં જૂના દફતર મુજબ આ યુદ્ધ ઈ.સ. ૧૫૮૨માં લડાયું હતું. હકીકતે મુસ્લિમ હિજરી, વિક્રમ સંવત તથા અંગ્રેજી ઈસ્વીસનની ગણતરી કરવાથી આવી ભૂલ થતી હોય છે. હિજરી — ૩૫૪ દિવસ, અંગ્રેજી ૩૬૪ કે ૩૬૫ દિવસ ગણે છે. આથી ભૂલ થાય છે.

આ યુદ્ધના કારણે આસપાસનો વિસ્તાર એટલો વેરાન થઈ ગયો હતો કે શાહી લશ્કરને અનાજની ભારે તંગી વેઠવી પડી હતી. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી આ મોટી લડાઈમાં દેખીતી રીતે અકબરના સૈન્યનો વિજય થયો હતો, છતાં કોકાખાન આઝમની એકપણ ઈચ્છા પૂરી થઈ નહીં.

મિરઝા અઝીઝ કોકાખાન આઝમે સેના સાથે જામનગરમાં વિજય પ્રવેશ કર્યો, વિજેતા લશ્કરના સૈનિકોએ નગરમાં બેફામ લૂંટ ચલાવી, કોકાખાને નગર ઉપર શાહી વાવટો — ધ્વજ ફરકાવ્યો, જામનું કુટુંબ સલામત જગ્યાએ ચાલ્યું ગયું હતું. જામ સત્તાજી, મુઝફ્ફર તથા દોલતખાન જૂનાગઢ તરફ રવાના થઈ ગયા હતા. આમ કોકાખાન આઝમના હાથમાં આવડું મોટું યુદ્ધ લડ્યા પછી પણ કશું હાથ આવ્યું નહિ. શાહી સેનાએ જામનગરમાં રાજના નોકરોને કેદ કર્યા. બીજા દિવસે નવરંગખાન, સૈયદ કાસમ અને ગુજરખાનને લશ્કર આપી, જૂનાગઢ તરફ મુઝફ્ફરનો પીછો કરવા કોકાખાને કહ્યું હતું.

આ યુદ્ધ અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ ગણાય છે. એક મુસ્લિમ સુલતાન માટે એક હિન્દુ રાજાની સેના મુસ્લિમ શાહી સેના (મુઘલસમ્રાટ અકબરે આઝમની સેના) સામે લડી. વળી જેના માટે આવડું મોટું યુદ્ધ લડાયું તે મુઝફ્ફર તો હાથ ન જ આવ્યો. મુઘલ બાદશાહ અકબરની મહાન સલ્તનતને જામનગર જેવા નાના રાજ્યે લડી લેવા માટે ખુલ્લો પડકાર ફેંક્યો અને હાથોહાથની લડાઈમાં ઊતરવાની હામ ભીડી. શરણાગતને કોઈપણ ભોગે રક્ષાની રાજપૂતોની પરંપરાને જાળવી રાખવાનો આવડો જબરો પુરુષાર્થ ઇતિહાસના પાને મળવો મુશ્કેલ છે. ભૂયર મોરીનું યુદ્ધ એ જામનગરના ઇતિહાસનું ગૌરવભર્યું પ્રકરણ છે.

ઉપસંહાર :

એમ કહેવાય છે કે, સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ પર ભૂયર મોરીનું આ પ્રકારનું ભયંકર યુદ્ધ ઇતિહાસમાં છેલ્લું

જ હતું. બન્ને પક્ષે મોટી ખુવારી થઈ. તેમાં મુઘલ પક્ષે મિરઝા અઝીઝ, ખ્વાજા મહમદ રફીક, સૈયદ કબીર, સૈયદ અલીખાન જેવા સરદારો અને જામ સતાજીના પક્ષે કુંવર જસાજી સિવાય તમામ મરાયા. મિંઢળબંધા પાટવી કુંવર અજાજી શહીદ થયા અને તેમની પાછળ તેનાં તાજાં પરણેલ રાણીસાહેબા કુંવર અજાજીના માથાને ખોળામાં મૂકી સતી થયાં હતાં. કુંવર અજાજી શ્રાવણ વદ સાતમના શહીદ થયા હોવાથી જામનગરની પ્રજાએ પુરુષની યાદમાં લગભગ અઢીસો વર્ષ સુધી સાતમનો તહેવાર ઉજવેલ નહીં.

યુદ્ધમાં હાર થવાથી જામ સતાજી ગીર તરફ ઊતરી ગયા. પરંતુ તેણે મુઝફ્ફરને બરડાના પ્રદેશમાં સુરક્ષિત રાખ્યો. છેવટે મુઝફ્ફર ત્યાંથી દારકા તરફ ગયેલ. તે સમયે દારકામાં રાજા ભીમજી જેણે મહમૂદ બેગડા સાથે બાથ ભીડી હતી. તેનો પૌત્ર શિવારાણા રાજ કરતો હતો. છેવટે દારકામાં રાજા શિવારાણા હિન્દુ વાઘેરે સુલતાન મુઝફ્ફરને બેટમાં સુરક્ષિત સ્થળે કુટુંબ સાથે કચ્છ તરફ રવાના કર્યો અને મુઘલ લશ્કરનો સામનો કર્યો, તેમાં તે શહીદ થયા હતા. આમ જામનગર અને દારકાએ ખૂબ જ ભોગ બલિદાનો આપ્યાં હતાં.

શરૂઆતમાં કચ્છના રાવે મુઝફ્ફરને આશરો આપ્યો, પરંતુ મંત્રણા દ્વારા મોરબી અને માળિયાના પરગણાં મુઘલો કચ્છને સોંપી આપે તે શરતે રાવે મુઝફ્ફરને મુઘલોને હવાલે કર્યો. આ રીતે મુઘલ લશ્કર મુઝફ્ફરને લઈને મોરબી તરફ રવાના થયું. પરંતુ રસ્તામાં મુઝફ્ફરે હાજતે જવાનું બહાનું કાઢી આપઘાત કર્યો. આ રીતે ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાને દિલ્હીની શહેનશાહત સામે લડત આપી મુઝફ્ફરશાહી સલ્તનતનો છેવટનો અંત આણ્યો. ઈ.સ. ૧૪૦૭માં તુઘલખ વંશનું પતન થતાં ગુજરાતના સૂબા મુઝફ્ફરે ગુજરાતના સુલતાનનું રાજપદ ધારણ કર્યું હતું. ઈ.સ. ૧૫૮૩ તે જ નામના અંતિમ સુલતાને એક નાના ગામમાં કેદીની હાલતમાં આપઘાત કરી જીવનનો અંત આણ્યો. આ રાજ્ય કુટુંબમાં અમદાવાદની સ્થાપના કરનાર અહમદશાહ તથા મહમૂદ બેગડા જેવા મહાન રાજકર્તાઓ પણ થયા હતા. બેગડો એટલા માટે કહેતા કે બે ગઢો જીત્યા હતા. પાવાગઢ અને જૂનાગઢ શાનદાર લડાઈ કરીને જીત્યા હતા. આથી બેગઢો-બેગડો કહેતા હતા.

દિલ્હીના શહેનશાહથી વિશેષ સમય વેર જારી રાખવાનું યોગ્ય નથી એમ જાણી જામ સતાજીએ વાટાઘાટો ચલાવી અને દિલ્હીને ખંડણી ભરવાની શરતે અકબર બાદશાહે તેઓશ્રીને જામનગરમાં પુનઃ રાજ્ય કરવાની ઈ.સ. ૧૫૮૩માં રજા આપતા વિ.સં. ૧૬૪૯ મહાસુદ દના રોજ જામનગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. 'મિરાંતે સિકંદરી', મૂળ લેખક, સિકંદર ઈબ્ને મોહમંદ
ભાષાંતર કર્તા : આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી
પ્રકાશન કર્તા : સરખેજ રોજા કમિટી, અહમદ આબાદ, ઈ.સ. ૨૦૦૬
૨. 'મિરાતે અહમદી', લેખક મૂળ ફારસી, મિરઝા મુહમ્મદ હશ
ગુજરાતી : નિઝામુદ્દીન ફારૂકી ચિશ્તી (ઈ.સ. ૧૮૧૩)
પ્રકાશક : સરખેજ રોજા કમિટી, મકરબા, જીવરાઈ પાર્ક અહમદ આબાદ, ઈ.સ. ૨૦૦૮ (ત્રીજી આવૃત્તિ)
૩. 'શ્રી યદુવંશ પ્રકાશ અને જામનગરનો ઇતિહાસ'
મૂળ લેખક : કવિ માવદાનજી ભીમજી રત્નુ, ઈ.સ. ૧૮૩૪,
પ્રિન્ટર્સ : શ્રી સાગર જેરોક્ષ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ
૪. 'નગર, નવાનગર, જામનગર'
લેખક : હરકિશન જોષી, પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૫. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, લેખક : શંભુપ્રસાદ દેસાઈ, જૂનાગઢ
૬. સમરાંગણ (નવલકથા) ઈ.સ. ૧૯૩૮, લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકાશન : અમર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ઈ.સ. ૨૦૧૨

૧૯મી સદીમાં ગુજરાતમાં સ્ત્રી શિક્ષણનો વિકાસ : એક અભ્યાસ

ડૉ. સુરેશકુમાર સી. પટેલ*

૧૯મી સદીનો સમયગાળો સમાજ સુધારાઓ માટેનો યુગ હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન ગુજરાતમાં સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સુધારાઓ લાવવા માટે દુર્ગારામ મહેતા, મહીપતરામ, નર્મદ જેવા અનેક સમાજ સુધારકોએ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પરિણામે અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તન અને વિકાસનો પ્રારંભ થયો. આ શોધપત્રમાં (કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત સિવાય) ૧૯મી સદી દરમિયાન સ્ત્રી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં થયેલ વિકાસનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

રાધાકમલ મુકરજીના મતે વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મેળવવાની સગવડ હતી. ઉપનિષદોમાં પણ સ્ત્રીઓ શિક્ષિકા હોવાનો ઉલ્લેખ છે. (શાહ. ૧૯૭૪, પૃ. ૩). આ સમય દરમિયાન વિશ્વધારા, લોપામુદ્રા, લીલાવતી, સિકતા, નિવાવરી, અપાલા અને ઉર્વશી જેવી વિદુષીઓએ અનેક ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. (અલ્તેકર, ૧૯૬૫, પૃ. ૧૭૧). સંસ્કારી કુટુંબની શિક્ષિત સ્ત્રીઓ પ્રાકૃતમાં કવિતા કરતી. દા.ત. રેવા, રોહા, માધવી, અણ્ણલક્ષ્મી, પાહઈવદ્વહી અને શશિપ્રભા વગેરે. 'દેવિ' ગુજરાતની એક પ્રસિદ્ધ કવયિત્રી હતી. વિદર્ભમાં 'વિજયાંકા' સમાજમાં પ્રમુખ અને પ્રતિષ્ઠિત કવયિત્રી હતી. (અલ્તેકર, ૧૯૬૫, પૃ. ૧૮૧). છતાં ૧૯મી સદીમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સમાજમાં દયનીય હતી. ઈ.સ. ૧૮૩૮માં ગુજરાતના લ્યુથર સમાજ દુર્ગારામ મહેતાજીએ ફરજિયાત વૈધવ્ય સામે પડકાર ઉઠાવ્યો, જે ભારતમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની શરૂઆતનું સૂચક છે. (દેસાઈ. ૧૯૮૩, પૃ. ૩૦૭). ગુજરાતનું સમાજ સુધારાનું વિહંગાવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈ.સ. ૧૮૪૮ પૂર્વે ગુજરાતમાં વૈચારિક અને સંસ્થાકીય દૃષ્ટિએ પડેલ બ્રિટિશ પ્રભાવને કારણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ધીમી ગતિએ પરિવર્તન આવવા લાગ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓની તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિમાં રહેલ દૂષણોને નાબૂદ કરવા માટે સમાજ સુધારકોએ પ્રયાસ કર્યા હતા. ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૬૦ નો સમય સુધારાનો ધોધકાળ હતો. સ્ત્રી કેળવણી તેમજ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા માટે નર્મદાશંકરે આ સમય દરમિયાન અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. (ત્રિવેદી. ૧૯૭૪, પૃ. ૩૦). સુધારાઓ માટેના પ્રયાસો ત્યારે જ સફળ થાય તેમ હતા જ્યારે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણના પ્રયાસ થાય.

૧૯મી સદીના ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓના બદલાતા દરજ્જાને સૂચવતા ત્રણ પ્રવાહો જોવા મળે છે. શિક્ષણ, લગ્ન અને સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન (દેસાઈ, ૧૯૮૩. પૃ. ૩૦૮). ભારતમાં ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી સ્ત્રી શિક્ષણની સ્થિતિ એકદરે નિરાશાજનક હતી. આ સમય દરમિયાન રાજારામ મોહનરાય જેવા સમાજ સુધારકોએ સ્ત્રી શિક્ષણ માટે ખાસ ઝૂંબેશ ચલાવી હતી. (ધારૈયા, ૧૯૭૬, પૃ. ૧૧૧). તેની અસર ગુજરાતમાં પણ પડી હતી. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટેની શાળા ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં શેઠ હડીસીંગ કેસરીસીંગના કુટુંબની આર્થિક સહાયથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સ્થાપી હતી. (ત્રિવેદી, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૧૧). એકજ વિદ્યાર્થીથી શરૂ થયેલ શાળામાં એમની સંખ્યા વર્ષાન્તે વધીને પાંચની થઈ હતી. ઈ.સ. ૧૮૫૦માં મગનભાઈ કરમચંદની સહાયથી બે કન્યાશાળા શરૂ કરવામાં આવી (ત્રિવેદી, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૧૨). પરિણામે સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસમાં નોંધપાત્ર કહી શકાય એવી પ્રગતિ થઈ હતી. તેની પ્રતીતિ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓના પાંચ વર્ષના નીચે દર્શાવેલા આંકડાઓથી થાય છે.

* ઇતિહાસ વિભાગ, શેઠ પી.ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગોધરા

શાળાનો નંબર	વર્ષ ૧૮૫૧	વર્ષ ૧૮૫૨	વર્ષ ૧૮૫૩	વર્ષ ૧૮૫૪	વર્ષ ૧૮૫૫
નંબર - ૧	૨૩	૩૯	૮૮	૯૫	૧૧૫
નંબર - ૨	૧૩	૩૨	૩૭	૩૫	૩૫

૧૮૫૪ના વુડના ખરીતાએ કરેલ ભલામણોમાં સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ભલામણોમાં સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસ માટે ઉદાર હાથે ધનની સહાયતા કરનાર દાતાઓની પ્રશંસા કરવાનો તેમજ આ સાથે સ્થાપિત થતી શાળાઓને આર્થિક અનુદાન આપવાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. પરિણામે સ્ત્રીશિક્ષણના વિકાસને જરૂરી પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું.

ઉત્સાહી સમાજસુધારક દુર્ગારામ મહેતાએ પણ આ સમયગાળા દરમિયાન સુરતમાં કન્યાશાળા ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. (દિસાઈ. ૧૯૮૩. પૃ. ૩૦૯). સ્ત્રી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં મિશનરીઓ અને તેમની પત્નીઓએ મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. તેમણે છોકરીઓ માટે દિવાલિદ્યાલય સાથે એક અનાથાશ્રમ પણ સ્થાપિત કરી મધ્યમ વર્ગ તથા ઉચ્ચવર્ગની મહિલાઓ માટે ગૃહ શિક્ષણ તથા મહિલા શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો (સહાય. ૧૯૯૮, પૃ. ૨૯૮).

૧૯મી સદીના છઠ્ઠા દાયકાની શરૂઆતમાં સ્ત્રી કેળવણીના શ્રીગણેશ મંડાયા તે ધીમે ધીમે જડ નાખવા લાગ્યા હતા. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા ગુજરાતમાં નીચે પ્રમાણે હતી.

દર હજારે સાક્ષર સ્ત્રીઓની સંખ્યા			
જિલ્લો	વર્ષ ૧૮૮૧	વર્ષ ૧૮૯૧	વર્ષ ૧૯૦૧
અમદાવાદ	૩	૬	૧૭
ભરૂચ	૩	૮	૧૮
ખેડા	૧	૩	૯
પંચમહાલ	૧	૨	૮
સુરત	૭	૧૨	૨૪

ઉપર્યુક્ત કોઠાનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે ૧૮૮૧ થી ૧૮૯૧ ના દસકા દરમિયાન અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં સ્ત્રીઓના શિક્ષણમાં ખેડા તથા પંચમહાલ જિલ્લા કરતાં સારા પ્રમાણમાં વધારો થયેલ. આ દસકા દરમિયાન અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં અર્ધશહેરી વિસ્તારો હોવાને કારણે સ્ત્રી શિક્ષણક્ષેત્રે સારા એવા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો હતો, જ્યારે ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓ ગ્રામ્ય વિસ્તાર ધરાવતા હોવાથી સ્ત્રી શિક્ષણ વિકાસની ગતિ મંદ રહી હતી. અલબત્ત, વીસમી સદીના પ્રારંભિક વર્ષના આંકડાઓને આધારે એ ચોક્કસ કહી શકાય કે ૧૯મી સદીમાં સ્ત્રી શિક્ષણના વિકાસ માટે થયેલ પ્રયાસો અવશ્ય સફળ થઈ રહ્યા હતા. ગ્રામ્ય વિસ્તાર ધરાવતા જિલ્લાઓમાં પણ પ્રમાણમાં પ્રગતિ થઈ રહી હતી.

ઉચ્ચ શિક્ષણની વાત કરવામાં આવે તો ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટે સ્ત્રી શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૭૦ માં અમદાવાદમાં મીસ કાર્પેન્ટરે સ્થાપેલ ફીમેલ નોર્મલ ક્લાસનું નામાભિધાન ૧૮૭૪ માં ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ કર્યું (દિસાઈ. ૧૯૮૩, પૃ. ૩૧૦). આ સંસ્થાને

આર્થિક સહાય અમદાવાદના શ્રેષ્ઠી બેચરદાસ લશ્કરીએ આપી હતી. શરૂઆતમાં આ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીનીઓ ૬ હતી, જે ક્રમશઃ વધીને ૧૯૦૧ માં ૧૧૦ થઈ હતી.

ઈ.સ. ૧૮૭૫માં મહાલક્ષ્મી ટ્રેનીંગ કોલેજને લગતી પ્રેક્ટીસીંગ સ્કૂલ કન્યાશાળા શરૂ કરવામાં આવી. પ્રશિક્ષિત શિક્ષિકાઓ ઉપલબ્ધ થતાં કન્યાશાળાઓની સંખ્યા વધવા લાગી. મિશનરીઓ તરફથી આ સમયે ૬ કન્યાશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી, જેમાં એક ઉર્દૂશાળા મુસલમાન છોકરીઓ માટે હતી (ત્રિવેદી, ૧૯૭૪. પૃ. ૧૧૨). ઈ.સ. ૧૮૮૨ માં ફીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજના આચાર્ય એજ્યુકેશન કમિશનને જુબાની આપતાં કહ્યું હતું કે આ કોલેજમાં ભણતી મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ શાળા શિક્ષકોની પત્નીઓ કે કેળવણી ખાતામાં નોકરી માટે તાલીમ પામતા લોકોની પત્નીઓ છે. પ્રતિષ્ઠિત વિધવાઓને પણ આ કોલેજમાં પ્રવેશ આપવામાં આવતો. ઈ.સ. ૧૮૮૨માં ૩૨ વિદ્યાર્થીનીઓમાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણ, ૩ કણબી, ૫ પારસી અને ૬ ભારતીય ખ્રિસ્તી સ્ત્રીઓ હતી. આ જુબાનીથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્ત્રી શિક્ષણ હજુ પણ સમાજના નીચલા વર્ગોમાં અવતરણ પામ્યું ન હતું. ઈ.સ. ૧૮૯૨માં રાય બહાદુર રણછોડલાલ છોટાલાલે ખાડિયામાં કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. ઈ.સ. ૧૮૯૫માં જૈન કન્યાઓ માટે ફતાશાહની પોળમાં એક જૈન કન્યાશાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. (ત્રિવેદી, ૧૯૭૪. પૃ. ૧૧૨). આમ ૧૯મી સદી દરમિયાન વિવિધ જ્ઞાતિની મહિલાઓ માટે ખાસ શાળાઓની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી હતી. કવિ નર્મદ કહે છે કે, સ્ત્રી એ પુરુષની ગુલામડી છે, એ ખ્યાલ ખોટો છે. સ્ત્રીઓને બુદ્ધિ હોતી નથી એમ કહેવું એ પણ ખોટું છે. તેઓ એ દલીલને પણ તોડી પાડે છે કે ભણવાથી સ્ત્રીઓ આડે માર્ગે જશે. સ્ત્રીઓનો દરજ્જો સુધારવા નર્મદ વીસ પગલાંની ભલામણ કરે છે. (દવે, ૧૯૭૫. પૃ. ૮૭). ૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા ખૂબ જ જૂજ રહી હતી. ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં ફક્ત બે સ્ત્રીઓએ સ્નાતકની પદવી મેળવી હતી. શ્રીમતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ અને શારદા મહેતા ગુજરાતનાં પ્રથમ સ્ત્રી સ્નાતકો હતાં. (દેસાઈ. ૧૯૮૩. પૃ. ૩૧૦)

૧૯મી સદીમાં સ્ત્રી શિક્ષણ પ્રચાર માટે શરૂ કરવામાં આવેલ પ્રયત્નોને ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સારી એવી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ એનો પ્રચાર ખૂબ ઝડપી વેગે થયો છે જે ખૂબ જ નોંધપાત્ર છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. અલ્તેકર, એ.એસ., 'પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ', (ગુજ. અનુ.), ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૬૫
૨. દવે, નર્મદાશંકર લા., 'નર્મદઘ', પ્રેમચંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરા, ૧૯૭૫
૩. દેસાઈ, નીરા એ., 'ગુજરાતમાં ૧૯મી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન', અમદાવાદ, ૧૯૮૩
૪. ધારૈયા, રમણલાલ ક., 'આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ', ખંડ ૨, અમદાવાદ, ૧૯૭૬
૫. શાહ, ભાનુમતી, 'સ્ત્રી સંસ્કૃતિની આધારશિલા', અમદાવાદ, ૧૯૭૪
૬. સહાય મીનાક્ષી, 'ભારત મેં પાશ્ચાત્ય શિક્ષા કા ઇતિહાસ ઓર ઉસકા પ્રભાવ'. લેખ શુક્લ, રા.લ. (સંપા.). આધુનિક ભારત કા ઇતિહાસ' હિન્દી માધ્યમ કાર્યાન્વય નિર્દેશાલય. દિલ્લી વિશ્વ વિદ્યાલય. દિલ્લી. ૧૯૯૮ ગ્રંથ મેં પ્રસિદ્ધ.
૭. ત્રિવેદી, નવલરામ જ., 'સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન', અમદાવાદ, ૧૯૭૪.

એક વિદ્યાસાગરનો અક્ષરદેહ

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા*

એક વિદ્યાસાગરનો વિપુલ અક્ષરદેહ મારી સામે છે. આધુનિક યુગની અપેક્ષા એ અંગેના સંશોધનોને આવશ્યક ગણે છે. એમાં એમના જીવન સંબંધી લખાણો, નોંધો, પાત્રો, વ્યાખ્યાનો વગેરેને પણ એ દૃષ્ટિએ તપાસવા આવશ્યક ગણાય-એવા કયા વિદ્યાર્થીને મારે શોધવો ? તો મને કહેવાદો કે એવી તો એકજ વ્યક્તિ મેં જોઈ છે : વીણાબહેન શેઠ-વિદુષી, તેજસ્વી, બી.એ., એમ.એ. -બંનેમાં ગોલ્ડ મેડલ. મારા સદભાગ્યે આવા બીજા પણ વિદ્યાર્થીઓનો મેળાપ મને થયો છે. જેની વાત મારા એક અન્ય લેખમાં મેં કરી પણ છે (- એ માટે 'Journal of the Gujarat Research Society' VOL. LVII. Nos. 1-2. January-June, 2012, pp. 84-91). છતાં આ વિદ્યાવંત કે.કા.શાસ્ત્રીજીના અક્ષરદેહની નોંધ જો બરાબર લેવાય તો જ કદાચિત્ આ જે મહાત્મા-વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અભિવ્યક્ત થઈ તેનું પૂરેપૂરું ગૌરવ લઈ શકાય. પણ એમ થઈ શક્યું નથી. જૂદી જુદી રીતે એમાંથી ઘણું પીરસાયું છે છતાં જે ઠામમાં એ પીરસાયું છે તે અનેક જગાએ ખાલી દેખાય છે.

અક્ષરક્ષેત્ર જ માત્ર નહીં પણ શાસ્ત્રીજીની ફકીરીની, ત્યાગીની કે અનુરાગ અથવા સ્પૃહા વિનાના જીવનની ઘણી નોંધાયેલી તેમ નહીં નોંધાયેલી વાતો વગેરે પણ ઉપર કહી તે ખાલી જગામાં પીરસાવી જોઈએ. કેમકે એમની અક્ષરોપાસના કેવળ સાહિત્યક્ષેત્ર સુધી જ વિસ્તરેલી નથી પણ અક્ષરબ્રહ્મ-ઈશ્વરની ભક્તિ વગેરે સુધી પણ વિસ્તરેલી છે. તો જ એમના જીવનનું સત્ય પામી શકાય. પણ સત્ય કદી પૂરેપૂરું પામી શકાતું નથી. એ અધૂરું જ પામી શકાય છે. આમ તો ગાંધીજીના 'અક્ષરદેહ'ના રોયલ ઓક્ટેવ કદના અને બીજા પણ સંખ્યાબંધ ગ્રંથો પ્રગટ થતા રહ્યા છે તોપણ એમના જીવનસત્યને શું આપણે પૂરેપૂરું પામી શક્યા છીએ ખરા ?

ઉપર જે પ્રશ્ન કર્યો છે તે ત્યાં પડતો મૂકીને મારે ગ્રંથ વિશે જે કંઈ વાત કરવી છે તે હું કરીશ (જે લેખ ઉલ્લેખેલ છે તેમાં આ મહાનિબંધ સુધી કંઈ રીતે અવાયું તે વિગતે કહ્યું હોઈ અહીં હું એની પુનરુક્તિ કરીશ નહીં.)

મોહનભાઈ મારી પાસે પીએચ.ડી. માટે આવ્યા ત્યારે એમણે કોઈ લેખ કે પુસ્તક લખેલ નહીં. એમની શક્તિઓ વિશે એવી કોઈ સાક્ષી નથી, પણ એમના સહઅધ્યાપકો તથા એમના વિદ્યાર્થીઓ એમના કાર્યસાક્ષી છે. આ એમનો મહાનિબંધ એ સાખ પૂરશે કે મોહનભાઈ કેવા વિદ્યાનુરાગી છે. એમનો આ અભ્યાસપ્રેમ જ એમની પાસે આ મહાનિબંધ પૂરો કરાવે છે.

વિશેષતા એ છે કે પ્રત્યેક પ્રકરણની તેઓ ભૂમિકા બાંધે છે. પછી વિષય ચર્ચે છે અને વળી જે તે પ્રકરણને અંતે ઉપસંહાર કરી આપે છે. એક વર્ગશિક્ષકની જેમ જાણે બહુ ગોખાવી નાખે છે.

શાસ્ત્રીજીની જીવનઝરમર પણ સંશોધક સંક્ષેપમાં કહે છે-એ ઠીકજ થયું છે. કેમકે એમની પ્રતિભા એટલી વિશાલ ફેલાયેલી છે કે કંઈ નહીં તો આખો મહાનિબંધ એ રોકી લે. માટે એ ટાળી દઈને છંદ, કોશ, જોડણી, ભાષા, વ્યાકરણ-એ પાંચ તત્ત્વો સંદર્ભે એમના પ્રદાનને મૂલવે છે અને એ તરફ જ લક્ષ કેન્દ્રિત હોવાને કારણે જ તો આખા મહાનિબંધને ભૂમિકા અને ઉપસંહાર આપવાને બદલે એ કામ પ્રત્યેક તત્ત્વ સંદર્ભે કરે છે. આ પદ્ધતિએ એમના કામને સરલ કરી આપ્યું છે.

લખાવટનો એકંદર ઝોક ખંડિતતાને પ્રગટ થવા દેતો નથી. લેખકનો હેતુ મહાનિબંધ માટે પસંદ કરેલ

* ૩૮૬, સરસ્વતીનગર, આંબાવાડી, અમદાવાદ

વિષયો સંદર્ભે બહુધા શાસ્ત્રીજીએ કરેલી વિચારણાને સંમાનવાનો છે. આવું એટલા માટે થયું છે કે મહાનિબંધ માટેનો વિષય પસંદ કરતી વેળાએજ સંશોધકનું વલણ માનસિક રીતે શાસ્ત્રીજીની એ વિષયો અંગેની પ્રતિભામાં જ માત્ર વિચરવામાં છે. રજૂઆતની આગવી વિશેષતાનો સ્વીકાર એમને ઉપાધી મેળવવામાં સફળતા પણ અપાવે છે.

સંશોધકે વિષય વિસ્તૃત લીધો હોત તો શાસ્ત્રી-દર્શનથી ઓત-પ્રોત મહાગ્રંથ ઉપલબ્ધ થાત. પણ એમને સ્વીકારેલ વિષયમાં ઉપાધિ માટેનું પેપર જોયું. બસ, જે એમના દિલ અને દિમાગે જોયું. સમજ્યા અને રજૂ કર્યું તે આજે એક મહત્વના ગ્રંથ તરીકે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

સંશોધકના હાથે શાસ્ત્રી-દર્શનથી ઓતપ્રોત મહાગ્રંથનો પ્રયત્ન થયો હોત તો એમને એ સંદર્ભે વિસ્તૃત વિષય-પ્રવેશ અથવા ભૂમિકા અને ઉપસંહાર આપવા પડ્યા હોત, એટલું જ નહીં, સ્વીકારેલ વિષયને - એટલે કે પ્રકરણોને બદલે આખા ગ્રંથને ધ્યાન પર લઈ ભૂમિકા કે ઉપસંહાર લખવાનું એમને સ્વીકાર્યું હોત તો પણ એ એમને ‘વિસ્તારવું’ પડ્યું હોત, એટલું જ નહીં, ઉપર કહ્યા તે લાભો અથવા સરળતા ઇત્યાદિ તેઓ મેળવી શક્યા ન હોત. ગ્રંથમાં કયા ઐતિહાસિક અને બીજા પણ વિકાસ આલેખનોએ અગત્યતા મેળવી હોત? ઉદાહરણ લઈ એ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. ઉદ્ભવ અને વિકાસની રૂપરેખા દોરવી પડી હોત. છેક વ્રજલાલ કાલિદાસ, કવિ નર્મદ, નવલરામ ષિગેરેથી માંડી યુરોપીય અને અન્ય પ્રાંતીય ભાષાશાસ્ત્રી કે વ્યાકરણચાર્યોના પ્રદાનની તથા પંડિતયુગ ને સમકાલીન ભાષાશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિશે તથા અન્ય ભગિની ભાષાઓમાં પણ કેટલું અને કયા સ્વરૂપનું કામ થયું છે તે કહેવું પડ્યું હોત. તેમ હવે પછી ગુજરાતે કઈ દિશાઓમાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ એની વિચારણા પણ કરવી પડી હોત પણ એમ કરવાને બદલે સાતત્ય પૂરતો એનો ઉપયોગ કરી એ સંદર્ભે શાસ્ત્રીજીએ કરેલ વિચારણાને જ શોધકતાએ ચર્ચામાં જોડી દીધી છે અને એ રીતે ઉપરોક્ત તત્વોને ઉપસાવી આપ્યાં છે. શાસ્ત્રીજીના મતે જ આ બધું શોધ કરનાર દ્વારા સંશુદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કરીને કેટલીકવાર શાસ્ત્રીજીના વિધાનોમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની શાસ્ત્રીયતાની ઊણપ દેખાય છે તે સંશોધક દ્વારા ઉદ્ઘાટિત થયું નથી (અહીં એ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર છે કે આપણી ભાષામાં ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનું તત્વ વિશેષ ધ્યાન પર લેવાયું છે અને એ માટે પાણિનિએ સ્થાપેલાં સ્થાનો તથા સંસ્કૃત વર્ણો દાખલ થયા છે. લેટિન, ગ્રીક જેવી ભાષાઓને બાદ કરતાં બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જેવી ભાષાઓનું બંધારણ ઉચ્ચારાનુસાર લેખનના તત્વને અનુકૂળ નથી. અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જેવી ભાષાઓનું સ્વરૂપ જ જુદા પ્રકારનું છે અને એમાં એવા લેખનને દાખલ કરતાં શક્ય છે કે કશુંક નિયમન વગરનું ઊભું થાય, સંદેહ પણ થાય, કશુંક નહીં ઇચ્છવા જોગ પણ થાય. તેથી પણ કદાચ શાસ્ત્રીજી એમાં પડ્યા નથી. કેટલાક વિદ્વાનોને એમાં ઊણપ વર્તાઈ છે. આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી મોહનભાઈ એ તકરારમાં પડ્યા નથી. એ પણ એમના, વિષયને સરલીકરણ કરવાના, સ્વભાવનું જ પરિણામ છે તે સમજાશે).

શાસ્ત્રીજીનું કામ બહુધા ઐતિહાસિક વિકાસના સંદર્ભે થયું છે, અર્વાચીન સ્વરૂપ-ચર્ચા સુધ્ધાં કરી છે. પશ્ચિમની પદ્ધતિનો પરિચય પણ ખરો, છતાં એમનું કામ પૂર્વની પદ્ધતિનું છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણની અસર ઘણી છે. આ તમામ બાબતો આ મહાનિબંધમાં સારી પેરે વિહિત છે.

પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ વખતે ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ એવી ઘા નાખી હતી કે ‘ગુજરાતી ભાષાના થડ મૂળ ક્યારે બંધાયો’, નરસિંહ મહેતા પહેલાંનું કેવું સાહિત્ય હતું તે બતાવવાની જરૂર છે.’ શાસ્ત્રીજીએ એમનાં કાર્યો દ્વારા આ પડકાર ઝીલેલો દેખાય છે. ગોવર્ધનરામે પોતાના પ્રવચનમાં રાજકીય, સામાજિક અને અન્ય વિષયોના સમાજોની સાથે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેના ધર્મ, કઈ પદ્ધતિની કવિતા શ્રેષ્ઠ, રાજકીય ઇતિહાસ, ધાર્મિક અને અન્ય સાહિત્ય, ભ્રમણયુગ, નરસિંહ, મીરાં, ભાલજી, ભીમ વગેરે તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું, રામલીલા અંગે પણ કહ્યું હતું. તાલભંગ, તાલબંધ જેવા શબ્દ પ્રયોગો અને એની ચર્ચા કરીને ઉચ્ચાર,

જોડણી, લેખન પદ્ધતિ ઇત્યાદિ વિશે પણ કહ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમાં ‘ગૂડફ્રાઈડ’ના તહેવાર દરમ્યાન ભરાનાર પરિષદમાં આ કહેવાનું હતું પણ સંજોગોવશાત્ એ જૂન-જૂલાઈમાં કહેવાયું. કારણ ? મરકી ફાટી નીકળી હતી અને પરિષદ મોડી ભરાઈ માટે ? ના, મને તો ઈશ્વરી સંકેત જૂદો જ દેખાય છે અને તે એ કે ગોવર્ધનરામના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી આપનાર વ્યક્તિ પણ પ્રશ્નોની સાથે જ જન્મ લેનાર હતી અને એમજ થયું. પ્રશ્નો મૂકાયા કે તરત જ ૨૮ જુલાઈ, ૧૯૦૫ના રોજ એ ઋષિનો જન્મ થયો - કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. ૧૦૨ વર્ષનું આયુષ્ય એમણે ભોગવ્યું. આ સમય દરમ્યાન ઉપરના તમામ પ્રશ્નો શાસ્ત્રીજીએ હાથ પર લીધા, ચર્ચા અને પોતાની રીતે ઉકેલ્યા. મેં જે શાસ્ત્રી-દર્શનની વાત કરી એવો કોઈ મહાનિબંધ તૈયાર થાય તો જ એકી સાથે એ ઋષિકાર્યની પૂરિ છબી પામી શકાય.

પણ આપણે વાત કરીએ ઉપલબ્ધ મહાનિબંધ સંદર્ભે, છંદ, કોશ, જોડણી, ભાષા, વ્યાકરણ—એ વિષયો સંદર્ભનો પડકાર, શાસ્ત્રીજીએ જે ઝીલ્યો, તેની પૂરી છબી અહીં ઉપસી છે.

એમણે છંદવાળી કવિતા લખવાનું ૧૮ વર્ષની નાની વયે શરૂ કરેલું. ૧૯૨૩માં ‘વૃત્તમંજરી’ની રચના કરી. છંદશાસ્ત્ર અંગે શાસ્ત્રીજીનું પ્રદાન, છંદો-વૃત્તો પરની પકડ, પિંગળ ઉપરનું એમનું પ્રભુત્વ ઇત્યાદિ વિગતે કહેવાયું છે. જુદી જુદી રીતના ચૌદ કોશ શાસ્ત્રીજીએ આપ્યા છે. (આ ઉપરાંત મધ્યકાલીન અધ્યયન ગ્રંથમાં પણ શબ્દોના અર્થ-કોશ-એમાં આપ્યા છે અને જ્યાં એમ કરવાની જરૂર ઊભી નથી થઈ ત્યાં પાદટીપમાં નોંધરૂપે તે આપ્યા છે). લઘુથી માંડી બૃહદ્ કોશ સુધીનું પ્રદાન રહ્યું છે. એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોશક્ષેત્રે એમણે આશ્ચર્યજનક વિકાસ કરી આપ્યો છે. જોડણી સંબંધે પણ પડકારો રહ્યા જ છે. નવલરામે હોપવાયનમાળાના નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, ખંડન પણ કર્યું, નરસિંહરાવે ઉચ્ચારની પદ્ધતિ મુખ્ય માની અને વ્યુત્પત્તિ પણ ઉચ્ચારને જ અનુસરતી છે એમ વિગતવાર સિદ્ધ કરી વ્યુત્પત્તિની પદ્ધતિ સ્વીકારી. જૂના નિયમોમાં આ લેખમાં ન લેવાયેલા તત્વોને શાસ્ત્રીજીએ પણ ગંભીરતાથી લક્ષ પર લીધા અને જોડણીની ચર્ચા કરી. આનંદશંકરભાઈએ વિકલ્પ તે અવ્યવસ્થા નથી, પણ અનેકતાનો યથાર્થ સ્વીકાર છે એમ કહ્યું. શાસ્ત્રીજીએ એ વાત પણ સ્વીકારી અને સકારણ હોય એ વિકલ્પનો -વિભાષા’ વાદની વ્યવસ્થાનો - પણ કોશમાં સંગ્રહ કર્યો. અરબી-ફારસી જે શબ્દો ગુજરાતીમાં સ્વીકારાયા હતા અને હોપવાયનમાળા તેમ અરબી-ફારસી ભાષાને કારણે ઉચ્ચારમાં થયેલા ફેરફારો જે સ્વીકારાયા હતા તે પણ એમના કાર્યમાં સ્થાન પામ્યા છે. આવા ઉદારીકરણે આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરી છે. મૂર્ખન્યતર ‘ડ-ઢ’ અને અવળી માત્રા, અનુસ્વાર, અનુનાસિક, સ્વરભાર, બોલી અને બીજા પ્રશ્નો ચર્ચે છે. વ્યાકરણની આવશ્યકતા, ભાષાનું ક્રમિક અને પારંપારિક વ્યાકરણ તથા વ્યાકરણીયરૂપ-એ શી રીતે અને શા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે અને એકબીજા સાથે શો સંબંધ ધરાવે છે વગેરે ચર્ચા શાસ્ત્રીજીએ કરી છે.

વીસમી સદીના ચોથા-પાંચમા દાયકામાં અને એ પછી પણ એ ક્ષેત્રે અને ભાષાશાસ્ત્રમાં તેમ કોશ સંદર્ભે શાસ્ત્રીજીએ ઘણું કામ કર્યું છે. વસંત અને બીજા પણ સામયિકોમાં તેઓ લખતા. એ લેખો ‘અક્ષર અને શબ્દ’ ‘વાગ્વિભવ’ ‘અનુશીલન’ જેવા ગ્રંથોમાં સંગ્રહ પણ પામ્યા છે. વિદ્યાસભામાં જોડાયા પછી એમણે હારમાળા, મહાભારત અને બીજા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું. મધ્યકાલીન કવિઓનાં ચરિત્રો અને અધ્યયનો લખ્યાં ને એ નિમિત્તે આ કામ થયું. નરસિંહરાવ, જયોર્જ ગ્રિયર્સન, ગ્લેનટર્નર, તેસ્સિતોરી તથા વરરુચિ જેવાઓના ગ્રંથોના સંપાદન-અનુવાદ-આમુખ વગેરે નિમિત્તે પણ આ કામ થયું. ‘અપભ્રંશ-વ્યાકરણ’ આપ્યું. હેમચંદ્ર અને પછીના સમયની ભાષાની સમીક્ષાઓ આપી. ભાષાકીય દિશાદર્શન ‘અપભ્રંશ - લોકસાહિત્ય’ ‘ગૌર્જર અપભ્રંશ’ જેવા ગ્રંથો પણ એમણે કરેલાં એ કામોની સાક્ષી પૂરે છે. આ અનુવાદો મૌલિક ગ્રંથો, લેખો, ભાષણો, ટિપ્પણો ઇત્યાદિ દ્વારા છંદ, જોડણી, લિપિ, શબ્દ, વ્યાકરણ અને કોશ સંદર્ભે શાસ્ત્રીજી દ્વારા જે કામો થયાં તેને શોધકર્તાએ સુપેરે આ મહાનિબંધમાં ઉપસાવી આપ્યાં છે. તેથી સર્વથા અહીં એક અમૂલ્ય ગ્રંથની

પ્રતીતિ થાય છે. શોધકર્તાએ મહાનિબંધ માટે સ્વીકારેલ વિષયો અંગેના એક આખા અને સળંગ પાસાને એ ઉપસાવી આપે છે અને એમાં શાસ્ત્રીજીએ અન્ય જે વિષયોની ચર્ચા કરી છે - ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ ધર્મ ઇત્યાદિ-તેની ચર્ચા નહીં હોવાથી સંશોધકે ચર્ચેલા વિષયો અંબંડાવીનો- સદા-અખળ વહેતાપણાનો-અનુભવ કરાવે છે. લખાવટનો એકંદર ઝોક ખંડિતતાને પ્રગટ થવા દેતો નથી, કેમકે લેખકનો હેતુ માત્ર આ વિષય સંદર્ભે શાસ્ત્રીજીએ કરેલી વિચારણાને સંમાનવાનો છે તે વલણ શાસ્ત્રીજીની છંદ, કોશ, જોડણી, ભાષા અને વ્યાકરણ સંદર્ભે કરેલા પ્રદાનને જ મૂલવવાનું છે જે તેમણે સફલતાપૂર્વક કર્યું છે. કેટલીક બાબતો એવી પણ છે કે શાસ્ત્રીજીએ પોતાના લખાણોમાં દર્શાવી નથી પણ એમની લખવાની ઢબનો અભ્યાસ કરનારને એ તરત જ સમજાશે.

અહીં નીચે કેટલાક દાખલા આપ્યા છે :

ભાષા, વ્યાકરણ વગેરે ક્ષેત્રે શાસ્ત્રીજી જેમ જેમ વિકસતા ગયા તેમ તેમ એમની લખવાની ઢબમાં પણ ફેરફાર અને વિકાસ થયેલો દેખાય છે; દા.ત. શરૂઆતનાં લખાણોમાં અને ‘પૂર્વે પૂર્ણવિરામ (.)’ જેવાં ચિહ્નો દેખાય છે. પછીથી એ નીકળતા ગયા ‘કે’ પહેલાં અથવા પછી, અલ્પવિરામ કરવાનું ટાળ્યું. તેઓના મતે ‘કે’ પોતે જ અલ્પવિરામના સ્થાને છે. એ જ રીતે રમેશ મહેશ છગન મગન એવા શબ્દો સામાન્ય રીતે આપણે, અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે, બે શબ્દોની વચ્ચે અલ્પવિરામ મૂકીને, છૂટા પાડીએ છીએ. શાસ્ત્રીજી એમ કરતા નથી. એઓના મતે બે શબ્દોની વચ્ચે જે જગા પડે છે તે પોતે જ અલ્પવિરામના સ્થાને છે. કૌંસ - લખાણમાં વપરાતું ( ) આવું એક ચિહ્ન - પૂરો થયા પછી નવું વાક્ય આવતું હોય તો ત્યાં અન્ય ચિહ્નો (જેવાં કે (.), (,)) વાપરવાનું ટાળશે. કેમકે કૌંસથી વાક્ય છૂટું થઈ જાય છે તેથી ફરીથી છૂટું પાડવાની જરૂર જતા નથી. મોટાભાગે સંશોધકો ફૂટનોટ પૂરી થતાં જ પૂર્ણવિરામ મૂકી દે છે. શાસ્ત્રીજીનાં લખાણોની ફૂટનોટ જોતાં તરતજ જણાય છે કે ફૂટનોટમાં જો વાક્ય પૂરું થાય તોજ પૂર્ણવિરામ છે. તત્સમ શબ્દ સરલ અને મધુર હોય તો તરત જ સ્વીકારે છે; દા.ત. ‘નહિ’ તત્સમ જ લખે છે. ‘નહીં’ એવા અપવાદને પોતાની લખવાની ઢબમાં આવવા દેતા નથી. સાતત્ય જાળવવા સતત જ જાગરુક રહે છે: ‘ચંદ્રકાન્ત’ એમ કદી લખશે નહિ, ‘ચંદ્રકાંત’ એમ જ લખશે અને સાતત્ય જાળવશે. કોઈ શબ્દ લખવામાં ભૂલ થઈ હોય તો ભૂલ પણ સરખી કરશે. ત્યાં પણ સાતત્ય. જેમ કે; એમને ન સ્વીકારવો હોય એવો અપવાદ લખાવટમાં સ્વીકારાઈ ગયો હોય તો પછી પણ એ રીતે જ લખાણ પૂરું થાય ત્યાં સુધી એ અપવાદ ચાલુ રાખશે. લખાણના આરંભમાં વપરાતો મંગળ શબ્દ ‘શ્રીમાન’ કે ‘શ્રીમતી’ ટૂંકી રીતે લખવું હોય તો ‘શ્રી’. આમ લખશે. અહીં પૂર્ણવિરામ- (.)- થી ટૂંકું રૂપ સ્પષ્ટ સૂચવાય. એમને મન એમ કરવું એક સારી રીત છે. કોઈ નેતા કે મહત્ત્વની વ્યક્તિને માન આપવા ‘શ્રી.’ શબ્દ વાપરતા હોય તો એ શબ્દ નામથી છૂટો લખશે પણ દેવો કે મહાન સંતો માટે ભેગો લખીને વાપરશે; દા.ત. શ્રી. બ. ક. ઠાકોર એમ લખશે પણ ‘શ્રીવલ્લભાચાર્ય’ અને ‘શ્રીકૃષ્ણ’ વગેરેમાં શબ્દથી અલગ લખાયો નહિ હોય. શબ્દ માટે પોતે સ્વીકારેલા પ્રત્યયોને બરાબર, સમજપૂર્વક, વાપરશે, ઉ.ત. એમની શૈલીમાં દેખાતા ‘છિયે’ ‘કરિયે’ જેવા પ્રયોગો (એમાં એઓ ‘ઈયે’ પ્રત્યય સ્વીકારે છે.) અવતરણો બેને બદલે એક- (‘) વાપરશે અને એમાં પણ અવતરણ આવતું હોય તો તે માટે બે અવતરણ- (‘ ‘)- વાપરશે. આ ટાંચણ એક કરતાં વધુ હોય તો શરૂઆતમાં એક અવતરણ ‘ચિહ્ન’ (‘)- આપશે અને ટાંચણના અંતમાં તે છોડી દેશે. - એમનો ઉદ્દેશ ઓછામાં ઓછી ભાષાનો ઉપયોગ કરવો અને ભાષાનો બોજ હળવો કરવો એ છે. વાક્યમાં ‘જે’ કે ‘જેઓ’ આવતા હોય તો જ પછીથી એ વાક્યમાં ‘તે’ કે ‘તેઓ’ વાપરશે બાકી ‘એઓ’ નો જ ઉપયોગ કરશે. આ થોડાંક જ ઉદાહરણો ટાંચ્યા છે. પણ જો ઊંડાણથી શોધ કરવામાં આવે તો અનેક, છાની કે અલભ્ય, વિગતો પ્રકાશમાં આવી શકે. (કોઈ ઉદ્યમી વિદ્યાર્થી આ અંગે શોધપત્ર પણ તૈયાર કરી શકે):

મોહનભાઈનો આ મહાનિબંધ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે એ આનંદની વાત છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે

એ પહોંચશે ત્યારે એ, લેખકે મહાનિબંધ માટે સ્વીકારેલ વિષય સંદર્ભે શાસ્ત્રીજીએ કરેલી વિચારણાનો અને એમની શુદ્ધ શૈલીનો એકી સાથે આસ્વાદ કરાવશે.

ટૂંકમાં શાસ્ત્રીજીએ ઉપરોક્ત વિષય સંદર્ભે, જાત પર દયા પણ રાખ્યા વગર, જેટલા પ્રકારે વાત થઈ શકે તેટલા પ્રકારે, વિસ્તૃત સંશોધનો આપ્યાં છે.

પણ મોહનભાઈનું કામ અહીં પૂરું થઈ જતું નથી. શાસ્ત્રીજીના ઇતિહાસ પુરાતત્વ હિંદુધર્મ, પૃષ્ઠિ સંપ્રદાય અને બીજા વિષયો સંદર્ભના સંશોધનો અંગે એઓ આગળ શોધ-ગ્રંથો તૈયાર કરે. એ શ્રદ્ધા અસ્થાને નથી. શાસ્ત્રીજીનાં એ અંગેનાં કામો જાણીતાં છે અને એ એમની ઊંડાણભરી વિચારણા અને વિવેચનના તથા સંશોધનના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે જે વિદ્વાનો અને રસિકોમાં ખૂબ આદર પણ પામ્યા છે.

અન્ય વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પણ ઉપર કહ્યા એ વિષયો પર શોધકાર્યો થાય તો શાસ્ત્રીજીએ આપેલું એ સંદર્ભનું અગાધ અને વિશાળ જ્ઞાન એકી સાથે જોવાનું શક્ય બને. મોહનભાઈનો મહાનિબંધ એ માટે પ્રોત્સાહન આપનાર બની રહે. પ્રકાશક એને છાપવા લાયક ગણીને પ્રગટ કરી રહેલ છે ત્યારે મોહનભાઈ અને પ્રકાશન સંસ્થાને હું ખૂબ ખૂબ અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું.

(પ્રકાશિત થનાર પુસ્તક ‘ગુજરાતી છંદશાસ્ત્ર, કોશ શાસ્ત્ર, જોડણી તથા ભાષા-વ્યાકરણ અંગે કે.કા.શાસ્ત્રીનું પ્રદાન : એક અધ્યયન’, લેખક : મોહનભાઈ ચાવડા, ગુજ. યુનિ.માં સ્વીકૃત મહાનિબંધ - ૨૦૦૭નું આમુખ)

ઓબ્સેસીવ કમ્પલ્સીવ ડીસઓર્ડર

ડૉ. પ્રણવ શેલત

- આ બિમારીમાં ન રોખી શકાય તેવા વિચારો આવતા હોય છે તથા દર્દીએ સતત ક્રિયાઓ કરતા રહેવું પડે છે.
- દર્દી ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ તેને રોકી શકતો નથી.
- આ બિમારીનો આજીવન દર ભારતમાં ૦.૫ થી ૦.૮% જેટલો છે જ્યારે અમેરિકામાં ૨ થી ૩% જેટલો છે.
- પુખ્ત વયની વ્યક્તિ : ઘરડી વ્યક્તિ. (૨:૧)
- આ બિમારી ઘણી વખત બાળપણમાં કે શરૂઆતની પુખ્તાવસ્થામાં જોવા મળે છે.
- ૬૫% દર્દીઓમાં આ બિમારી ૨૫ વર્ષની ઉંમર પહેલાં લાગુ પડે છે.
- ૧૫% દર્દીઓમાં ૩૫ વર્ષ પછી લાગુ પડે છે.
- ૨૦% માં બાળપણ કે ટીનએજમાં જોવા મળે છે.
- બાળપણમાં M:F ૨:૧
- પુખ્તોમાં F:M ૧:૨
- આ બિમારીનો દર માનસિક બિમારીની ઓપીડીમાં ૦.૦૫% જેટલો છે.
- ૫૦% દર્દીઓમાં – બિમારી લાગવાનો ભય (Contamination Fear)
- ૪૦% દર્દીઓમાં – શંકાશીલતા (Pathological doubt)
- અન્ય :
  - ❏ સીમેટ્રીકલ
  - ❏ પોતાને કે અન્યને ઈજાનો ભય.
  - ❏ જાતીય આવેગ અંગે સજાગતા.
- ૫૦ થી ૬૦% દર્દીઓમાં
  - ❏ વારંવાર હાથ ધોવા.
  - ❏ વારંવાર ચેક કરવું.
- અન્ય :
  - ❏ ગણવું
  - ❏ રીપીટ કરવું
  - ❏ ગોઠવવું.
- ૬૦% દર્દીઓમાં બહુ અનિવાર્ય વિચારો હોય.
- કારણો :
  - ❏ વારસાગત કારણો
  - ❏ સાયકોલોજીકલ કારણો
  - ❏ બાયોલોજીકલ કારણો (સીરોટોનીનમાં થતા ફેરફારો)

❶ નિદાન :

એક વિચાર કલ્પના, આવેગ કે દૃશ્ય મનમાં આપ્યા કરે છે.

ઓબ્સેશન

❧ હાથ ગંદા છે.

❧ ગેસ બંધ નથી કર્યો.

❧ દરવાજાની કમાડ બરાબર બંધ નથી કરી.

❧ કંઈક ખરાબ થશે.

- આ વિચારો દર્દી નથી ઈચ્છતો તેમ છતાં મનમાં આવે છે.
- દર્દી જાણે છે કે આ વિચારો મનમાંથી ઉદ્ભવેલ છે અને ખોટા છે.
- દર્દી માનસિક તાલમાં રહે છે.
- આ વિચારોને અનિવાર્ય વિચારો (ઓબ્સેશન) કહે છે.
- વિચારો જિંદગીની સમસ્યા પર ન હોય.
- વિચારોને દબાવો તો દબાય નહીં.
- દર્દી જાણે છે કે આ મનના વિચારો છે અને સામો ભય નથી.

❷ કમ્પલ્ઝન

- અનિવાર્ય ક્રિયાઓ જે દર્દીએ કરવી પડે નહીંતર કંઈ ખરાબ થશે તેવું લાગે.
- હાથ ધોવા, ગણવું, બારણું ચેક કરવું.
- ૧ કલાક અથવા તેથી વધુ સમય થાય.
- અનિવાર્ય વિચારથી આવતી ચિંતાઓ દૂર કરવા અનિવાર્ય ક્રિયાઓ કરાય.
- વારંવાર ક્રિયા કરવા છતાં વિચારો ઓછા ન થાય.
- વિચારો → ચિંતા → ક્રિયા → વિચારો એ ચક્ર ચાલ્યા કરે.
- આ બિમારીથી દર્દી સામાજિક તથા આર્થિક રીતે ખલાસ થઈ જાય છે.

❸ સારવાર :

દવા દ્વારા અપાતી સારવાર

❧ કલોમી પ્રામીન

❧ ફ્લૂવોકઝામીન

❧ ફ્લૂઓક્ઝીટીન

સાયકોથેરાપી

❧ કોગ્નીટીવ બિહેવિયર થેરાપી

❧ રીલેક્સેશન ટ્રેનિંગ

❧ એક્સપોઝર અને રીસ્પોન્સ ટ્રીટમેન્ટ

અન્ય :

❧ બાયો ફીડ બેક

❧ ડીપ બ્રેઈન સ્ટીમ્યુલેશન

❧ સર્જરી - સીગ્યુલોટોમી.

Review :

***Archives of South Asian Heritage* : An International Referred Research Journal**

Vol.1, No.1, January 2013, Chief Editor- Prof. L.S. Nigam, Raipur, pp.6+123, Subscription Rs. 500.00

It is a welcome research journal with focus to South Asia as its core area of studies in the field of History, Pre and Proto Historical Archaeology, Art, Architecture, Epigraphy, Numismatics, Iconography, etc. This is the inaugural issue of the journal with research papers devoted to above noted subjects.

This inaugural issue of the journal contains ten papers and two Book-reviews besides a special paper. The papers of this Volume deal with New Harappan Sites of Hakra in Haryana, Buddhist Rock Caves of Yungang China, Decorative Motifs on Chinese Blue-and-white Porcelain Finds in India, Some Aspects of Quaternary Environmental Studies in Nepal, An Analysis of Chalcolithic Ceramic Assemblage from Golabai Sasan, Orissa, Rock-Art of Chanderi, Maritime Trade and Naval Activities : Ships on Coins, Vadhala Copper-plate Grant of Bhojadeva I, Intricate Design in Rock-art of Sanan (Churu, Rajasthan) and Central India, and Musical Depictions in the Rock-paintings of the Pachmarhi Hills in Central India followed by the special paper on Educating Heritage.

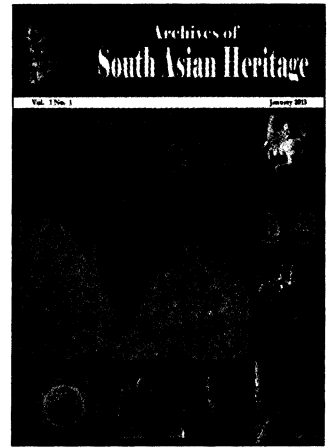
All the papers have a good narration and discussion on various subjects including some visual illustrations, recent finds and discoveries of some archaeological sites and some with new interpretations. The geographical horizon of these papers is also quite wide and large extending to the Harappan sites in the west and Yungang China in the east.

Now a few words about the Review of the two books. A book, *The Harappan Script: A New Perspective* by Vijayendra, is reviewed by Dr. P.K. Mishra. According to Mishra, the author correlates the narrations on some Harappan seals with the passages from Rgveda, Atharvaveda, Upanishads, Jātakas, etc. and believes that some language belonging to Aryan language family is a strong contender for the language of the Harappan script. Another book, *Asian Dance* by Kapila Vatsyayan is reviewed by a senior scholar and well-versed dancer Prof. Mandavi Singh. According to Prof. Singh, the vast variety of subjects in this book is sure to catch interest of avid readers and certainly enhance their knowledge. The basic theme of this book is research and a thorough study of this book will provide insights on a variety of topics and also provide some new topics.

Barring a couple of proof mistakes and absence of some words before f.n. 20 (as on p. 17). the composing, printing and get-up of the journal is praiseworthy and the learned Editor deserves a great applause and congratulation.

Prof. A L Srivastava

Former Associate Prof. in AHC & Arch. CMP College, University of Allahabad

ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ

ડૉ. ભારતી શેલત

[‘ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ’, લેખક : સમીર પંચાલ, પ્રકાશન : ‘સમીર પંચાલ’ પ્રકાશન. ૧૨, ઉમાનગર, નેશનલ હાઈવે નં. ૮, અમરાઈવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૬. પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૪૮. ચિત્રો ૫૮, કિંમત રૂ. ૬૯૦-૦૦.]

કોઈપણ સમાજના કે રાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું આલેખન કરવું હોય તો તેનો રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ જાણવો અતિ આવશ્યક છે. આર્થિક ઇતિહાસના અધ્યયન અને સંશોધનમાં સિક્કાનું ચલણ એ નહત્વનું પાસું છે. ‘ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ’ એ ગ્રંથમાં લેખકે ગુજરાતમાં સોલંકીકાલના અંત પછી શરૂ થયેલા સલ્તનત કાલના સુલતાનોના સિક્કાઓ વિશે સુપેરે માહિતી આપી છે. આ કાલ દરમ્યાન થઈ ગયેલા સુલતાનોના રાજકીય ઇતિહાસ વિશે પણ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

લેખકે આ ગ્રંથને ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત કર્યો છે : ૧. રાજકીય ઇતિહાસ, ૨. સ્થાપત્યકીય સ્મારકો અને ૩. ચલણી સિક્કાઓ. આ ત્રણે વિભાગ અંગેની સર્વેક્ષણાત્મક માહિતી ૯ પ્રકરણોમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧માં અણહિલવાડ પાટણનું પતન અને દિલ્હી સલ્તનતનું ગુજરાતમાં આગમન. પ્રકરણ ૨માં દિલ્હી સલ્તનત હેઠળનું ગુજરાત અને પ્રકરણ ૩ માં ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. પ્રકરણ ૪ અને ૫માં અનુક્રમે ગુજરાત સલ્તનત સમયનાં સમકાલીન રાજ્યો અને ગુજરાતના શાસનતંત્ર વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સ્થાપત્યકીય સ્મારકોના પ્રકરણ ૬ માં નાગરિક સ્થાપત્યો, નગરો, કોટ-કિલ્લા-દરવાજા, જળાશયો અને ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં હિંદુ અને ઇસ્લામી સ્થાપત્ય - જેમાં અમદાવાદ, ભરૂચ, ખંભાત, મહેમદાવાદ, ધોળકા અને ચાંપાનેરનાં સ્થાપત્યોની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે.

ચલણી સિક્કાઓ વિશેના વિભાગ ઉમાંના પ્રકરણ ૭, ૮ અને ૯ માં અનુક્રમે મુસ્લિમ સલ્તનતના સિક્કાઓનાં સામાન્ય લક્ષણો, ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના સુલતાનોના સિક્કાઓ, સલ્તનતકાલની ગુજરાતની ટંકશાળો અને આ સમય દરમ્યાનના અન્ય ચલણી સિક્કાઓ વિશે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.

ગ્રંથના અંતે વિભાગ ૪માં ૧૦ પરિશિષ્ટો રજૂ કરેલાં છે, જેમાં ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદ, સુલતાનોની વંશાવળી, ઇસ્લામ અને અન્ય જાણવાલાયક ઘટનાઓ, પ્રાચીનકાલની વિનિમયની પદ્ધતિઓ, બનાવટી સિક્કાઓ અને ચલણી નોટો પર થતી તાંત્રિક વિધિઓ, પારિભાષિક શબ્દો અને સંદર્ભગ્રંથસૂચિ રજૂ કરવામાં આવી છે. અને છેલ્લે ઇસ્લામી સ્થાપત્યના સ્મારકોનાં ૫૮ જેટલાં ચિત્રો રજૂ કર્યાં છે. ગ્રંથના કવર પેજ ૩ ઉપર ગુજરાત સલ્તનતના ૧૫ જેટલા સિક્કાઓના અગ્રભાગ-પૃષ્ઠભાગ સાથે રંગીન ફોટા આપેલા છે.

આમ, ગુજરાતની સલ્તનતના સિક્કાઓ વિશે ઘણી ઉપયોગી માહિતી આ ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જોકે પરિશિષ્ટ ૩ અને ૪ની માહિતી અત્રે અનાવશ્યક હોઈ અહીં પ્રસ્તુત કરવી યોગ્ય જણાતી નથી.

ગુજરાતમાં સિક્કાશાસ્ત્રના વિષયમાં અલ્પ પ્રમાણમાં સંશોધનાત્મક અભ્યાસ થયો છે અને આ વિષયને લગતાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશન પણ જૂજ સંખ્યામાં જોવા મળે છે. એ માહોલમાં ગુજરાત સલ્તનતના સિક્કાઓ વિશેની કેટલીક અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી પ્રસ્તુત કરતો આ ગ્રંથ સિક્કાશાસ્ત્રના જિજ્ઞાસુઓ અને વાચકોને ઉપયોગી થાય તેમ છે. આવા ઉપયોગી પ્રકાશન બદલ લેખકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગુજરાતનાં દેશી રજવાડાંના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ

ડૉ. ભારતી શેલત

[‘ગુજરાતનાં દેશી રજવાડાંના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ’, લેખક : સમીર પંચાલ, પ્રકા. : ‘સમીર પંચાલ’ પ્રકાશન. બીજી આવૃત્તિ, જુલાઈ - ૨૦૧૨, પૃષ્ઠ ૨૮૦ + દેશી રજવાડાંના સિક્કાની ચાર કલર પ્લેટ. કિંમત : રૂ. ૪૫૦/-]

ગુજરાતના દેશી રજવાડાઓમાં સિક્કા પડાવનાર કુલ ૧૪ રજવાડાં હતાં. એમાં કચ્છ, ખંભાત, છોટા ઉદેપુર, જાફરાબાદ, જૂનાગઢ, નવાનગર (જામનગર), પોરબંદર, વડોદરા, ભરૂચ, ભાવનગર, રાજકોટ, રાધનપુર, સંતરામપુર અને લુણાવાડાનાં રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રંથનું વિભાજન ૬ પ્રકરણોમાં કરવામાં આવ્યું છે. એમાં પ્રકરણ ૧માં ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પ્રકરણ ૨માં ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા પ્રમુખ રાજવંશોનો કાળક્રમ, ૩માં ગુજરાત પ્રદેશમાં વિનિમયની સાટા પદ્ધતિ, ૪માં દેશી રજવાડાંઓની ઉત્પત્તિ અને અંત, ૫ મા પ્રકરણમાં દેશી રજવાડાંઓના સમયના વિવિધ ચલણી સિક્કા અને પ્રકરણ ૬માં ગુજરાતનાં પ્રમુખ ૧૪ દેશી રજવાડાંઓનો ઇતિહાસ અને એમના સિક્કાઓ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ૧૨ જેટલાં પરિશિષ્ટોમાં દેશી રાજ્યોની વંશાવળી, નાનાં દેશી રાજ્યોનાં નામ અને વાર્ષિક આવક, બનાવટી સિક્કા, જમીનમાંથી મળી આવેલ સિક્કાઓની વિગતો, સંદર્ભ ગ્રંથો અને પ્રમુખ દેશી રાજ્યોના સિક્કાઓના કલર ફોટાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે.

દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને સિક્કાઓ વિશેનું પ્રકરણ ૬ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે, જેમાં તે તે રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને તેમણે પડાવેલ સિક્કાઓની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે. આ રાજ્યોમાં કચ્છ, ખંભાત, છોટા ઉદેપુર, જાફરાબાદ, જૂનાગઢ, નવાનગર, પોરબંદર, બરોડા, ભરૂચ, ભાવનગર, રાજકોટ, રાધનપુર, સૂંથ (સંતરામપુર) અને લુણાવાડાનાં દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ અને સિક્કાની માહિતી આપેલી છે.

આમ આ ગ્રંથમાં દેશી રાજ્યોના રાજકીય ઇતિહાસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમના ચલણી સિક્કાઓ વિશે આધારભૂત અને ઉપયુક્ત માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે. સિક્કાઓ વિશેની વિગતો અને નમૂના મેળવવા લેખક વિવિધ સ્થળો અને મ્યુઝિયમોની જાતતપાસ દ્વારા મુલાકાત લઈ ઝીણી ઝીણી વિગતો એકત્ર કરી છે, જે એમનો સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. આ એક જ દળદાર ગ્રંથમાં ગુજરાતનાં ૧૪ જેટલાં દેશી રજવાડાંઓના સિક્કાઓ અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જે સિક્કાના અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને ખૂબ ઉપયોગી અને સહાયક નીવડી શકે છે. સિક્કાઓના ફોટા સાથેનું આ અવલોકનીય પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા બદલ લેખક ધન્યવાદને પાત્ર છે.

વડોદરાના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ

ડૉ. ભારતી શેલત

[‘વડોદરાના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ’, લેખક : સમીર પંચાલ, પ્રકા. : “સમીર પંચાલ” પ્રકાશન. પ્રથમ આવૃત્તિ, જુલાઈ - ૨૦૧૨, પૃષ્ઠ ૧૦૪ + ૩૭ ચિત્રો + ૮ વડોદરા રાજ્યના સિક્કાઓના ફોટાની પ્લેટ, કિંમત : રૂ. ૨૫૦-૦૦;]

ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં સૌથી મહત્વનું અને સંપત્તિવાન રાજ્ય વડોદરા હતું. ગુજરાતનો ઘણોખરો મુલક વડોદરા રાજ્ય પાસે હતો. જેમાં નવસારીનો પટ્ટો, અમદાવાદ, ઉત્તર ગુજરાતમાં કડી, સિદ્ધપુર અને બીજા પ્રાંતો, સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી, ઓખામંડળ, દ્વારકા જેવા ઘણા પ્રદેશો, વડોદરાના ગાયકવાડી રાજ્યની સત્તા હેઠળ હતા. આ સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર પોતાનું નાણું ચલણમાં લાવવા માટે વડોદરાના ગાયકવાડ રાજાઓ પાસે ચાર ટંકશાળો હતી. એમાં અમદાવાદ, વડોદરા, અમરેલી અને પેટલાદનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે ટંકશાળાંમાંથી ગાયકવાડ રાજાઓએ સિક્કા પડાવેલા.

આટલી પૂર્વભૂમિકા સાથે લેખક શ્રી સમીર પંચાલના ‘વડોદરાના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ’ એ ગ્રંથનું અવલોકન કરીએ.

લેખકે ગ્રંથને નીચે મુજબ છ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કર્યો છે : ૧. ગુજરાત પ્રદેશનો અતિ સંક્ષિપ્ત રાજકીય ઇતિહાસ, મૌર્યકાલના આરંભથી ૧૮૬૦ સુધી. ૨. ગુજરાતના પ્રમુખ રાજવંશોનો કાલક્રમ, ૩. ગુજરાત પ્રદેશમાં વિનિમયની શરૂઆત સાટા પદ્ધતિથી, ૪. દેશી રજવાડાઓની ઉત્પત્તિ અને અંત, ૫. દેશી રજવાડાંઓના સમયમાં ગુજરાતમાં ચાલતા ચલણી સિક્કાઓ અને ૬. બરોડા (વડોદરા) રાજ્યનો ઇતિહાસ અને ગાયકવાડોના સિક્કાઓ.

ગ્રંથના અંતે ૭ પરિશિષ્ટ આપવામાં આવ્યાં છે. જેમાં બરોડાનો ગાયકવાડ વંશ અને દિલ્હીનો મુઘલવંશ, નવા સિક્કા-સંગ્રાહકો માટે કેટલીક ખાનગી વાતો, પારિભાષિક શબ્દો, સંદર્ભગ્રંથસૂચિ, વડોદરા રાજ્યના ઐતિહાસિક ફોટાઓ અને સિક્કાઓના કલર ફોટાઓની ૮ પ્લેટનો સમાવેશ થાય છે.

આમ લેખકે વડોદરા રાજ્યના ગાયકવાડોના રાજકીય ઇતિહાસનું વર્ણન કરી આ રાજ્યના ગાયકવાડ રાજાઓના સિક્કાઓની ખાસિયતો, તેની ટંકશાળો, સિક્કા ઉપરની મિતિઓ, લખાણ, ચિત્રો, વજન વગેરેની સમીક્ષા કરી છે અને જે તે રાજાઓએ કઈ ધાતુના, કયા denomination ના સિક્કા પડાવ્યા હતા, તેમજ દુર્લભ સિક્કાઓ કયા હતા એ વિશે પણ જાણકારી પ્રસ્તુત કરી છે. ગ્રંથના અંતે રજૂ કરેલ ગાયકવાડ રાજાઓના સિક્કાઓના ફોટા દર્શાવતી ૮ પ્લેટ સિક્કાશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ

ડૉ. ભારતી શેલત

[‘સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ’, લેખક : સમીર પંચાલ, પ્રકા. : ‘સમીર પંચાલ’ પ્રકાશન. પ્રથમ આવૃત્તિ, જુલાઈ - ૨૦૧૨, પૃષ્ઠ ૧૨૦ + ૪ આર્ટ પ્લેટ. કિંમત : રૂ. ૨૫૦/-]

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના સમયમાં ગુજરાત પ્રદેશમાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. આ સલ્તનતના અંત પછી દિલ્હીની મુઘલ સત્તા નીચે ગુજરાત આવતાં ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો મુઘલ બાદશાહોના ખંડિયા રાજા બન્યા. મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબના ૧૭૦૭ ઈ.સ. માં થયેલા મૃત્યુ બાદ દેશી રજવાડાંઓ સ્વતંત્ર બનીને પોતાના નામના સિક્કા પડાવવા લાગ્યા.

સૌરાષ્ટ્રમાં જાફરાબાદ, જૂનાગઢ, નવાનગર (જામનગર), પોરબંદર, ભાવનગર અને રાજકોટ રાજ્યના રાજાઓએ સિક્કા પડાવેલા.

આ ગ્રંથ નીચે મુજબ ૧૧ પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે : ૧. ગુજરાત પ્રદેશનો અતિ સંક્ષિપ્ત રાજકીય ઇતિહાસ, ૨. ગુજરાત પ્રદેશ ઉપર શાસન કરી ચૂકેલા પ્રમુખ રાજવંશોનો ઇતિહાસ, ૩. ગુજરાત પ્રદેશમાં વિનિમયની શરૂઆત સાટા પદ્ધતિથી, ૪. દેશી રજવાડાંઓ કેવી રીતે પેદા થયા અને કેવી રીતે અંત પામ્યા ?, ૫. દેશી રજવાડાંઓના સમયમાં ગુજરાતમાં ચાલતા વિવિધ ચલણી સિક્કા, ૬-૧૧. જાફરાબાદ, જૂનાગઢ, નવાનગર, પોરબંદર, ભાવનગર અને રાજકોટનો રાજકીય ઇતિહાસ અને ચલણી સિક્કા.

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રજવાડાઓમાં જાફરાબાદની ચાંદીની કોરી, જૂનાગઢ રાજ્યની દીવાનશાહી કોરી, નવાનગરની જામશાહી કોરી, પોરબંદર રાજ્યની રાણાશાહી કોરી, ભાવનગર રાજ્યનાં ત્રાંબાનો ત્રાંબિયો, દોકડો, ઢીંગલો વગેરે સિક્કાઓ અને રાજકોટ રાજ્યના સોનાના અને ચાંદીના ટોકન સિક્કા વિશે અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી આ પ્રકરણમાં આપેલી છે. એમાં સિક્કાનું નામ, રાજ્યના ચલણનું નામ, સંવત, ભાષા અને લિપિ, ધાતુ, ટંકશાળનું નામ વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે.

ગ્રંથના અંતે ૬ પરિશિષ્ટમાં વંશાવળી, ગુજરાતના પ્રમુખ દેશી રજવાડાઓની કેટલીક માહિતી, નાના દેશી રજવાડાંઓનાં નામ અને તેમની વાર્ષિક આવક, સિક્કાઓ અને આર્થિક બાબતોને લગતી કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, સંદર્ભગ્રંથસૂચિ અને દેશી રાજ્યોના ચલણી સિક્કાઓના ફોટાઓની રંગીન આર્ટ પ્લેટ આપેલ છે, જે ગ્રંથની ગુણવત્તામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

કચ્છના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ

ડૉ. ભારતી શેલત

['કચ્છના ચલણી સિક્કાઓ અને રાજકીય ઇતિહાસ', લેખક : સમીર પંચાલ, પ્રકા. : "સમીર પંચાલ" પ્રકાશન. પ્રથમ આવૃત્તિ, જુલાઈ - ૨૦૧૨, પૃષ્ઠ ૧૦૪ + ચલણી સિક્કાઓના રંગીન ફોટાઓની પ્લેટ. કિંમત : રૂ. ૩૦૦/-]

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ગુજરાત રાજ્યના સૌથી મોટા જિલ્લા તરીકે ઓળખાતા કચ્છના રાજ્યમાં પ્રાચીન કાલમાં ચાવડા, સમા અને જોડેજા રાજાઓનું શાસન હતું. ચાવડા અને સમા વંશનું શાસન બહુ ટકવું નહીં. જોડેજા વંશની ધૂરા જામ લાખાજીએ હાથમાં લીધી અને રાજ્ય ચલાવ્યું. આ વંશમાં ઘણા રાજાઓ થઈ ગયા અને છેલ્લા રાજા મદનસિંહજીએ ૧૯૪૮માં ભારત સાથે જોડાણ કર્યું અને કચ્છ રાજ્ય અખંડ ભારતમાં વિલીન થઈ ગયું.

ગ્રંથ બધા મળીને ૬ પ્રકરણ અને ૧૧ પરિશિષ્ટમાં વિભાજિત છે. એમાં પ્રકરણ ૧માં ગુજરાત પ્રદેશનો રાજકીય ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યો છે. પ્રકરણ ૨માં ગુજરાતના મુખ્ય રાજવંશોનો કાલક્રમ, ઉમાં ગુજરાતમાં વિનિમયની શરૂઆત સાટા પદ્ધતિથી, પ્રકરણ ૫માં દેશી રજવાડાંઓની ઉત્પત્તિ અને અંત, ૫માં દેશી રજવાડાંઓના ચલણી સિક્કાઓ અને પ્રકરણ છ માં કચ્છનો રાજકીય ઇતિહાસ અને આ રાજ્યના સિક્કા વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. એમાં કચ્છ પ્રદેશ પર શાસન કરનાર ત્રણ વંશો ચાવડા વંશ, સમા વંશ અને જોડેજા વંશ વિશે સંક્ષિપ્ત માહિતી દર્શાવી એમાંના ચાવડા અને સમાવંશના તથા આરંભના જોડેજા રાજવીઓનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ મળતો નહીં હોવાનું લેખકે જણાવ્યું છે. જામ લાખાજીના શાસન બાદ અનેક રાજવીઓએ કચ્છ પ્રદેશ ઉપર શાસન કર્યું હોવાનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. રાવ ખેંગારજી પછી ગાદીએ આવેલા રાવ ભારમલજી ૧લા (ઈ.સ. ૧૫૮૫-૧૬૩૧)ના શાસન દરમ્યાન મુઘલ બાદશાહ જહાંગીર દ્વારા તેમને સિક્કા પાડવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો હતો, અને આ રાજાના સમયથી કચ્છમાં સિક્કા પાડવાનો આરંભ થયો, તેમજ કોરીનું ચલણ શરૂ થયું. એમણે ત્રાંબિયો, ઢીંગલો એ ત્રાંબાના સિક્કા અને અડધી કોરી તથા એક કોરી એ બે પ્રકારના ચાંદીના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યારથી માંડીને છેક મદનસિંહજી (૧૯૪૮) સુધીના રાજાઓએ ત્રાંબિયો, ઢીંગલો, ઢંઘુ, પાયલો, આધિયો, ચાંદીની કોરી, પાંચ કોરી, ૧૦ કોરી, ૨૫ કોરી, ૫૦ કોરી, ૧૦૦ કોરી સુધીના ત્રાંબાના, ચાંદીના અને સોનાની કોરી જેવા સિક્કા પડાવ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ અહીં કરેલો છે. પરિશિષ્ટોમાં કચ્છના રાજવીઓ, ગુજરાતના સુલતાનો અને મુઘલ બાદશાહોની વંશાવળી, સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ અને ચલણી સિક્કાઓના ફોટાઓ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

અહીં એક હકીકત નોંધનીય છે કે ઉપરના પાંચ ગ્રંથો એક જ લેખકના હાથે લખાયેલ છે. આથી કેટલાક પ્રકરણોની વિગતો પુનરાવૃત્ત થાય છે. હવે પછીની આ ગ્રંથોની આવૃત્તિમાં આમ ન બને તેનું ધ્યાન લેખક રાખે એ યોગ્ય ગણાશે.

સિક્કાશાસ્ત્ર વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા માંગતા જિજ્ઞાસુઓ, અભ્યાસીઓ અને સિક્કા સંગ્રાહકો માટે આ ગ્રંથ ઉપયોગી થાય તેમ છે. ગ્રંથના પ્રકાશન બદલ લેખક અભિનંદનને પાત્ર છે.

અવલોકન :

સુરત સંદર્ભે પ્રકાશિત લેખો અને વિશેષ લેખોનો સંગ્રહ

ડૉ. રસેશ જમીનદાર*

હકીકતો ઇતિહાસવિદ્યાની બુનિયાદ છે. હકીકતો સંપ્રાપ્ત કરવા વાસ્તે શોધકે ત્રિપાદ સાધનોનો વિનિયોગ કરવો રહ્યો. આ ત્રિપાદ જ્ઞાપકોમાં એક છે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનથી હાથવગી થતી ભૌતિક ચીજવસ્તુઓ, જેને આપણે પુરાવસ્તુકીય સામગ્રીથી ઓળખીએ છીએ. તે પછી સાહિત્યિક અને અભિલિખિત સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. આમાં દફતરો, દસ્તાવેજો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, શૈલલેખો, સિક્કાઓ, પ્રતિમાલેખો વગેરે મહત્વનાં જ્ઞાપક છે. આ બે સાધન ઉપરાંત વાણીગત સામગ્રી, જેને સામાન્યજન મૌખિક સામગ્રીથી ઓળખે છે, પણ મહત્વ ધરાવે છે. આ ત્રિપાદ સામગ્રીમાં સામાન્યતઃ વાણીગત સાધનો પ્રથમ ક્રમે આવે છે. અલબત્ત વાણીગત સામગ્રી બધા સમયે હાથવગી થતી રહે છે. તેવી રીતે પુરાવસ્તુકીય સાધનો અને અભિલિખિત-સાહિત્યિક સામગ્રી પણ સમયાંતરે પ્રાપ્ત થતી રહે છે. આ ત્રિપાદ સામગ્રી બધી વખતે એક સાથે સંપ્રાપ્ત થતી નથી. પણ પરિશ્રમથી ઇતિકૃતિલેખકો આવી સામગ્રી અંકે કરતા હોય છે, જો એવી રુચિ-દષ્ટિ-વૃત્તિ તેમણે કેળવી હોય તો. સરવાળે આ ત્રિપાદ સામગ્રી આમ તો શોધકની આસપાસ અસ્તિત્વમાં હોય જ છે. જરૂર છે માત્ર એને પોંખવાની અલૌકિક દષ્ટિની.

આટલી વહી-ભૂમિકા ઇતિકૃતિ સંદર્ભે પ્રગટ થયેલા એક લેખસંગ્રહને અવલોકતા સારું. લેખસંગ્રહનું શીર્ષક છે : આર્યિકાની દુર્લભ પ્રતિમા અને બીજા લેખો. લેખક છે ઇતિહાસના નીવડેલા પ્રાધ્યાપક ડૉ. મોહન મેઘાણી. પ્રકાશક છે સુરતસ્થિત ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન. પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૪. મૂલ્ય છે રૂપિયા ૧૭૦., પૃષ્ઠાંક છે ૧૭૦, કુલ ૧૨ પ્રકરણ છે. શબ્દસૂચિ છે અને સાત શિલ્પ-આલેખ-ખતપત્રોનો સમાવેશ છે. જુદાજુદા સમયે અને નિમિત્તે લખાયેલા શોધલેખોમાંથી પસંદ કરેલા બાર લેખ આ સંગ્રહમાં પ્રસ્તુત થયા છે.

ડૉ. મોહનભાઈ વશરામભાઈ મેઘાણીનું વતન ભાવનગર જિલ્લામાં. એમણે શિક્ષણ લીધું અમદાવાદમાં અને ઉદરકાજે સુરતને અપનાવ્યું, ૧૯૬૫થી. કર્મભૂમિ સુરતને એમણે વતનભૂમિનો દરજ્જો આપી એનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને પ્રાધાન્ય આપી લેખનકાર્ય અંકે કર્યું, જે અઘાપિ સેવાતું રહ્યું છે. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસના અધ્યાપક જ્યાં અધ્યાપનકાર્યમાં વ્યસ્ત હોય છે તે નગર-શહેરનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિથી જાણે જલકમલવત્ હોય તેમ જીવન વિતાવતા હોય છે. પરન્તુ પ્રા. મોહનભાઈ નોખી માટીના ઇતિવિદ છે. લગભગ આઠેક પુસ્તક એમણે સુરતનાં ઇતિકૃતિ વિશે લખ્યાં છે. અવલોકન હેઠળના પુસ્તકમાં, કહો કે લેખસંગ્રહમાં, બારમાંથી સાત લેખ સુરતસંદર્ભે છે. અને છતાં પુસ્તકશીર્ષકમાં તેઓ ગોથું ખાઈ ગયા છે. આર્યિકાની પ્રતિમા દુર્લભ હોવા છતાંય અને તે પરત્વે એક જ લેખ હોવા છતાંય લેખસંગ્રહના મુખ્ય શીર્ષક તરીકે એનો ઉલ્લેખ જરૂરી જણાતો નથી. હકીકતમાં આ સંગ્રહનું મથાળું શક્યતઃ આમ હોવું જોઈતું હતું : સુરતકેન્દ્રિત લખાણો અને બીજા શોધલેખો. બીજી આવૃત્તિ વેળાએ આ અંગે લેખકે પુનઃવિચાર કરવો રહ્યો.

ખેર. આ પ્રકારના લેખસંગ્રહમાં લેખોનો ક્રમ સહજપણે કાલાનુક્રમે હોય અથવા લેખના મહત્વ પરત્વે હોય. અહીં સુરત પ્રાધાન્ય ભોગવે છે એટલે એને લગતા સાત લેખને પ્રથમ વિભાગમાં અને શેષ પાંચ લેખને બીજા વિભાગમાં મૂકવા જાઈતા હતા. આ દષ્ટિએ આર્યિકાની પ્રતિમાનો લેખ પ્રથમક્રમે યોગ્ય છે. બીજા ક્રમે જે લેખ છે તે યોગ્ય છે. તે પછીના ક્રમશઃ લેખો ‘ઇન્દુદૂતમ્...’, ‘ગુજરાત સલ્તનત...’, ‘સુરતમાં જકાતનાકા....’, ‘ધારસી દસ્તાવેજો...’, ‘ઓગણીસમી સદીમાં... બ્રાહ્મણ પેટાજાતિઓ’. બીજા ભાગમાં

ક્રમશઃ ‘પ્રાચીન ભારતીય...’, ‘લકુલીશ પાશુપત...’, ‘પ્રાચીન... પૂર્વધર્મ’, ‘ગુજરાત... સિક્કાઓનો વિનિમય દર’, ‘ગુજરાત... સુરત બંદર’. આ તો અવલોકનકારનો મત છે. લેખકનો મત તેમને સ્વાધીન રહેવો જોઈએ.

કેટલાક લેખ એમનાં અગાઉનાં પુસ્તકમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલા છે. પણ તે તે પુસ્તક સુધી વાચક પહોંચી શકે તે વિચાર દુર્ઘટ છે. એટલે એ પુસ્તકોમાંના મહત્વના મુદ્દાને સ્પર્શતા લેખો વાચકગત કરવા વાસ્તે પ્રસ્તુત લેખસંગ્રહમાં એનો સમાવેશ ધ્યાનાર્હ ગણાય. સંભવ છે આ મુદ્દા તે તે પુસ્તકપ્રકાશનપૂર્વે પ્રકાશિત થયા હોય. એટલે અહીં એનો સમાવેશ વાચકદષ્ટિએ જરૂરી અને આવશ્યક બની રહે છે. આમ કરવું ખોટું નથી.

પ્રસ્તાવકાર ડૉ. રમેશ ઓઝાએ ‘સુરત સાથે સનેડો ઇતિહાસકારનો’માં સૂચક રીતે સાવચેતી દર્શાવી છે : ઘણીવાર એવી છાપ પડે છે કે લેખ અચાનક આટોપી લેવામાં આવ્યો છે. માહિતીનું નિરૂપણ અને વિશ્લેષણ કરવાને અંતે લેખક પોતે પોતાનાં કોઈક તારણ રજૂ કરીને સમાપન કરે એવું ઘણીવાર બનતું નથી. ઇતિ. ખસૂસ આવો અનુભવ આ અવલોકનકારને થયો છે. લેખક પ્રત્યેક લેખમાં ઘણું કરીને પોતાનું આગવું દષ્ટિબિંદુ પ્રસ્તુત કરવામાં ઊણા ઉતર્યા છે. પહેલો લેખ આનો ઉત્તમ નમૂનો છે. લેખનો અંત લગભગ બધે જ અણધાર્યો આવે છે. પ્રકાશન પૂર્વે પ્રત્યેક લેખનું પુનર્લેખન કર્યાનો દાવો લેખકે કર્યો છે જે યથાતથ નથી જણાતું.

એક-બે ભ્રામક મુદ્દા લેખકે અવગણ્યા છે. હવે તો એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે આર્ય નામની કોઈ પ્રજાવિશેષ હતી નહીં; તો પછી ‘આર્યોનું આગમન’ એવું વિધાન (જુઓ પૃ. ૩૩ અને ૩૫) લેખકની છેલ્લી હકીકત તરફના દુર્લક્ષનું પ્રમાણ છે. ‘નવાગન્ટુક આર્યપ્રજાએ ભારતની આ મૂળ પ્રજાની કઈ પદ્ધતિ અપનાવી હતી તે વિષયક અકાર્ય પુરાવા શોધી શકાયા નથી’ (પૃ. ૩૩) એવું બીજું વિધાન અઐતિહાસી તો છે જ પણ લેખક છેલ્લે પ્રાપ્ત પુરાવા પછી પણ સુધારા કરવા તરફ ચૂકી ગયા છે. (રસેશ જમીનદાર, ‘યક્ષપ્રશ્ન આર્યોનો : ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ’, સંબોધિ, પુસ્તક ૨૪, ૨૦૦૧, પૃ. ૪૬ થી ૯૭ નામનો લેખ આ સંદર્ભે જરૂર જોવો જિજ્ઞાસુઓએ). આવો જ ભ્રામક શબ્દ છે ‘મુઘલાઈ સિક્કા’ (પૃ. ૬૯, પ્રકરણ ૬ અને ૮). મુઘલ, મોગલ, મોંગોલ વગેરે શબ્દ પણ હવે બિનજરૂરી જણાય છે કેમકે બાબર પોતે પોતાની આત્મકથામાં પોતાને મોંગોલોનો દુશ્મન ગણાવે છે. જેમ ગુપ્તવંશ અને મૌર્યવંશનાં નામકરણ છે તેમ બાબરથી ચાલતા વંશને પણ બાબુરીવંશ કહેવો એ ભારતીય ઇતિહાસની પરંપરા છે (વધુ વિગત અને વિશ્લેષણ વાસ્તે જુઓ : રસેશ જમીનદાર, ‘બાબુરી સામ્રાજ્ય : નામકરણ અને કેટલીક સાંસ્કૃતિક ગતિવિધિઓ’, ફાર્મસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૬૬, અંક ૩, વર્ષ ૨૦૦૧, પૃષ્ઠ ૧૨૩ થી ૧૩૭.) તાત્પર્ય એટલું જ લેખક પોતાના ત્રણ-ચાર દાયકા દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાપક અને તે આધારે થયેલાં વિશેષ અર્થઘટનનો વિનિયોગ કરવામાં થાપ ખાઈ ગયા છે. ઇતિહાસ એ ગતિશીલ શાસ્ત્ર છે અને તેથી તેનાં લખાણ સમયાંતરે પુનર્લેખન અને પુનર્ગઠનને આધીન રહે છે. આ બાબત લેખક પ્રા. મેઘાણી ખરેખર ભૂલી ગયા જણાય છે. બાકી પ્રસ્તાવક પ્રા. રમેશ ઓઝા પોતાના છેલ્લા વાક્યમાં ઘણા સૌજન્યભાવે જણાવે છે : લેખોની લખાવટ ક્યાંય શુષ્ક નથી. પણ કથાનિરૂપણ જેટલી રોચક બની શકે છે એ પણ આ સંગ્રહનું મોટું જમા-પાસું ગણવું જોઈએ (પૃ. ૧૪). ઇતિ. આ સમીક્ષક પણ પ્રસ્તાવકને અનુમોદે છે.

સંગ્રહમાંના પ્રકરણ ૭, ૮ અને ૯ ખૂબ જ મહત્વનાં છે. તેમાંનાં વિશ્લેષણ સંનિષ્ઠ છે અને અન્વેષિત પણ. રજૂઆત સરળ અને આસ્વાદ્ય છે. ખૂટે છે ફક્ત તે તે મુદ્દા પરત્વેનું લેખકનું દષ્ટિબિંદુ. ઘણા બધા લેખમાં આ વસ્તુ અવશ્ય ખૂટે છે. પૃષ્ઠ ૧૫૨ ઉપર ‘ક્ષત્રપસત્તા ઉખાડીને ગુપ્તવંશી રાજાઓએ સત્તા સ્થાપી હતી’ તે વિધાનમાં ઉખાડી શબ્દ પુનર્વિચાર માગે છે. આ જ પૃષ્ઠ ઉપર ‘રુદ્રદામાના લેખોવાળા પથ્થર ઉપર જ ત્રીજો લેખ સ્કંદગુપ્તનો છે’ એમાં પણ પથ્થર શબ્દ યોગ્ય નથી. તેને બદલે ખડક કે શૈલ શબ્દ પ્રયોજવો જરૂરી છે. પથ્થર અને ખડકમાં આભજમીનનો તફાવત છે જે લેખકના ધ્યાન બહાર ગયું છે. ‘ગુજરાત મુસ્લિમ સલ્તનતકાલ અવલોકન : સુરત સંદર્ભે પ્રકાશિત લેખો અને વિશેષ લેખોનો સંગ્રહ] [૧૫૫

દરમિયાન...' વાક્યમાં (પૃ. ૮૪) કશુંક ખૂટે છે. 'વિનયવિજયે ચંદ્રને દૂત બનાવીને મોકલ્યો હતો'. (પૃ. ૬૬). પણ ક્યાં મોકલ્યો હતો તે જણાવ્યું નથી. પ્રકરણ ૩માં ગુજરાતનાં શિલ્પસ્થાપત્ય વિશેની વિગતો છૂટી ગઈ જણાય છે. તે સમયાવધિમાં ગુજરાતનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ હતાં તે ક્ષત્રપ, મૈત્રક, સોલંકી કાલના કલાઓનાં વિશ્લેષણથી પુરવાર થયેલું છે. બલકે ગુપ્તશૈલી પહેલાં ક્ષત્રપશૈલીએ આ ક્ષેત્રમાં મૂઠી ઊંચેરું યોગદાન અવશ્ય બક્ષ્યું હતું.

ખેર. લેખક મોહનભાઈ મેઘાણીનો સંગ્રહ પ્રગટ કરવાનો ઉત્સાહ આવકાર્ય અને અભિનંદનીય છે. પુસ્તકોમાંના મહત્વના ઘણા મુદ્દા આ રીતે સંગ્રહ તરીકે પ્રગટ થાય તે આવશ્યક છે. હા, તેના પ્રકાશન પૂર્વે થયેલાં શોધકાર્યનો વિશેષભાવે ઉપયોગ કરીને લેખસંગ્રહને અદ્યતનરૂપ આપવું તે પણ એટલું જ જરૂરી છે. અન્યથા પ્રા. મેઘાણી પોતાની કર્મભૂમિનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને પ્રજાગત કરવામાં યશસ્વી રહ્યા છે અને તે ઘટના પ્રેરણારૂપ બની રહે તે બાબતે ઇતિહાસના શિક્ષકોએ સરવળવાની જરૂર છે, જાગૃત થવાની જરૂર છે અને પોતાના અધ્યાપનક્ષેત્રના નગરનો સનેડો સહુને વળગે તો ભાઈ મેઘાણીના પ્રયાસને ચાર ચાંદ લાગશે એમાં શંકા નથી. લેખસંગ્રહ માટે લેખકને અને પ્રકાશિત કરવા સબબ પ્રકાશકને અંતરનાં અભિનંદન. પહેલું નોંરતું, ૨૦૭૦. અસ્તુ.

અવલોકન :

આપણા દેશમાં ઇતિહાસનિરૂપણની કેટલીક હકીકત

ડૉ. રસેશ જમીનદાર

ઇતિહાસનાં આલેખનની પ્રક્રિયા ત્રિપરિમાણી છે : સત્ય, શિવ અને સુંદરની. ઇતિહાસનું પ્રાથમિક ધ્યેય જ્ઞાપકોને આધારે સત્યને-તથ્યને-હકીકતને પ્રજાસમસ્ત લાવવાનું છે. આવાં સત્ય-તથ્ય-હકીકતની રજૂઆત શિવગામી-કલ્યાણગામી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ ઇતિહાસમાં વિગતોને એવી રીતે રજૂ કરી-પૃથક્કૃત કરી લોકો સમક્ષ ધરવી જોઈએ જેથી પ્રજા તેમાંથી કલ્યાણગ્રામનો બોધપાઠ અંકે કરી શકે. સત્યને પામીને શિવથી અભિગમીત બાબતોનાં લેખન સુંદર હોવાં જોઈએ એટલે કે રજૂઆત પ્રવાહી અને રસાળ હોવી જોઈએ. ત્રિપરિમાણી પ્રક્રિયા વાસ્તે ત્રિપાદી સામગ્રી હાથવગી હોવી જોઈએ અથવા હાથવગી કરવી જોઈએ. આ ત્રિપાદ છે : પરંપરા, કહો કે વાણીગત સામગ્રી એટલે કે આપ્તવાક્ય; લિખિત-અભિલિખિત સામગ્રી એટલે કે સાહિત્યિક સાધનો અને અભિલિખિત જ્ઞાપકો અને છેલ્લે પુરાવસ્તુકીય સાધનો એટલે કે ખોદકામ કરતાં હાથ લાગેલી ભૌતિક ચીજવસ્તુઓ જે માનવસમસ્તે જીવન જીવવા વાસ્તે શ્રેણીબદ્ધ રીતે નિર્માણ કરેલી હોય. જ્ઞાતવ્ય આથી એટલું જ કે પરંપરા (વાણીગત સામગ્રી), લિખિત-અભિલિખિત સાધનો અને પુરાવસ્તુકીય જ્ઞાપકોના આધારે ઇતિહાસકારનું ધ્યેય એક તરફ સત્યને નિરૂપવાનું છે, તો બીજી તરફ એનું કર્તવ્ય શિવનું-કલ્યાણનું છે. અર્થાત્ માનવસર્જિત ભૂતકાલીન યથાર્થ ક્રિયાઓને અથેતિ નિરૂપીને એની નતિ-ઉન્નતિનું પારદર્શક જ્ઞાનદર્શન કરાવવાનું છે, જેથી ભાવિપેઢીને દિશા-દશા-સૂચન પ્રાપ્ત થાય અને ત્રીજી રીતે સત્યને પામી, શિવના ધ્યેય વડે સંસ્કારી રજૂઆતને નદીના ખળખળ વહેતા જળની જેમ રમતી મૂકવાની છે. ઇતિહાસકારે આ છએ સત્ત્વ-તત્ત્વનાં જરૂરી મનોયત્ન પોતાનાં લખાણમાં પ્રગટ કરવાનાં છે.

આ ભૂમિકા તરફ આપણને યથાશક્તિ લઈ જતું પુસ્તક હમણાં ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે (સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૩) હાથવગું કરી આપ્યું છે. પુસ્તક છે ઇતિહાસના નીવડેલા અધ્યાપક-લેખક ડૉ. જયકુમાર શુક્લનું. એનું શીર્ષક છે : અર્વાચીન ઇતિહાસકારો અને તેમનું ઇતિહાસલેખન. રૂપિયા ૧૮૦નું મૂલ્ય ધરાવતા આ પુસ્તકમાં કુલ ૧૦+૨૧૪ પૃષ્ઠ છે. પુસ્તક બે વિભાગમાં છે : વિભાગ એકમાં ભારતના ગણમાન્ય દશ ઇતિહાસકારો વિશે અને તેમની લેખનપ્રક્રિયા અને લેખનપ્રદાન બાબતે આશરે ૭૦ પૃષ્ઠ જોગવાયાં છે. તો બીજા વિભાગમાં ગુજરાતના ૨૮ ઇતિ-લેખકોનાં યોગદાનને આવરી લેવાયાં છે ૧૩૧ પૃષ્ઠ મારફતે. પ્રત્યેકના જન્મવર્ષને ધ્યાનમાં લઈએ તો પ્રથમ વિભાગના દશ ઇતિહાસકારોની રજૂઆત કાલનુક્રમે નથી તેમ તેમનાં યોગદાનની મહત્તા પરત્વે નથી. આ ક્ષતિ બીજા વિભાગમાં નિવારી લેવાઈ છે. એક અપવાદ (ડૉ. એમ.આર. મજમુદાર) સિવાય ગુજરાતના ગણમાન્ય ઇતિહાસકારો અને જાણીતા ઇતિહાસલેખકોની પૃથક્કૃત માહિતી કાલાનુક્રમે આપી હોવાનું જણાય. પ્રત્યેક ઇતિહાસકાર અને ઇતિહાસલેખકની તસવીર આપી છે. બંને વિભાગના પ્રારંભે ડૉ. જયકુમારે ‘ભારતમાં ઇતિહાસલેખન’ અને ‘ગુજરાતમાં ઇતિહાસલેખન’ જેવાં પ્રકરણ ઉમેરીને ઇતિહાસલેખનની પ્રક્રિયા પરત્વે વાચકને અભિમતી વિગતોથી અવગત કર્યાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે. અગાઉ આ બધા ઇતિવિદ્વાનો વિશે એક લેખમાળા ‘કુમાર’માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, જે હવે પુસ્તકાકારે આપણને સાંપડી છે.

અહીં એક બાબત તરફ વાચકનું ધ્યાન દોરવું જરૂરી બને છે કે ડૉ. ર.ના. મહેતા અને ડૉ. રસેશ જમીનદારનો એક લેખ અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થયેલો : ----- જેનું ગુજરાતી અવતરણ અનુકાલે ‘સ્વાધ્યાય’ ત્રિમાસિકમાં ----- શીર્ષકથી પ્રગટ થયેલું, જે વાચકે આ પુસ્તકના વાંચન વાંસોવાંસ વાંચવો જરૂરી છે.

હવે આપણે પ્રત્યેક ઇતિવિદ્ની ઓળખાણ એકાદ પંક્તિથી અંકે કરવા પ્રયાસ કરીશું.

અવલોકન : આપણા દેશમાં ઇતિહાસનિરૂપણની કેટલીક હકીકત]

જદુનાથ સરકાર (૧૮૭૦ થી ૧૯૫૮) માનતા હતા કે ઇતિહાસમાંથી માનવજાતને બોધપાઠ મળે છે અને લિખિત સાધનો ઉપર આધાર રાખવા ઉપરાંત અભ્યાસ સાથે સંલગ્નિત ઇતિહાસસ્થળોની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવી. * ગોવિંદ સખારામ દેસાઈ (૧૮૬૫ થી ૧૯૫૭?) મરાઠા ઇતિહાસના તજજ્ઞ હતા અને જદુનાથ સાથેની મૈત્રી તે વાસ્તે ઉપાદેયી નીવડી. * કે.એ. નીલકંઠ શાસ્ત્રી (૧૮૯૨ થી ૧૯૭૫) ઇતિહાસ, પુરાવસ્તુ, સંસ્કૃત અને દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓની સજ્જતાને કારણે પ્રમાણભૂત ઇતિલેખનકાર્ય કરી શક્યા. શાસ્ત્રીના મતે ઇતિહાસકારનું સાચું કાર્ય ભૂતકાળનું વર્તમાનકાળ માટે અર્થઘટન કરવાનું છે. * સુરેન્દ્રનાથ સેન (૧૮૯૦ થી ૧૯૬૨) રાજકીય સંસ્થાઓના ઇતિહાસલેખનમાં પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ છે. તેમના મતે ઇતિહાસ એ માનવીની બધી પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ છે. * રમેશચંદ્ર મજુમદાર (૧૮૮૮ થી ૧૯૮૦) રાષ્ટ્રવાદી ઇતિહાસકાર હોવા ઉપરાંત ઇતિહાસલેખનને પ્રણાલિકાગત ખ્યાલોથી મુક્ત કરનાર ઇતિહાસકારોમાં અગ્રેસર હતા. * વિન્સન્ટ સ્મિથ (૧૮૪૩ થી ૧૯૨૦)ની કૃતિઓમાં વાસ્તવિકતા અને વિપુલતા જોવી પ્રાપ્ત થાય છે. * રાધાકુમુદ મુકરજી (૧૮૮૦ થી ૧૯૬૩) વિદ્વત્તા અને વક્તૃત્વશક્તિ બંનેમાં પારંગત હતા. તેમનામાં ઇતિહાસની જન્મજાત સૂઝ હતી. * દામોદર ધર્માનંદ કોસાંબી (૧૯૦૭ થી ?) માર્ક્સવાદી ઇતિહાસકાર હતા. તેઓ અભિગમમાં અને ચિંતનમાં વાસ્તવવાદી હતા. ભાષા અને રૂઢિપ્રયોગો ઉપર ઘણો સારો કાબૂ ધરાવતા હતા. તેમણે રસપ્રદ અને પ્રભાવક શૈલીમાં ઇતિહાસ લખ્યા છે. * દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર (૧૮૭૫ થી ૧૯૫૦) સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓના જ્ઞાનને કારણે અને ઐતિહાસિક સૂઝને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંનું ખૂબ સારું અર્થઘટન કર્યું છે. * કાશીપ્રસાદ જાયસવાલે (૧૮૮૧ થી ૧૯૩૭) વણખેડાયેલા ક્ષેત્રમાં પ્રથમ ખેડાણ કર્યું હતું. તેમનાં ઇતિહાસ લખાણ સમયને અનુરૂપ હતાં અને ઘણા ખોટા ખ્યાલ દૂર કરવા તે ઉપયોગી થયાં. — આ બધા ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ગણમાન્ય શોધકો હતા.

એલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફોર્બે (૧૮૨૧ થી ૧૮૬૫), અંગ્રેજ અધિકારી હોવા છતાંય, ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસાર્થે ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’(વર્તમાને ગુજરાત વિદ્યાસભા)ની સ્થાપના કરી. ‘રાસમાલા’ એમનું ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન ગણાય છે. * માણેકશા સોહરાબશા કોમિસેરિયટે (૧૮૮૧ થી ૧૯૭૨) ઇતિહાસલેખન વાસ્તે તપશ્ચર્યા કરી ગુજરાતના શિક્ષણજગતમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું હતું. * દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી(૧૮૮૨ થી ૧૯૫૨)એ ઇતિહાસલેખનમાં પરલક્ષી રહેવાની કાળજી રાખી હતી. આ બાબતે તેઓ રાષ્ટ્રવાદી ન હતા તેમજ માર્ક્સના વિચારોને અનુસર્યા નથી. * રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે (૧૮૯૫ થી ૧૯૫૫) ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના તજજ્ઞ હતા. * રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ (૧૮૯૭ થી ૧૯૮૨) ઇતિહાસના અભ્યાસી અને ઇતિહાસશાસ્ત્રના અસાધારણ મર્મજ્ઞ હતા, તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના તજજ્ઞ હતા. ના મૂલં લિખ્યતે કિંચિત્ એમના લખાણોની બુનિયાદ હતી. * શંભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ (૧૯૦૮ થી ૨૦૦૦) પોતાનું અંગત ઇતિહાસરસિકોનું મંડળ ચલાવતા હતા અને તેથી સૌરાષ્ટ્રના ઘણા ઇતિહાસના પ્રેરણામૂર્તિ હતા. * ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરા(૧૯૧૫ થી ૧૯૯૫)નું વિદ્યાતપ અને એમની શીલની આરાધના ઉત્કટ હતી. ગુજરાત તેમની બહુમુખી વિદ્વત્તા માટે ગૌરવ ધરાવે છે. * રમણલાલ કક્કલભાઈ ધારૈયા(૧૯૧૯ થી ૨૦૧૧)ના મતે ઇતિહાસના અભ્યાસ તથા સંશોધન વાસ્તે બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતા તથા સત્ય પ્રત્યેની વફાદારી આવશ્યક છે. * હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી (૧૯૧૯ થી ૨૦૧૪) ગુજરાતના મોટા ગજાના ઇતિહાસકાર છે અને તેમનાં સંશોધનમાં સમીક્ષાપૂર્ણ રજૂઆત અને તટસ્થતા જણાય છે. * પ્રિયબાળાબહેન જીવણલાલ શાહ (૧૯૨૦ થી ૨૦૧૧) ગુજરાતનાં એક સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અંકે કરી ગયાં છે. * સતીશચંદ્ર મિશ્ર (૧૯૨૫ થી ૧૯૮૪) ઇસ્લામી ઇતિહાસ તરીકે પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત છે. * વિજયસિંહ કિશનસિંહ ચાવડા (૧૯૨૭ થી ૨૦૧૨) બધા જ સ્ત્રોતમાંથી માહિતીનું આકલન કરી નિષ્કર્ષ કાઢનાર ઇતિવિદ્દ હતા. * મધુસૂદન આમીલાલ ઢાંકી (૧૯૨૭ થી વિદ્યમાન) માટે ગુજરાત ગૌરવ ધરાવે છે. પુરાવિદ્ધ મુનિષ જોશીના કથન મુજબ છેલ્લી ચારેક સદીઓમાં (?) આટલા મોટા વિદ્વાન થયાનું જાણમાં નથી. * રમેશકાન્ત ગોવિંદલાલ પરીખ(૧૯૨૯ થી વિદ્યમાન)ના મત

[ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક : જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪

મુજબ ઇતિહાસલેખનમાં ઇતિહાસકારે તટસ્થ રહેવું આવશ્યક છે. * મકરંદ જનકલાલ મહેતા(૧૯૩૧ થી વિદ્યમાન)ના મતે ઇતિહાસ માનવ-અનુભવોની દુર્લભ પ્રયોગશાળા છે. તેઓ વ્યવસાયી ઇતિજ છે. * રસેશ ચતુરભાઈ જમીનદાર(૧૯૩૪ થી વિદ્યમાન)નાં ઇતિકૃતિનાં લખાણ વિશિષ્ટ પરિભાષાથી સભર છે અને ચીલાચાલુ લખાણ તેમને અનુકૂળ નથી. લખાણની તેમની પરિપાટી આગવી અને મૌલિક છે. * શિરીન મકરંદ મહેતા(૧૯૩૪ થી વિદ્યમાન)એ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સહિત ગુજરાતના આર્થિક-સામાજિક-રાજકીય ઇતિહાસમાં ખેડાણ કર્યું છે. * શશીન વિશ્વનાથ જાની (૧૯૩૫ થી વિદ્યમાન) રસપ્રદ અને રોચક શિક્ષણકાર્યથી વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય અધ્યાપક હતા. * મહેશચંદ્ર જીવરામભાઈ પંડ્યા (૧૯૩૬ થી વિદ્યમાન) પ્રજામી ધર્મના ઇતિજ છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિના મર્મજ છે. * મંગુભાઈ રામદાસ પટેલ (૧૯૩૭ થી ૨૦૧૧) આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોના ઇતિજ હતા. * મોહનલાલ વશરામભાઈ મેઘાણી (૧૯૩૮ થી વિદ્યમાન) સુરતના ઇતિહાસના સંશોધન અને પરિશિલનના માહેર ઇતિહાસકાર છે. નગરીય ઇતિહાસના અન્વેષક છે. * ભારતીબહેન કીર્તિકુમાર શેલત (૧૯૩૯ થી વિદ્યમાન) ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના શોધક અને સંસ્કૃતજ છે. પુરાણોના સમીક્ષક તરીકે ખ્યાત છે. * ઈશ્વરલાલ ગિરધરલાલ ઓઝા (૧૯૪૨ થી વિદ્યમાન) ઇતિહાસના અભ્યાસી છે. * પોપટભાઈ ગોકળભાઈ કોરાટ (૧૯૪૩ થી વિદ્યમાન) ભાવનગર વિશ્વવિદ્યાલયના બધાં સત્તામંડળમાં સક્રિય હતા. * થોમસ બેરત્રામ પરમાર (૧૯૪૭ થી વિદ્યમાન) શિલ્પ-સ્થાપત્યના અન્વેષક તરીકે સક્રિય છે. * મહેબૂબ ઉસ્માનભાઈ દેસાઈ (૧૯૫૩ થી વિદ્યમાન) સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિલેખક છે. * જયકુમાર રણછોડભાઈ શુક્લે (૧૯૫૩ થી વિદ્યમાન) શોધલેખો, માહિતીલેખો, ચરિત્રલેખોથી ઇતિલેખને નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. * રામજીભાઈ ઠાકરશીભાઈ સાવલિયા(૧૯૫૯ થી વિદ્યમાન)એ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ડૉ. જયકુમારે ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક દ્વારા એક નવી દિશા તરફ સંનિષ્ઠ પ્રદાન કર્યું છે. પ્રથમ વિભાગમાં આપણા દેશના ઇતિજો વાસ્તે જે વિશેષણપ્રયોગ કર્યા છે તેવી પ્રથા ગુજરાતના ઇતિહાસકારો વિશે કરવા જેવી હતી. લેખકે ગ્રંથલેખનની ભૂમિકા આપવી જરૂરી હતી. ગુજરાતમાં ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિમાં થયેલાં લખાણ પરત્વે પૃથક્કૃત વિશ્લેષણ વિગતે આપવું જરૂરી હતું, જેથી આ પુસ્તકનું મૂલ્ય અદકરું બની શક્યું હોત. કેવી રીતે અને કઈ પદ્ધતિથી પ્રત્યેક ઇતિલેખકની માહિતી મેળવી હતી એનો મુસદ્દો આપવો જરૂરી હતો જેથી ભાવિશોધકને પ્રેરણા મળે. રજૂઆત પ્રત્યેક ઇતિજ વિશે એક સરખી રાખવી જોઈતી હતી.

લેખક સર્વશ્રી ર.ના. મહેતા, કે.કા.શાસ્ત્રી, હ.ધી. સાંકળિયા, ઝિયોઉદ્દીન દેસાઈ, સૈયદ અકબરઅલી તિરમિત્રી જેવા વિખ્યાત ઇતિજો વિશે કેમ મૌન રહ્યા છે તે સમજાતું નથી. આ બધા ઇતિહાસકાર વિના આ પુસ્તક મૂલ્યહીન જણાય છે. આમના વિશે ઘણું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. છેલ્લે છેલ્લે અકસ્માતે મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર વિશેની માહિતી ઉમેરી તેનું આશ્ચર્ય છે. ક્રમમાં તેઓને અગ્રેસર મૂકવા જોઈતા હતા. એ.એલ.બશમ પણ ભૂલાઈ ગયા છે. આ પુસ્તકની આ અક્ષમ્ય ક્ષતિ છે, જે નિવારી શકાય તેવી છે.

અન્યથા પુસ્તકથી-એના વાચનથી સામાન્યજણને ઇતિહાસથી માનવજાતને બોવપાઠ મળે છે એથી અવગત થઈ શકે છે. વિશેષ કરીને ઇતિહાસ સાથે સંલગ્નિત સ્થળવિશેષની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવી જરૂરી છે એ જાણવા મળે છે. ઇતિહાસ એ સત્યની શોધયાત્રા છે તેની પ્રતીતિ થાય છે. ઇતિજનું વિષયવસ્તુ માનવ અને તેનાં કાર્ય છે. તેથી તેનાં કાર્ય વિજ્ઞાની કરતાં વધારે જટિલ જણાય છે. ઇતિલખાણમાં અભિગમ નિષ્પક્ષ, તટસ્થ અને સમતોલ હોવાં જોઈએ. ઇતિકારનું કર્તવ્ય ભૂતકાળનાં દર્શન દ્વારા વર્તમાને સાચી સમજણ આપવાનું છે. બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતા અને સત્ય તરફની વફાદારી તથા મૂળગત જ્ઞાપકોની પહેચાન હોવી ઇતિજ માટે જરૂરી છે. લિખિત પુરાવાને વફાદાર રહી તથા હકીકતને દબાવ્યા વિના મૂળ સ્રોતનું પ્રામાણિક અર્થઘટન કરે તે શ્રેષ્ઠ ઇતિજ બની રહે છે. ટૂંકમાં ઇતિહાસ એટલે સત્યાન્વેષણની યાત્રા — આવી કેટલીક માહિતી આ પુસ્તકના વાચનથી અંકે કરી શકાય છે. લેખક અને પ્રકાશક બંને આ માટે સાધુવાદને યોગ્ય છે. નાતાલદિન, ૨૦૧૩. અસ્તુ.

અવલોકન :

પેટછૂટા પ્રશ્નોના દિલછૂટા જવાબોથી સભર અનોખું પુસ્તક*

ડૉ. રસેશ જમીનદાર

ગુજરાતી ભાષા દ્વારા નિર્માણ પામતા સાહિત્યનું કાહું મૂઠી ઊંચેરું તો છે જ પણ વાંસોવાંસ અલૌકિક અને અપ્રતિમ છે. સાહિત્યના દરેક પ્રકારનું ખેડાણ ગુજરાતી સાહિત્યજોએ ભારે ઉલટથી કર્યું છે, પ્રેમથી નિંદામણ કરીને સક્ષમ સાહિત્યપાક લણ્યો છે. સાહિત્યના પ્રત્યેક પ્રકારમાં ભરતી-ઓટનાં દૃશ્ય હાથવગાં હોવા છતાંય પ્રત્યેક ક્ષેત્રે આગવું અને વિશિષ્ટ પ્રદાન દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિશ્વના સાહિત્યાકાશે ચમકતા વિવિધ તારલાઓમાં, ઘણાં ક્ષેત્રમાં, ધ્રુવતારકસમું યોગદાન બક્ષ્યું છે તેય નોંધવું જરૂરી છે. ઘણાં ક્ષેત્રમાં તો શ્રી ગણેશનું બહુમાન અંકે કર્યું છે. આ બધી બાબતથી આપણે અભિજ્ઞ હોઈ દૃષ્ટાંત દોહરાવવાની જરૂર નથી.

આ ભૂમિકા સંદર્ભે આપણે અહીં અવલોકન પ્રસ્તુત કરવું છે એક અનોખા ગ્રંથનું, જે તે પ્રકારનું ભારતીય ભાષાઓમાં સંભવતઃ પહેલપ્રથમ પુસ્તક છે. લેખકના મનોકાશમાં ચમકતા-ઝબકતા તારાઓથી નિર્માણ પામતું સાહિત્ય સહજ તો હોય છે પણ પ્રકારાન્તરે સામાન્ય સ્વરૂપ ધરાવતું હોય છે. પણ અહીં અવલોકન હેઠળનું પુસ્તક વિશ્વમાં વસેલા ગુજરાતીઓએ પૂછેલા પ્રશ્નોના લેખકે દીધેલા ઉત્તરોનો સંગ્રહ કરે છે અને તેય ઇ-સંવાદના સ્વરૂપે. પ્રકાશક ચોકઠાબદ્ધ સ્વરૂપે જણાવે છે તેમ સૌરાષ્ટ્રથી સાઉદી અરેબિયા સુધી અને અમદાવાદથી એટલાન્ટા સુધીના વિસ્તારમાં વસેલા ગુજરાતી નાગરિકોએ પૂછેલા પેટછૂટા પ્રશ્નોના ગુણવંત શાહે આપેલા દિલછૂટા જવાબો આ પુસ્તકમાં વાંચવા મળશે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેશ અને વિદેશમાં નિવસતા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત એવા વય-લિંગના ભેદભાવ વિનાના નગરજનોના દિલ અને દિમાગમાં પ્રસ્ફુરણ પામેલા મુદ્દાઓ-વિચારો-પ્રશ્નો-અપેક્ષાઓ અને તેવા જ નિખાલસ, નિર્દેશ, નિર્દેષ, નિસ્પૃહ, નિર્વ્યાજિ ભાવનાથી તત્સ્ફૂરિત ઉત્તરો અને તેય આધુનિક વીજળી સાધનના સહાયથી સંવાદ સ્વરૂપે આ પુસ્તકમાં યથાતથ જોવા મળશે.

‘સાયબર-ગોજિ’ અંતર્ગત લખતાં ગુણવંતભાઈ કહે છે કે પુસ્તકની પંક્તિએ પંક્તિએ નિખાલસતાના ચાસ નિહાળવા મળશે. તો એ ચાસમાં વવાયેલાં વિચારબીજ અને તેમાંથી અંકુરિત થયેલા નિખાલસ છોડ-ઝાડ-વૃક્ષ અને અંતે લાધેલાં જ્ઞાનપુષ્પ વાયકને એક અનોખી વિચારસૂચિમાં વિહરતા કરી દે છે એટલું જ નહીં પણ જ્ઞાનમધુને ચૂસવાની બિનરોકટોક સ્વતંત્રતાય બક્ષે છે. આ જ કારણે સંવાદક આ સાયબર ગોજિને ‘વિચારોનું વૃંદાવન’ કહીને મથુરાના માધવકુંજનો અનુભવ કરાવે છે. ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ એવી ખબરદારવાણીનો પડઘો આ પુસ્તકમાંથી સાંભળવા મળે છે. પ્લેટોના એ વિધાનથી આપણને લેખક અભિજ્ઞ કરાવે છે કે સૃષ્ટિનું સર્જન વિચારોની બુનિયાદથી ગૃહીત છે. ગ્રંથના વાંચનના અંતે ખસૂસ એવું અનુભવાય છે કે આપણે વિશ્વ-ગુજરાતમાં વિહરી રહ્યા છીએ. બાકી પ્રશ્નોત્તરી એ તો આપણી સાંસ્કારિક અને સાંસ્કૃતિક નાડ છે, પરંપરા છે, પ્રજ્વલિત પ્રદીપ છે. ઉપનિષદ અને ગીતામાં પ્રશ્નો અને પરિપ્રશ્નોનો મહિમા છે તે તરફ લેખક આપણું સહેતુક ધ્યાન આકૃષ્ટ કરે છે. વણિકવૃત્તિનો ગુર્જરભાષી સ્વભાવે સંવાદી છે, રક્તવાહિનીઓમાં લડાયક ખમીર અને સાહસવૃત્તિ છે, વાદેવાદે જાયતેને વરેણ્ય સમજે છે અને સંસ્કારથી, સહજતાથી અન્ય સમાજમાં દૂધસાકરની જેમ ગોઠવાઈ જાય છે. - આવા અનુભવ આ પુસ્તકના

* ગુફતગૂ - ગુણવંત શાહ સાથે, સંપાદન : અમીષા શાહ, પ્રકાશક : આર.આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ, જુલાઈ ૨૦૦૭, પ્રત ૨૨૫૦, કિંમત રૂ. ૨૦૦, કવર ડિઝાઈન મનુ નિર્મલ, બૂક ડિઝાઈન કિરણ ઠાકર, તસવીરો સંજય વૈદ્ય, પૃષ્ઠ ૨૩૨+૧૦+૬, ૧૫ તસવીર + ત્રણ પત્રચિત્ર, પાકું પૂઠું, મુખપૃષ્ઠ ઉપર ગુણવંત શાહની લાક્ષણિક તસવીર અને છેલ્લા પૃષ્ઠ ઉપર ગુણવંતભાઈની કવિતા અને હિચકે જૂલતા ગુણવંત શાહનો ફોટો.

પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જોવા મળશે. લેખક નમ્રતાથી આવી સાયબર-ગોષ્ઠિ સંયોજિત કરવાનો યશ નીડર પત્રકાર શીલા ભટ્ટને આપે છે. આવી નમ્રતા, નિખાલસતા સાથે, ગુણવંતભાઈ અંકે કરે છે એમના પ્રત્યેક જવાબથી. પુસ્તકાંતે પ્રસ્તુત શીલા ભટ્ટનો ઇન્ટરવ્યૂ સાથે જ દિલધડક છે, જેમાં ખણખોદિયા પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવામાં શીલાભટ્ટેનું કૌશલ્ય જોવા મળે છે તો આખાબોલા જવાબોમાં ગુણવંતભાઈની દિલચોરી ક્યાંય શોધી જડતી નથી.

પુસ્તકના પૂંઠાપાન ચાર ઉપર ગુણવંતભાઈની કવિતા ધ્યાનાર્હ એ બાબતે છે કે એમાં એક તરફ કેવા ગુજરાતી હોવું તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ છે તો અન્યથા પુસ્તકમાંની પ્રશ્નોત્તરીમાંથી ઊપસતું ગુજરાતીનું મૂઠી ઊંચેરું કાઢું અભિપ્રેત છે, અભિવ્યક્ત થયેલું છે :

નથી કશુંય અર્થ પછં,
નથી કશુંય ગોળ ગોળ,
નથી કોઈની શેહશરમ,
નથી રે કોઈ ભેદભરમ.

હૈયે તેવું હોઠે રે મીતવા,
લાગ્યું તેવું લખ્યું રે મનવા,
માંહયલો જેમાં બનતો કાળ,
રામજી તેમાં રાજી રાજી.

ગરવા ગુણવંતા ગુજરાતી ભૈ,
સદા રહેજે ઊજળો થૈ.
પૃથ્વી પર તું જ્યાં જ્યાં વસે,
મુખડું તારું મીઠડું હશે. ઈતિ.

આ બાર પંક્તિમાં પ્રથમ નજરે ગુજરાતી વ્યક્તિત્વનું રિઝ્યૂમ અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે તો લક્ષ્યાર્થે પ્રશ્ન-પૂછકનાં અને ઉત્તર-દાયકનાં મનોગત વલણો આપણી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમ હોવા છતાંય આ અવલોકનકારની અનુભૂતિ છે કે વિદેશવાસી ગુજરાતીઓ પોતાની માતૃભાષાથી પોતાનાં ફરજંદને મુક્ત રાખે છે અને તેમાં ગૌરવ અનુભવે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકથી પારદર્શક રીતે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે જ્યાં જ્યાં વસો ત્યાંના થાઓ પણ માતૃભાષાની ગરિમા જાળવીને રહો અને તેની ધરોહર સાચવી રાખો. ભારતીય મૂળ અને ગુજરાતી મૂળને ઊંડાં ઊતરવા દો અને માતૃભાષાથી પોતાના ફરજંદને દૂર ના રાખો. નહીં તો લેખકની ભાવના - આ પ્રથમ સાયબર-ગોષ્ઠિ દુનિયાના બધા દેશોમાં વસેલા ગુજરાતી પરિવારો સુધી પહોંચશે અને ઘરે ઘરે વિચારોનું વૃંદાવન સર્જશે - વાંઝણી રહેશે એ નિશ્ચિત.

સરવાળે ૩૧૭ પ્રશ્નો પૂછાયા છે અને રાખોડી ભૂપૃષ્ઠમાં ચોકઠામાં ઉત્તરો દર્શાવ્યા છે; જેથી બંને સ્પષ્ટ રીતે વાચકની સ્મૃતિમાં અંકિત થઈ શકે. આમ, પ્રશ્ન અને ઉત્તરને સહજતાથી અભિવ્યક્તિ મળી રહે છે. ક્યાંક પ્રશ્ન ટૂંકા છે અને ઉત્તર વિસ્તૃત છે તો ઘણી જગ્યાએ પ્રશ્ન વિસ્તારથી પૂછાયા છે અને ઉત્તર લાઘવરૂપે જોવા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રશ્નકારના નામનિર્દેશથી, અવલોકનકારકના મતે, નામકરણવિદ્યાના અભ્યાસી સારુ થોડીક સામગ્રી હાથવગી થાય છે. પૃષ્ઠ ૪૬ ઉપર એક પ્રશ્નનું શીર્ષક અંગ્રેજીમાં કેમ રાખ્યું છે તે સમજાતું નથી. શું તેથી પ્રભાવ પડે છે? ના, ગુણવંતભાઈ પોતાના અનુભૂત, અનુભવજન્ય, અનુભવશુદ્ધ વિચારોથી તો જવાબ આપે છે તેમ ખેડાયેલા અને નીવડેલા વિચારોનો પણ વિનિયોગ કરે છે. આટલું તો ખરું પણ જરૂર જણાયે સૌજન્યતાપૂર્વક અન્ય વિચારકોના વિચારસ્પંદન પણ પ્રસ્તુત કરે છે અને ક્યારેક તે તે મુદ્દાને વધુ પુષ્ટ કરવા જે તે લેખકના પુસ્તકનો નિર્દેશ કરી વાંચવા ભલામણ કરે છે. પ્રશ્નકર્તા સંખ્યાબદ્ધ છે પણ ઉત્તરદાયક ગુણવંતભાઈ જ હોઈ એમના સમૃદ્ધ વિચારોથી, એમની વિચારવાની લઢણથી, એમના વિચારમાંથી આવિર્ભાવ પામતા કાન્તિબીજથી આપણે અવગત થઈએ છીએ, અભિજ્ઞ થઈને છીએ અને વિચારાકાશમાં વિહંગની જેમ વિહરી રહીએ છીએ. એમ ખસૂસ કહી શકીએ કે એમનાં બધાં પુસ્તક વાંચવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્તના થયું હોય તો અફસોસ કરવાની જરૂર નથી. આ એક જ પુસ્તકના

વાંચનથી એમના વિચારબીજને, કહો કે એમનાં મનોગત વિચારવલોણાંને, પામી શકીએ છીએ એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો દોષ વહોરી લેવાનું અવલોકનકારને ગમશે.

નિર્મિક પત્રકાર શીલાબહેનની ગુણવંતભાઈ સાથેની મુલાકાત, ગુણવંતભાઈની ૬૩ની વયે પૂછેલા ૬૩ પ્રશ્ન અને પરિવારની ઉપસ્થિતિમાં એમણે આપેલા ઉત્તર યાદગાર તો છે જ પણ ગુણવંતભાઈના ચરિત્રને પારદર્શક રીતે આપણી પ્રત્યક્ષ કરે છે, અલબત્ત સંક્ષેપમાં, પણ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી જોતાં એમનું ઘણુંબધું ચરિત્ર અછતું જોવા મળે છે. એમના ઉત્તરો ઈન્ફોર્મલ છે, તેમ કલાઈડસ્કોપિક પણ છે. એવું કહી શકાય કે શીલાબહેને ગુણવંતભાઈની લીધેલી મુલાકાત એ એમનો કાર્ડિયોગ્રામ છે. આ જવાબોના પરિશીલનથી ગુણવંતભાઈ, દિલ ચોર્યા વિનાના, સ્પષ્ટ વક્તા હોવાની છબી આપણે અવલોકી શકીએ છીએ. વાંસોવાંસ તેઓ વિચારના વૈતાલિક હોવાનું પણ સમજાય છે. એમની પસંદ અને નાપસંદ શું છે તેય આ જવાબો કાનમાં કહી જાય છે. તેઓ બહુશ્રુત છે તેમ ભયંકર વાયક છે તેમજ યાદશક્તિ પરિમાર્જિત થયેલી છે તેનો પણ અહેસાસ આ ગુફતગૂથી થાય છે; કેમકે વખતોવખત પોતાના વિચારબીજને સ્પષ્ટ કરવા ચિંતકોનાં વિધાન પ્રસ્તુત કરે છે. એમના ઉત્તરોમાં જીવન પ્રત્યેના અભિગમનો પ્રત્યય જોવો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પુસ્તકનું સંપાદન એમની પુત્રી અમીષાએ કર્યું છે. દિકરી પિતા વિશેના પુસ્તકનું સંપાદન કરે તે બાબત અશક્ય નહીં પણ મુશ્કેલ તો ખરી જ. પણ દિકરી અમીષા એવી મુશ્કેલીઓમાંથી બહાર નીકળી શકી છે તેમાં જ એના સંપાદકત્વની તાસીર જોઈ શકાય છે. એક વર્ષની સમયાવધિ (૨૦-૬-૨૦૦૦ થી ૪-૬-૨૦૦૧ સુધી રિડિફ.કોમ) દરમ્યાન પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને અપાયેલા ઉત્તરો ક્રમાનુસાર છે કે તારીખવાર છે તે બાબતે સંપાદકે કોઈ ચોખવટ કરી નથી. પણ વિષયાનુસાર ગોઠવણી ન હોવાથી શક્યતઃ સમયાનુસાર આ પ્રશ્નોત્તરી છે એમ સમજવું રહ્યું. પિતાના જવાબો વિશે પુત્રીનું નિરીક્ષણ, જેઓ ગુણવંતભાઈને સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી ઓળખે છે તેમના સારુ, સહજ છે : ‘કડવા શબ્દને સાર્થક કરે અને સાર્થક કરવા ઘણીવાર વેચાતી વહોરે. ક્યાંક કશુંક ખોટું જૂએ એટલે બોલ્યા વગર ન રહેવાય. સ્વભાવે પુષ્કળ ઋજુ, પરંતુ વાણીની અહિંસા ન કેળવી શક્યા ! અને તેથી જ એમના જવાબો સાચકલા લાગે છે. ઇતિ. દિકરીનું બાપ વિશેનું અવલોકન યથાતથ જણાય છે. જન્મે કડવા પટેલ પણ અટકે વણિક છતાં જન્મના સંસ્કાર વાણી-વર્તન-વ્યવહારમાં અચુક ધસી આવે છે. અમીષા કહે છે તેમ ગુણવંતભાઈ સાચકલા ખરા જ, પણ કાશીના કરવત જેવા. સાચું કહેવાની જેટલી ઉતાવળ એટલી જ ઉતાવળ સાચું સ્વીકારવાની પણ. આથી જ શીલા ભટ્ટ સાચું જ કહે છે કે ગુણવંતભાઈ એવા જૂજ નસીબદાર લેખકોમાંના એક છે જેમના મોટા ભાગના વાયકો તેમના ચાહક છે અને તેમના ટીકાકારો હોપલેસ લઘુમતીમાં છે. ઇતિ. સૂચવાય છે કે આથી એટલું જ એમની સાચકલાવૃત્તિ નિર્દેશ છે.

આ ગ્રંથ પ્રશ્નોત્તરી સ્વરૂપે છે તોય તે ગદ્યનો એક પ્રકાર જ છે. અહીં ચિંતનસભર અને બળકટ ગદ્ય ગુણવંતભાઈની વિશેષતા છે (હરીન્દ્ર દવે). આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત જવાબોના ગદ્ય વિશે કહેવું હોય તો સુરેશ દલાલના વિધાનનું અટામણ લેવું જ રહ્યું : ગુણવંત શાહને શબ્દ મ્હોંવગો અને કલમવગો છે... એની કલમ સામાન્યને સંતોષ આપે અને વિદ્વાનને પરિતોષ આપે તેવી છે. આ કારણે જ મોરારિબાપુ ગુણવંતભાઈ ‘વિચારયજ્ઞના આચાર્ય છે’ એવું કહે ત્યારે તેમાં પારદર્શકતા છે. મનુભાઈ પંચોળી સાચું જ કહે છે કે ગુણવંતભાઈ અદ્યતન જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ચાહક છે. હરેક જીવતા શિક્ષકમાં તે હોવું જોઈએ. ઇતિ. અને ખરેખર તેઓ જીવંત શિક્ષક છે. મારી દષ્ટિએ તો તેઓ આજીવન વિદ્યાર્થી છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રસ્તુત થયેલા વિચારભાવ મમળાવવા જેવા છે, વાગોળવા જેવા છે. સહુએ આ પુસ્તક વાંચવું તે જોઈએ જ પણ વસાવવુંય જરૂરી છે. પાકા પૂઠાના આ પુસ્તકને આર.આર.શેઠની પ્રકાશન કંપનીએ જોરદાર ઊઠાવ આપ્યો છે. પુસ્તક સાફસૂથળું છે. વાયકને તે આકર્ષે છે. છાપકામ સુઘડ અને સ્વચ્છ છે. સમગ્ર માવજત હૈયાને ઠંડક આપે છે. પ્રકાશક પણ અભિનંદનના અધિકારી છે, જેટલા ઉત્તરદાતા અને પ્રશ્નકર્તા પણ. વિશ્વાસ કરવા જેવા વિચારો હોવા છતાંય લેખક સ્વયં કહે છે - ગુણવંત શાહનો વિશ્વાસ ના કરશો. એમાં જ એમની નમ્રતા ડોકાય છે. શરદોત્સવ ૨૦૬૩. અસ્તુ.

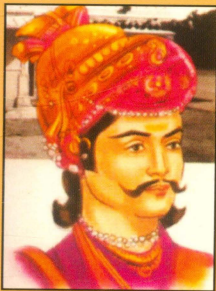

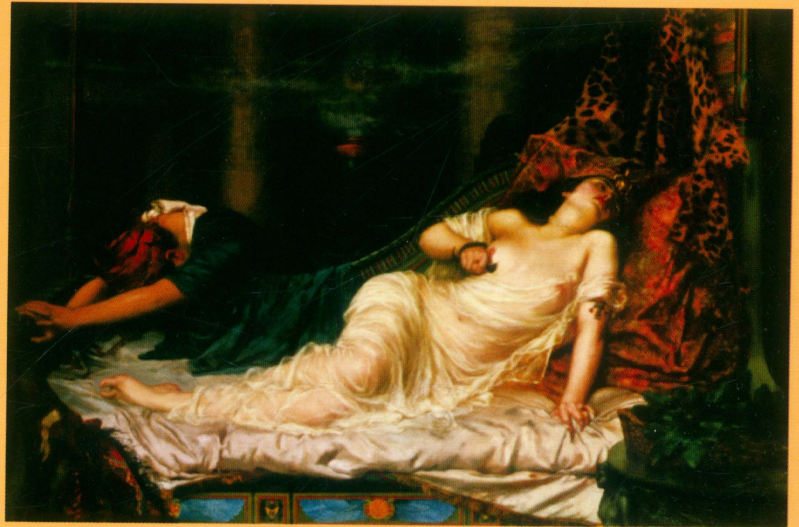
Antony and Cleopatra
(See Dr. Kirti Shelat's article)

Asha Bhil
Who established Ashaval - a small settlement
prior to the foundation of Ahmedabad.

Karnadeva
A Solanki king conquered Ashaval and
established the town of Karnāvati prior to the
foundation of Ahmedabad.

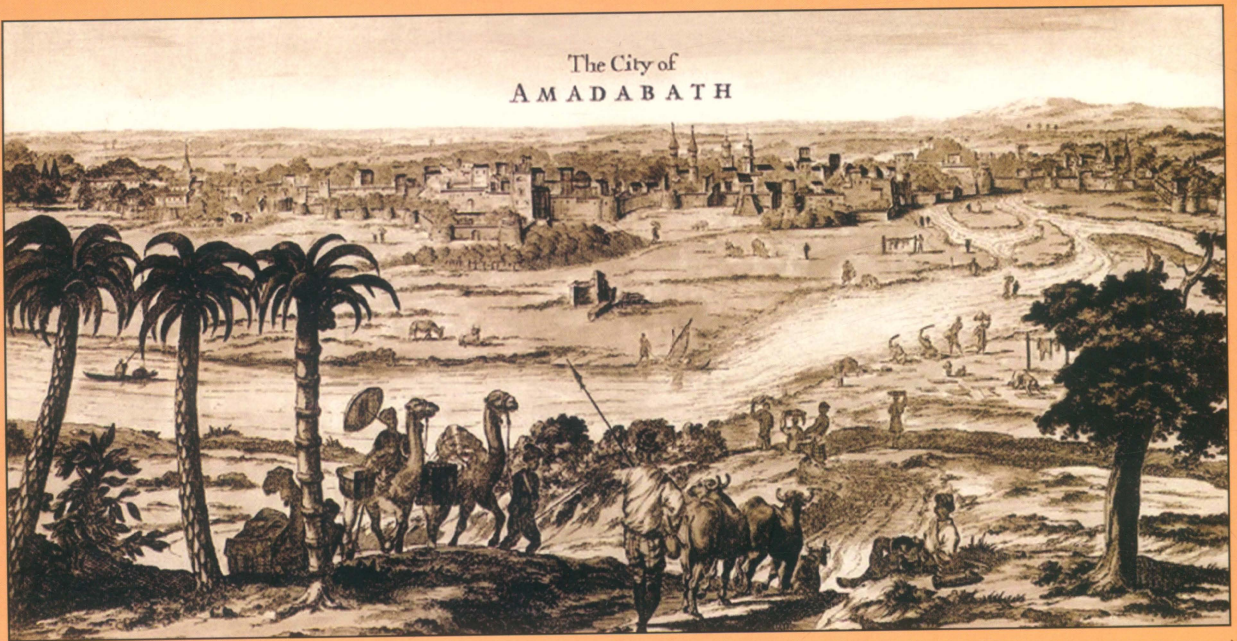
Death of Cleopatra
(See Dr. Kirti Shelat's article)

Antony and Cleopatra
in war at sea with Caesar.
(See Dr. Kirti Shelat's article)

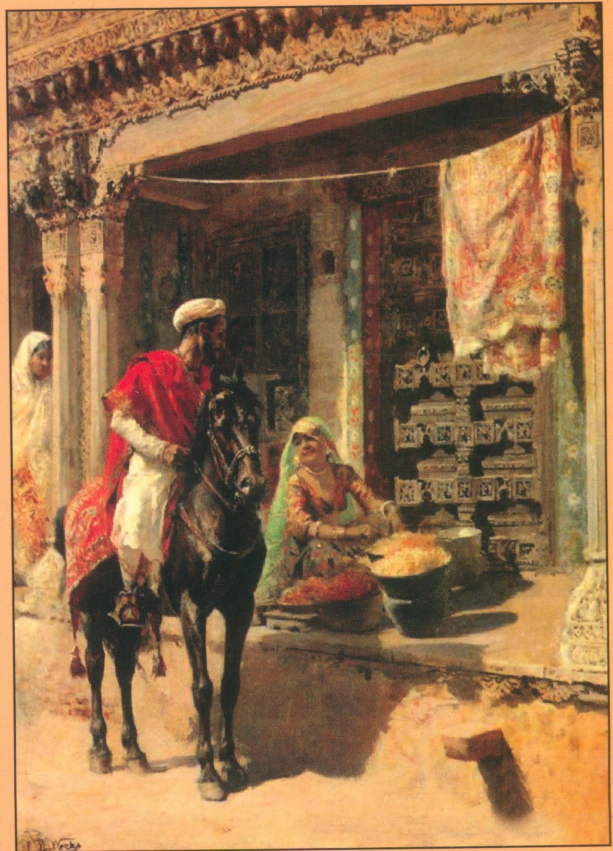
The Heritage City - AHMEDABAD

Cityscape of Ahmedabad, a painting by Philips Baldeaus, 1672

Ahmedabad - According to American painter

Ahmedabad - According to American painter
Lord Advin wik (1849-1903)